

ItK

2

Irodalomtörténeti Közlemények

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
IRODALOMTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK FOLYÓIRATA 1990

A TARTALOMBÓL

Taxner-Tóth Ernő: Kölcsey Kazinczy „iskolájában”

Fábri Anna: Idő- és téviszonyok Jókai Mór társadalmi regényeiben

Veres András: Az irodalmi mű értékalakzatai

*

Szemle

Keresztury Dezső: Kapcsolatok (*Lőrinczy Huba*)

Aczél Géza: Termő avantgarde (*Ferenczi László*)

Deme Zoltán: Klasszikusok öröksége (*Szilasi László*)

Werbőczy István: Decem divinorum praeceptorum libellus (*Bartók István*)

Angol életrajz Zrínyi Miklósról (*Héjjas Eszter*)

Magyar sajtóbibliográfia 1705–1849. I–II. (*Szabó G. Zoltán*)

IRODALOMTÖRTÉNETI KÖZLEMÉNYEK

1990. XCIV. évfolyam 2. szám

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG

Komlowszki Tibor

felelős szerkesztő

Bíró Ferenc

Dávidházi Péter

Horváth Iván

Kiss Ferenc

Kulcsár Péter

Szabó G. Zoltán

Tamás Attila

Tarnai Andor

Tverdota György

Veres András

*

Kádár Judit

technikai szerkesztő

Turner-Tóth Ernő: Kölcsény Kazinczy „iskolájában” 147

Fábrí Anna: Idő- és térvizonyok Jókai Mór társadalmi regényeiben 168

Veres András: Az irodalmi mű értékalakzatai 185

Kisebb közlemények

Boronkai Iván: Vitéz János és Aquileiai Rufinus 213

H. Hubert Gabriella: Az éneklés Laskai Csókás Péter teológiai rendszerében 218

Gyapay László: Kemény Zsigmond társadalomszemlélete 223

Nagy Miklós: Kemény Zsigmond és a történelmi regény kortárs nyugati mesterei 231

Lenquél András: Adalékok József Attila utolsó éveire 237

Rajeczky Benjamin: Pásztor Lajos „Két gyöngyösi betlehemes misé”-jéhez 241

Műhely

Ács Pál: A régi magyar irodalom szlovák kapcsolatai 242

Ujszászi Zsuzsanna: Watson Kirkconnell Kölcsény-fordításai 248

Adattár

Szilágyi Ferenc: Bessenyei megtalált „Ösholmi”-ja 256

Szemle

Keresztury Dezső: Kapcsolatok (*Lőrinczy Huba*) 272

Aczél Géza: Termő avantgarde (*Ferenczi László*) 274

Deme Zoltán: Klasszikusok öröksége (*Szilasi László*) 275

Werbőczy István: Decem divinorum praeceptorum libellus (*Bartók István*) 277

Angol életrajz Zrínyi Miklósról (*Héjjas Eszter*) 279

Magyar sajtóbibliográfia 1705–1849. I–II. (*Szabó G. Zoltán*) 281

Krónika

Intézeti hírek (1988. január 1.–december 31.) 283

SZERKESZTŐSÉG

1118 Budapest

Ménési út 11–13.

I.

Kazinczy huszonegy évvel volt idősebb Kölcsey Ferencnél. A születésüket elválasztó két évtizedben ment végbe II. József nagy kísérlete a korszerű és egységes Habsburg birodalom megteremtésére — ennek rendkívül ellentmondásos magyarországi következményeivel együtt.¹ 1790-ben Kazinczyt is magával ragadta a magyar nemesség győzelmi ünnepének a mámore,² amiről nyilvánvalóan tudtak Kölcsey szülei is. A következő másfél évtizedben Kazinczy elszenvedte 2387 napos bebörtönzését, majd a XIX. század első évtizedében megtalálta azt a szerepet, ami az irodalom elismert vezérévé tette. Amikor 1805. január 29-én Kölcsey először látta őt Csokonai temetésén, már közismert volt, hogy szemben áll a debreceni református egyház és a Kollégium egész világszemléletével.

Ennek a szembenállásnak a lényegét sokan és sokféleképpen igyekeztek meghatározni. Az ifjú Kölcsey szempontjából a bezártság és nyitottság ellentétét kell kiemelni. A hitét és magyarságát egyszerre védelmező Debrecen minden törekvése „várának” megerősítésére irányult, s ezzel teljesítette a maga értékörző feladatát. Kazinczy viszont megkapta a történelemtől és családjától azt a lehetőséget — amit Kölcsey nem! —, hogy már gyermekkorában más életfölfogásokkal, művelődési szintekkel találkozozzék. Személyes érintkezésbe került az ország legműveltebb szellemeivel, eljutott Bécsbe, megismerkedett olyan könyvekkel, művészeti alkotásokkal és eszmékkel, amelyekhez — anyagi okokból — a korabeli Magyarországon csak a „magasabb” körök juthattak hozzá.³ Korán megnyílt előtte az út, mely vezető szerepet ígért neki az ország fölemelésében Európa fejlettebb népeinek a színvonalára. Magát az utat ugyan járhatatlanná tették a történelmi változások, de az alapvető célkitűzést Kazinczy nem adta föl. A magyar irodalmi törekvések élére állva — széles körű műveltsége, érzékeny befogadóképessége alapján — a „magasabb” igényesség eszméjét igyekezett érvényesíteni. Saját műveit, mások alkotásait és a gondolatközvetítés nélkülözhetetlen eszközeit, a nyelvet minden tekintetben ahhoz viszonyította, amit idegen példából tanult.

Nem tudni, hogyan látta Kazinczy irodalomtörténeti szerepét a Debrecenben diákoskodó Kölcsey. 1808. május 19-i levelét mindenesetre így kezdte: „Vakmerőséggel fogok talán vádoltatni, hogy én esmeretlen ifjú bátorkodom az Orczyak s Rádayak barátját fontosabb dolgai közt megháborítani...”⁴ Célját, amit tudós észrevételeivel el

¹ A kor különféle megközelítéseinek példáiként lásd: SZEKFÜ Gyula, *Magyar történet. A tízennyolcadik század*. VI. kötet. Bp. é.n.; BENDA Kálmán, *Emberbarát vagy hazafi?* Bp. 1978.; KOSÁRY Domokos, *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon*. Bp.; H. BALÁZS Éva, *Bécs és Buda a régi századvégen*. Bp. 1987.

² Lásd: KAZINCZY Ferenc, *Pályám emlékezete*. Bp. 1879. 136–141.

³ A magyarországi könyv is igen drága volt, a külföldihez pedig csak az igazán gazdagok jutottak hozzá. Lásd: KULCSÁR Adorján, *Olvasóközönségünk 1800 táján*. Bp. 1943.; BENDA Kálmán — IRINYI Károly, *A négyszáz éves debreceni nyomda*. Bp. 1961.; FÜLÖP Géza, *A magyar olvasóközönség a felvilágosodás idején és a reformkorban*. Bp. 1978.

⁴ *Kölcsey Ferenc Összes művei*. Bp. 1960. (A továbbiakban *KÖM*) III. k. 7–10.

akart érni, nem rejtette véka alá: „Megvallom ugyanis, hogy irigylem egy oly ifjúnak a sorsát, mint Vitéz volt, aki egy K-yt nyerhetett ifjúságában vezérül.” Elgondolkoztató, hogy bevezetőjében Kazinczy társadalmi rangjára hivatkozik, nem pedig műveire. Kérdéses, ismerte-e az Árkádia-pör címen emlegetett vitát, amelyben Kazinczy nem csupán (és ismételtén) szembefordult a debreceni fölfogással, de Csokonai életművét is bírálta.⁵ Könnyen lehet persze, hogy éppen a Kollégium szűknek érzett világa ellen lázadva fordult annak ismert ellenfeléhez. Az viszont, hogy levelében rokon voltára is hivatkozott, arra utal, hogy családi beszélgetésekben szó esett Kazinczy irodalmi tevékenységéről, amiről ott sokan tudtak. Talán annak a környezetnek hatásával magyarázható, amelybe beleszületett, hogy az ifjú Kőlcseynek — eddigi ismereteink szerint a Kazinczyval levelező Szentgyörgyi József kivételével — semmiféle kapcsolata nem alakult ki a városban polgári körülmények között élő tudósokkal, írókkal, így Fazekas Mihállyal sem.

A Hazai Tudósítások 1807-es 19. számában (Böjtmás hava 7.) indította el Kazinczy azt a vitát Magyarország régi térképeiről, ami a következő év tavaszán is folytatódott, s ami ürügyet adott Kőlcseynek említett levele megírására. E vitában Kresznerics Ferenc szombathelyi tanár volt Kazinczy ellenfele, de bekapcsolódott Miller Ferdinánd is, Széchényi Ferenc gyűjteményének őre, a Nemzeti Múzeum igazgatója.⁶ Kazinczy zárótanulmánya 1808. március 12-én és 16-án jelent meg, Kőlcseynek tehát bőven volt ideje, hogy az abban fölvetett kérdéseknek utánanézzen. Csorba Sándor tisztázta e vita részleteit és Kőlcsey álláspontjának a jelentőségét: „máig érvényes hitelességgel állapítja meg, hogy mind Kresznerics, mind Kazinczy ugyanannak a szerzőnek a munkájára utal, s a kérdés csupán az, mikor készültek az említett kiadások. Kőlcsey arra a következtetésre jut, hogy mindkettőt a Kazinczy által említett kiadáson föltüntetett időben, vagyis 1556-ban metszette Lazius, aki tábori orvosként járt Magyarországon is. — Magyarország első térképének keletkezési vitájában az ifjú Kőlcsey jut legközelebb az igazsághoz, és módszerében is ő ismeri föl a követendő utat: nem a különböző kiadások évszámait, hanem a szerző kilétét és az eredeti mű keletkezési idejét kell kutatni ilyen esetekben.”⁷

Kőlcsey hozzászólásának érdekessége mégsem elsősorban állásfoglalásában van, hanem egyfelől annak bizonyosságában, hogy Kultsár újságjának olvasója, ami a világ és a mindennapi élet eseményei iránti érdeklődéséről tanúskodik; másfelől pedig meglepően alapos tudományos fölkészültségében. Megállapításai egyaránt tanúskodnak a Debrecenben hozzáférhető Magyarországra vonatkozó irodalom szorgalmas tanulmányozásáról, történelmi érdeklődéséről, a filológiában való jártasságáról és logikus gondolkodásáról. Szerényen azt állítja, hogy kutatási eredményeit nem meri „az egész magyar Tudósság elébe adni, hanem csak a Tettes Urnak bátorkodom azt bemutatni, mivel azon tisztelet, mellyel a T. Ur eránt viseltetem, olyannak festi előttem a T. Urat, mint amilyen valósággal, aki t.i. a nálánál sokkal kisebbet sem fogja kinevetni, megútálni.”⁸ Nyilván így gondolta akkor is, ha tudós voltának bizonyításával csak

⁵ Nem tudjuk, hozzájutott-e tizenhat éves korában újságokhoz; azt viszont igen, hogy a Kollégium tanárai több német és magyar nyelvűt járattak, s valószínűleg rokonai is. Lásd: JULOW Viktor, *Fazekas Mihály*. Bp. 1982.; CSORBA Sándor, *Kőlcsey és Debrecen*. Debrecen, 1982.

⁶ Csorba Sándor adatai nem mindig megbízhatóak. Mivel a vita a március 16-i (22.) számban szerinte is lezárult, nem kezdődhetett — és nem is kezdődött — 1808. május 14-én. Kazinczy írása a Hazai Tudósítások 1807. 19. számában jelent meg, s a vita a 25. számban, majd 1808-ban a 10., 11., 21., 22. számokban folytatódott.

⁷ CSORBA i. m. 122–123. Kőlcsey (vagy kiadója) tévesen írja Miller Ferdinánd nevét, s ezt Csorba is átveszi. A kor persze nem volt következetes a nevek írásában.

⁸ KÖM III. k. 7.

a figyelmet akarta magára fölhívni, hogy aztán verseinek találjon értő olvasót, hön áhított Mestert nyerjen költői törekvései irányításához.

Mire levele Széphalomra érkezett, Kazinczy őszre tervezett bécsi útjának előkészületeivel volt elfoglalva. A jelek szerint nem tulajdonított különösebb jelentőséget a kicsit okoskodó levélnek. A Kölcsy által említett rokoni kapcsolat nem hatotta meg, Bölöni Ágnesre nem emlékezett, s az igazsághoz tartozik, hogy szerteágazó családjából az előkelőbbeket, gazdagabbakat jobban számon tartotta.⁹ A szokásosnál tovább halogatta a választ, amiben talán egy kis sértődöttség is szerepet játszott. „Látta a Marmontelemet?” — kérdezi, arra is utalva, hogy nem csupán az „Orczyak s Rádayak barátja”, hanem író. Gyorsan hozzáteszi: „Óhajtanám, hogy az a könyv, vagy inkább az a stílus, ízlettetnék, kivált Debrecenben, hol csak az látszik magyarul tudni, aki úgy beszél, hogy a gubások is megértsék.”

Az aláírásból tudnia kellett, hogy diák ifjúnak válaszol, s a Csokonaira hivatkozó rész azt is megértethette vele, hogy a tudós hang mögött írói vágyak rejtőznek. Mégis először a tudósnak — a tanulóknak — adott érdekes gyakorlati tanácsot, amit Kölcsy hamarosan megfogad: „tartson jegyzőkönyvet, s hogy jegyzései el ne hullhassanak, köttesse bé...”¹⁰ Jellemző módon azonnal kész teljesíteni a fiatalember kérését, följánlja a rendszeres levélbeni kapcsolatot, de elég határozottan szabja ennek feltételül, hogy Debrecen parlagi elmaradottságából az ő magasabb ízlésű világába emelkedjék. Azonnal választás elé állítja tehát: vagy Debrecen, vagy ő. Olyan ellentétet tudatosít ezzel — és erősít a továbbiakban —, ami nemcsak alapvetően befolyásolja Kölcsy szellemi fejlődését, de komoly zavarokat is okoz. Az utóbbi legismertebb példája a sokáig feltétlenül tisztelt Csokonai megítélése, ami maradandóan befolyásolta vitatott kritikájának megírásakor is.¹¹

Kölcsy kellően meghatódott a „nagy Tudós” közelebbi ismeretségének a reményétől, és június 25-i levelében sietett közölni, hogy „látta” a Marmontelt. „Látta”, de aligha olvasta, hiszen nincs róla egyetlen elismerő szava sem, mindössze ennyit mond: „még januárius elején hozott volt egynéhány exemplumokat le Kis István ur, nyughatatlanul várom a többi daraboknak a leérkezését is, hogy annál több okom legyen a Tekintetes úr eránt való tiszteletre. Kívánnám én is, hogy az a stílus ízlettetnék Debrecenben, kivált a tanuló ifjúság által, kinek kezéből a gondviselők csaknem egyáltalában minden magyar könyvet kivesznek, mert úgy mondanak, mind román, s... ártalmas befolyása van az ifjúra...” Kállay Ferencnek, Kölcsy diákkori barátjának az emlékei azonban nem mindenben igazolják a fentieket. Szerinte ugyanis Csokonai, Virág és Kisfaludy Sándor műveit már a poetikai osztályban megismerhették, Kölcsy pedig ekkor olvasta Kazinczy Gessner-fordítását, a Mindenés Gyűjteményt és az Orpheust is.¹² Tény a debreceni kollégium tantervében is a klasszikus műveltség

⁹ Először 1811. őszén érdeklődött édesanyja kiletéről.

¹⁰ *Kazinczy Ferenc Összes levelei*. Bp. 1890–1927. (A továbbiakban: *KAZ Lev.*) V. k. 501.

¹¹ *KÖM* I. k. 401–413. Értékelésével máshol foglalkozom. Lásd még: SZEGEDY-MASZÁK Mihály: *Fejlesztési szakaszok Kölcsy világszemléletében és költészetfelfogásában*. ItK, 1974. 670–687, és CSETRI Lajos: *Kölcsy Csokonai bírálata és Döbrentei*. ItK, 1987–1988. 271–284.

¹² *KÖM* III. k. 10–13. — Kölcsy az idézetben arra utal, hogy Kazinczy Marmontel átdolgozása Egyveleg írárok I. alatt jelent meg, s várja a folytatást. Lásd még: KÁLLAY Ferenc, *Kölcsy Ferenc gyermek- és ifjúkori életrajza s néhány eredeti levele*. Pesten, én.: „Itt Csokonai, Virág és Kisfaludy S. (Himfy) voltak kézikönyveink, de a latin versezetre több gondot kellett fordítani, mint ’a magyarra. Kölcsy azért félrevonulva Gessner idylljeit olvasá, ’s Kazinczy neve a gyermek poéta előtt már ekkor tisztelet tárgya lett.” (7.) A következő oldalon némileg csökkenti az előbbi megállapítás jelentőségét, amikor ezeket írja: „Azomban a’ poetai osztályban nem adá még a’ gyermek Kölcsy bizonyos és csalhatatlan jeleit a’ benne rejtőző nagy tehetségnek... némelyek őt éppen ez osztályban versgyártói celebritásban felülmúlták.” (8.)

és a latin nyelv tanítkvált magyar verseit megmutathatná. Mintha némi féltékenységgel venné, hogy a „Mester” más debreceni diákokat is szemmel tart: furcsa mód soha nem is került közelebbi kapcsolatba ezekkel, így a vele sokban hasonló érdeklődésű ifjú Péczeli Józseffel sem. Annál nagyobb várakozással küldte el Széphalomra A pávatollhoz című versét, amit első fennmaradt munkájaként tartunk számon.

Kazinczy gyorsan válaszolt, sőt mentegetőzött, hogy sok munkája miatt nem azonnal. Rögtön a lényegre tért: megállapította, hogy a pávatoll nem költői kép. „Kedves Öcsém Uram is Csokonait csodálja, mint látom. Igazságtalan, a ki a Csokonai érdemeit meg nem vallja, s tompa, ki nem érzi...”, de az „igazi” költő mégsem ő, hanem Dayka.¹³ Kölcsey versében az alapvetőnek minősített „érzést” dicséri, a megformálást erősen bírálja. A késői olvasó bizony elég nehezen találja meg — ha megtalálja — ebben a döcögős versben Csokonai hatását. Legföljebb az utolsó két szakaszban fedezhető fel némi vers-zene és költői lendület. A sok rossz vers olvasásába belefáradt Kazinczy nem vette észre a tehetséget sem a pávatoll leírásában, sem a Dafné kék szemét idéző hasonlat ötletességében, sem a filozofikus távlat (a színváltozás állhatatlanságot jelent) megteremtésének a kísérletében.

A „fennhéjázó szerzőt” — ahogy magát nevezte — elkeseríti a szigorú bírálat. Arra gondol, le kell mondania „a poézishez való képzelt jussairól”, s tűzre kell vetnie rossz írásait.¹⁴ Akár ekkor, akár máskor tette ezt meg, az irodalomtörténet pótolhatatlan vesztesége ifjúkori verseinek — köztük az édesanyja emlékéhez írottaknak — a megsemmisítése, mivel a fiatalember érzés- és gondolatvilágáról szinte semmit sem tudunk. Ismeretes viszont, hogy az év elején elhunyt tudós Sinai Mihály gazdag könyvtárából már korábban megvásárolta Bayle történeti szótár-lexikonát 30,- forintért, amit gyámja erősen sokallott. Érthető, hogy szívesen utánajárt, mi lesz e gyűjtemény sorsa, s tájékoztatta Kazinczyt, hogy Teleki László készül azt megvenni. E levelére Kazinczy gyorsan válaszolt, s azzal biztatta a könnyen elkeseredő ifjút, hogy angol vélemény szerint a kezdő író fő feladata a „törles”. Egykori pártfogójára, a szigorú Pásztor Sándorra, a magyar oktatásügy egyik vezetőjére emlékeztetett, aki szívesen kínoztta kedveltjeit, mert azt vallotta: „Csak akkor van jól valami munka, mikor már jobb nem lehet.” Kazinczy maga persze közel sem volt ilyen szigorú, igényességével mégis életreszóló leckét adott a fiatal költőnek.¹⁵ Kazinczy vigasztalása kevésnek bizonyult a könnyen elbizonytalanodó, nehezen verselő fiatalember megrendült bizalmának a helyreállításához. Kétkedve kérdezte: „A Tekintetes Úr új meg új próbákra serkent engemet, de valóban a poézisbe-e?”¹⁶ Ne feledjük: a kor fölfogásában a „poézis” a legmagasabb rendű alkotás, aminek titkaival Kölcsey ekkor igyekezett szembenézni, de a kérdés alapvető: miben találhatja meg leginkább az önkifejezés és önmegvalósítás lehetőségét: a tudományban? a filozófiában? más irodalmi műfajokban? a politikában? vagy a költészetben? Egyelőre mégis ragaszkodott az utóbbihoz, s azzal küldte el A képzelethez című versét, hogy Kazinczy esetleges tanácsára kész végleg lemondani a versírásról. A Mester csálhatatlanul megéreztte, hogy pártfogoltjának dicséretre van szüksége: „A küldött dal... oly igen szép” — írja, hogy — „olvasni fogja Virág Budán s Sopronban Kis.” Mesteri húzás: ezzel megméretteti Kölcsey tehetségét két kiváló költővel, s ugyanakkor tudtára adhatja a fiatalembernek, hogy segítségével kiemelkedett Debrecen zárt világából, verseit immár ismeri az ország két távolabbi pontján a katolikus Virág Benedek és az evangélikus Kis János. A képzelethez című versben valóban megragadhatta Kazinczyt az elégikus hang. (A nyilvánvalóbb Csokonai hatásról

¹³ E levelet Váczi téves időrendbe sorolta be: KAZ Lev. V. k. 62–65. Kölcsey válaszából következik, hogy a levél augusztus elején íródott.

¹⁴ KÖM III. 13–14.

¹⁵ KAZ Lev. VI. k. 35–37.

¹⁶ KÖM III. 14–15.

itt nem szólt.) Azt is tudta persze, hogy a nagy számú verselgető fiatal közül mennyire kevesen képesek — legalább az általa használt „szép” és „kis” jelző érvényességi körén belül — eltalálni a dal formáját. Az irodalomtörténészt viszont a művéség első jelei-nél jobban érdeklik a még sokáig mesterkelt környezetben megszólaló lírai vallomások. Fölfigyelhet a divatos költői közhelyek közé rejtve arra a fájdalomra, amivel Kölcsey rég elvesztett szülei emlékét földidézi. Figyelemre méltó az édesanyjához kapcsolt egy-kori álmosdi otthon képének elhomályosulása, a szödemeteri menedékhez (nagyanyja házához) fűződő kedves élmények, Erdély sokszor visszasírt vonzereje, a szerelem vágya, Lotti (valószínűleg olvasmányokból életrekeltett) alakja és korai halála, a később gyakran visszatérő fájdalomkitörés, siráskedv, magányérzet és a képzelet világába menekülés. Mindez Kölcsey korai költészetének sokszor ismétlődő eleme.

„Szép Lottim” — írja, s nem tudhatjuk, hogy Kazinczy és Goethe versei visszhangoznak-e csak ebben, avagy a szilágysági faluban tényleg találkozott a később sokszor áhított szerelemmel. Nincs rá bizonyítékunk, de három évtizeddel későbbi elbeszélése, *A vadászlak* meglepő elevenséggel idézi föl a Szödemeterre emlékeztető falut, ahol a szerelem születik: „Képzeltetek szép síkságot, a síkság fölött halmokat, s túl azokon magas hegyeket. Hegyekbül a halmok mellett patak ömlött ki a síkságra, s e patak hosszában épült a falucska, hová most a történet játékszíne általtétetik. Országút nem vala közel...”¹⁷ Sajnos semmi nyoma nem maradt — később még említésre kerülő verseken kívül — annak, mint csinált, milyen élményekkel találkozott az ifjú Kölcsey Szödemeteren, ahol édesanyja halála után iskolai szünidőit töltötte.

Kazinczy önbizalomerosító levelének érdekes tanulsága, hogyan működött információs rendszere. Ennek csak egyik oldala Virág és Kis gyors értesítése az általa fölfedezett új tehetségről, a másik a nyugtalan kérdés ugyanitt Kölcseyhez: „Mit mond Debrecen Magyar Régiségeimre, s Ritkaságaimra?” A válasza sokáig kell várnia, mivel fiatal barátja a nagyanyjánál töltött szünidő miatt csak november 12-én válaszolt szeptember 8-i levelére. Ennek tapintatos kitérése érett férfire és a kérdés meg nem értésére vall. Kazinczy azt akarná tudni, észrevették-e az értékörző szerepükre büszke debreceniek, hogy ő, a merész újító ezzel a kötettel többet tett nálunknál múltunk újraélesztéséért? Kölcsey válaszából az derül ki, ő sem észlelte e szándékot. Arról szól, hogy a frontvonalak nem változtak. Csak az „értők” fogadták kedvezően Kazinczy munkáját, amit Kis István könyvtáros és kiadó már szeptemberben eljuttatott oda, a Debreceni Grammatika hívei nem szeretik. A „Tekintetes Urat” ellenérzésű léleknek tartják, és sajnálkoznak, hogy „azon szépérsű lélek, mely a Gessner fordítójában, s az Orfeus kiadójában tündöklött, megváltozott, s Kazinczy többé magához nem hasonlít...”¹⁸ Azt is elmagyarázza, hogy debreceni vélemény szerint Marmontel „tudós fordítás”, ami nem a népnek való. Magát persze annyira szeretné a tudósok közé emelni, hogy szükségesnek tartja újabb bizonyosságát adni kutató szellemének. S a tizenéves diák olvasottsága valóban lenyűgöző: filológiai pontossággal közli, hogy Kazinczy munkáiból hiányzik Sylvester János hús soros latin verse („talán kicsisége miatt”), s megadja a megjelenés pontos helyét is.

Kazinczy válaszában köszönettel — ámbár érthetően lelkesedés nélkül — vette a kiegészítést, és beszámolt bécsi útjáról. Ennek egyik érdekessége, hogy személyesen ekkor ismerkedett meg Pesten Szemere Pállal, aki már régen a tanítványának számított. Úgy látszik, Kölcsey barátja és diáktársa, Kállay Ferenc szintén megkereste, mert róla is érdeklődik. Ugyanakkor szemrehányást tesz Kölcseynek hosszú hallgatásáért — mondván: már Szentgyörgyi doktornál érdeklődött utána, mert „En a többek

¹⁷ KÖM I. k. 336–369. A vadászlakban olvasható leírás persze más falvakra is ráillik, de nagyon élményszerű.

¹⁸ KAZ Lev. VI. k. 79–80. 1. és KÖM III. k. 16–18.

között abban is különbözök a Debreceniektől, hogy azok azt hiszik, hogy vesztenek azzal ha fiatal embereknek társalkodásukba ereszkednek: én ellenben ezekkel örömet egyveledem barátságba... Igen messze vagyok én attól a bolondságtól hogy magamnak azzal hízelkedjem, hogy valami Socrates forma vagyok; de ez a passióm megérteti velem, miért társalkodott oly örömet Socrates az ifjakkal.”¹⁹ Az iskolateremtés voltaképpen csak álom, hiszen Szemerével csak éppen nemrég ismerkedett meg. Akihez ezeket írja, személyében még sokáig elérhetetlen marad, s a levelezés egyetlen eszköz, amivel hatást gyakorolhat, amivel bekapcsolódhat egy szűk kör szellemi áramkörébe. Az ifjú költő ekkor még aligha észleli ezt a tragikumot, annál világosabb Kazinczy fölszólítása, hogy jól tanuljon meg görögül. Meg is fogadja, s tudását még öt év múlva is — miután Szemerét már ő tanította — kevésnek érzi e nyelvből.²⁰

Kazinczy iskolája Kölcsey költői nyelvének csiszolásával kezdődik. Kijavítja félértéseit,²¹ föl hívja figyelmét a festői hatások lehetőségeire. Észreveszi, hogy Szöde-meter nyelvi közegében általa „erdélyiségnek” nevezett fordulatok, szólások, „hibák” ragadtak Kölcseyre. Ettől kezdve fokozatosan beléoltja a szókincs és az egységesített nyelvtani szabályok meghatározó szerepét a költészetben, s ezzel szoros, sokáig áttörhetetlen korlátok közé szorítja esztétikai fölfogását. Hosszan szól nyelvi kérdésekről, első verstani tanácsa az enjambement helyes alkalmazására vonatkozik. Egyetért a rímtelen versek írásának szándékával, s nem mulasztja el a metrikai hibák bírálását. Később bevallja, ő maga a „Zrínyi nemben” írt versektől idegenkedik, mert „én a Ráday neműkbe annyira belé szerettem, hogy a nem scdált Reimos Verseket alig olvashatom.”²² Itt szól arról is, hogy a „Reim valóban dísz, akár élt vele a Görög és Római, akár nem.” Kölcsey a Kollégium tanáraitól ilyen tanácsokat akkor sem kaphatott volna, ha hozzájuk fordul. Kazinczy nagy költői és fordítói tapasztalatait adja tovább azon a színvonalon, amivel ezekben az években senki más nem foglalkozott hazánkban a nyelv és a költészet kérdéseivel.

A magyar könyvek olvasására vonatkozó debreceni tiltás — okkal — meglepte Kazinczyt. Kölcsey elküldte neki az ezzel is foglalkozó latin nyelvű szabályzatot, s bizony magyarázkodásra kényszerült: bevallotta, a könyvtárban csak az újabb magyar könyvekre „vigyáznak” úgy, hogy szemmel tartják az olvasókat. A kormányzat szigorú cenzúrája mellett ezeket a helyi tiltásokat is valahogy át kellett lépni, s Kazinczy fő eszköze ehhez a levelezés. Néhány hónapos ismeretség után az ifjú debreceni költő-jelölt már be van kapcsolva az országos hírhálózatba. 1809. január 19-én Kazinczy arról tájékoztatja Kis Jánost, hogy Kölcseyt Berzsenyi versei által akarja „gyúlasztani.”²³ Február 27-én azt kéri Szentgyörgyi doktortól, hogy a nála lakó „kis Lónyain” (Kölcsey osztályának legjobb tanulóján) keresztül tudassa ifjú barátjával (s egyúttal ő is vegye tudomásul), „utolsó levelét Virág Benedek nagy meglepéssel olvasta, s örvend ismeretségének.”²⁴ Mindezt Kölcsey csak azzal tudta viszonzni, hogy elküldte Széphalomra az új debreceni iskolai nyelvtant, s igyekezett megfelelni a tudós levelezés magyar igényeinek.

Kazinczy gyúlasztó szándéka nem volt eredménytelen: lendületet adott Kölcsey költői munkájának. Szeretne megfelelni mestere dicséretének, miszerint „nem marad meg a színen, hanem a dolgoknak velejére hatni igyekszik.”²⁵ Bátran elfogadja 1809.

¹⁹ KAZ Lev. VI. k. 132.

²⁰ KÖM III. k. 89–93.

²¹ KAZ Lev. V. k. 62–65. Többek között figyelmezteti: „az esthajnal tűzének sugárja ismét nem kék, hanem sárga színt visznek az olvasó lelke eleibe”.

²² KAZ Lev. VII. k. 343–345.

²³ KAZ Lev. VI. k. 207.

²⁴ KAZ Lev. VI. k. 207.

²⁵ KAZ Lev. VI. k. 349.

április 23-i levelének kihívását, noha Boileautól tudja, nehéz szonettet írni (Rousseaunak nem sikerült), s ő különben is „esztendő óta csak a kándenciátlan jambusi” mértéket használta.²⁶ Am „Tekintetes úr verseinek szépsége féltékenylyé tesz engemet a versírásra”, s rögtön küldi is címtelen szonettjét, valamint „Álmatlanul hevert Dánét...” kezdetű fordítását.²⁷ A „Pirulva jött az égre...” kezdetű vers hiányzik az összes versek 1961-es kiadásából, noha az első két szakasz refrénje („És Lotti képe töl-té lelkemet!”) elnyerte Kazinczy dicséretét.²⁸ E szonett a sikerültebb korai versek közé tartozik, szépen megformált alkotás. Noha hibát azért talált benne, Kazinczy némi büszkeséggel küldte el Berzsenyinek és Kis Jánosnak. A Debrecenben élő Szentgyörgyi doktornak pedig azzal ajánlotta figyelmébe a vers szerzőjét, hogy „Ritka táltumú, nagy szorgalmú ifjú...”²⁹

A Kazinczyval kezdett levelezésnek bizonyára szerepe volt abban, hogy 1808 őszén Kölcsey papírra vetette első tanulmányait. A *poézisről* című írása szeptember 24. keltezésű, s ebben az emberi szív érzékenységből és a képzelőerőből igyekezett levezetni a költészet születésének és fejlődésének a folyamatát. Abból indult ki, hogy az ember ősidők óta figyeli a természetet, az életet, s ennek nyomán „Heves vére életet adott fantáziájának, külömb-külobbféle képeket formált magának, sebesen futotta az oly boldognak képzelt jövődöt gondolataival keresztül, s ezen állapotjában anélkül, hogy tudta volna, vagy kifejezte volna képzeleteit, széles értelemben vévén a szót Poéta volt.”³⁰ Írása széles körű elméleti ismeretanyagon alapszik — még a perui inkák példájára is hivatkozik! —, az énekelt és írott „poézis” viszonya foglalkoztatja, valamint a nyelv költői fölhasználásának a kérdése. Kazinczy hatása még nem érvényesül, annál föltűnőbb, hogy a költészet lényegéről — az érzelem és a képzelet szerepéről — itt kifejtettek mindvégig alapvető szerepet játszanak fölfogásában. Nem sokkal későbbi a nov. 21. keltezésű írása, a *Cserei, egy romvári herceg*, amiben Kölcsey Voltaire *Zadigjának* ismeretében fejti ki kifogásait Dugonics András nemrég megjelent magyaráításáról.³¹ Már önmagában az is érdekes, hogy Kölcsey a Kazinczy által megvetett regényirodalomnak ezt a darabját is olvasta, sőt erről írta első — rövid, talán töredékben maradt, mindenképpen kidolgozatlan — kritikáját. Utolsó mondata arra az eddig figyelemre nem méltatott tényre utal, hogy a népmesék ismerete a kor általános műveltségének része volt. Kölcsey ugyanis azt állítja, hogy a Dugonics féle történethez „egy oláh mese csaknem mindenkben hasonlít.” Kazinczy fölfogásának áttételes befolyását talán a túlzott szigorúság jelzi: Kerényi Ferencnek igaza van, amikor Kölcseyvel (és Horváth Jánossal) vitázva azt mondja: nem állíthatjuk, hogy Dugonics regényéből hiányzik a korszak legfontosabb eszmeáramlatainak a hatása.”

Kazinczy 1809. július 6-i levelében megtisztelő ajándékként és egyúttal tanító szándékú olvasmányként küldte el ifjú barátjának néhány munkáját. Kölcsey ekkor már tudta, hogy hamarosan befejeződnek debreceni tanulói. Kazinczy ízléséhez és váráhozakozásához alkalmazkodva — egyúttal pedig a hálás tanítvány érzelmi állapotába helyezkedve — verset írt mesteréhez. A *Kazinczyhoz* című költemény még a saját hangját kereső költő alkotása. Érdekessége, hogy belefoglalta szülőföldjéhez fűződő szoros kapcsolatát is:

²⁶ U. o. és KÖM III. 28–29.

²⁷ KÖM III. k. 28–29.

²⁸ KAZ Lev. VI. k. 382–383.

²⁹ KAZ Lev. VI. k. 379–440.

³⁰ KÖM I. k. 389–396. Továbbá v.ö. FENYŐ István, *Haza s emberiség*. Bp. 1983. 170.

³¹ DUGONICS András, *Cserei egy honvári herceg...* Bp. 1975. Az utósózt írta KERÉNYI Ferenc. 174.

Szilágy vidékein, holott még
Szent énekes nem énekelt,
Majd megtanítom így nevedre
Zánok szöke bükkjeit...³²

Debreceni diákként augusztus 23-án írja utolsó levelét Kazinczynak, s ebben ismét meglepi az olvasót széles körű magyar irodalmi tájékozottságával. Kiderül belőle, hogy a katolikus énekeskönyveket (Péchy Lukács) is jól ismeri, ami Debrecen merev kálvinista világában egyáltalán nem volt magától értetődő.³³

E tudós levél után ismét Szödemeteren töltötte az őszt, s december 8-i állítása szerint mindössze négyszer fogott tollat, hogy verset írjon. Ekkor született *Búcsú B... től* című szerelmi kötődésről valló verse, emellett azonban a szödemeteri termésből csak az *Animula, vagula* kezdetű töredéket ismerjük. Miután ezt megelőzően — szeptemberben — befejezte tanulmányait, az év végén mindössze átmeneti időre tért vissza a városba. Nem tudjuk, valójában hogyan élt, mit csinált Debrecenben. Az irodalomtörténetírás általában két képet emel ki: a Kollégium mereven kálvinista, konzervatív világát és az ehhez kapcsolódó — Kazinczy által támadott — alantos ízlést, elmara-dottságot. Valószínű azonban, hogy ez az ellentét csak a „Mester” hatására éleződött így ki. Kállaytól származik az a lélektanilag hiteles állítás, hogy a félszemű, himlő-helyes diák többnyire kivonta magát a társaságból, magányos volt. Egy nem sokkal későbbi levele viszont arra vall, művelt, érdeklődő családjá körében jól érezte magát, föl tudott oldódni.³⁴

Figyelemre méltó az is, hogy a puritán Debrecenben 1798 óta rendszeresen vendégül látták a kolozsvári szintársulatot. Először a Fehér ló udvarán építettek deszkaszínházat Thália papjainak és papnőinek, akik 1808-tól téli szereplésre is alkalmas helyet találtak a Szűcs színpén. Ez évben — rövid időre — Debrecenbe költözött a kor népszerű színésznője, Kántorné is, s ezzel fokozódott az érdeklődés a játékszín iránt, amit egyfelől rontó, züllesztő hatásúnak tartottak, másfelől pedig a nemzeti ügy jelképeként tekintettek. Nem tudjuk, látott-e Debrecenben színházi előadásokat az ifjú Kölcsy. Mindenesetre Kállay Ferenc 1810 februári beszámolója Lessing *Emília Gallottijának* az előadásáról azt sejteti, hogy voltak közös színházi élményeik.³⁵ További valószínűséget ad ennek, hogy Kölcsy gyámja — Gulácsy Antal — nagy barátja volt a játékszínnek, 1811-ben novemberében — komoly anyagi áldozat árán — kibérelte a színházat. Nem csoda, hogy a Pesten tanuló Kölcsy már bizonyíthatóan járt játékszínbe. Debreceni életének eddig figyelmen kívül hagyott mozzanatai különös fénybe állítják Kazinczyhoz szóló ama megjegyzését miszerint: „Lett legyen Debrecen szebb érzésű emberekkel teljes, mégis szenvedéseimnek helye volt ő, melyek eltávozásommal kisebbedni látszanak.”³⁶ Öszinteségét nem vonhatjuk kétségbe, de szenvedéseit alighanem eltűntette.

Az előbbi — keserű — megjegyzést magában foglaló levél írásakor már Álmosdra készült, ahol édesanyja halála óta csak egyszer járt. Itt kellett találkoznia Péchy Imre rokonával — volt Bihar megyei alispánnal, leendő alnádorral, a tiszántúli református egyházkerület és anyaiskola főgondnokával — hogy vele Pestre menjen jogi tanulmányok folytatása végett.

³² KÖM I. k. 16–18.

³³ KÖM III. k. 31–34.

³⁴ KÖM III. k. 39–40. — A sajtó alá rendező Szauder József tévesen közölte a levél címzettjének a nevét. Helyesen: Draveczkyné Bydeskuty Júlia, Kölcsy nagyanijának a nővére.

³⁵ Kállay Ferenc — Kölcsy Ferencnek. Debrecen, 23. Febr. 1810. *Szemere Tár* 974. II. k. 53.

³⁶ Péchy Imre, aki írogatott is, fontos szerepet játszott az árván maradt Kölcsy-fiúk életében. — KÖM III. k. 38.

E pesti út tervéről Szentgyörgyi doktor már november 5-én tudósította Kazinczyt — hozzátéve: „Igen becülöm én is ezen jeles ifjúnak szép talentumait, és azoktól igen sokat várok, ha odafenn jó társaságba kerülven, meg tanul maga viselete által azoknak fény és kellemetességet adni. E nélkül igen féltem, hogy soha le nem fogja magáról az iskolai port rázni. Ezt mint ötet szerető barátomnak, és eránta való szeretetből írom.”³⁷ Nem egészen világos, hogy mi rejlik e sorok mögött. Lehet, hogy a levélíró tudomására jutott az a — különösen Kazinczy miatt fájdalmas — megjegyzés, amiben Kölcsey Szentgyörgyi debreceni „fülét” kifogásolta, s kinevette „ítélet tételeit”. Amint az Kölcseynek *A sonetto műzsája* című írásából kiderül, Kállay Ferenc elmesélte barátjának, hogy Szentgyörgyi asztalánál fölolvasták Kazinczy szonettjét, amit a házigazda nyelvileg kifogásolt, s hangzásilag nem talált szépnek. Kölcsey kis esszéit írt ezzel szemben mestere védelmében, teljesen Debrecen-ellenes szellemben. Ha nem ez jutott Szentgyörgyi tudomására, akkor lehetett az ifjú Kölcsey viselkedésében vagy valami gátlásosság, vagy valami fölényeskedés, ami ingerlően hatott ismerőseire. Kazinczy — aki ekkor még személyesen nem találkozott vele —, azt várta, hogy Pesten „az az alföldiség lefaragódik róla is.”³⁸ Közvetlen ismerősei közül Bányai József szintén nagy jelentőséget tulajdonított a pesti útnak. 1810. március 5-én arról írt Kölcseynek, hogy most, miután elhagyta az iskolát, a „deák országból a Cselekedetek ’s Történetek Országába ment által.”³⁹ A gondos és figyelmes Kazinczy igyekezett is előkészíteni védence pesti útját. 1809. december 31-én írt Horvát Istvánnak, támogatását kérte, s (furcsa módon a szintén Pestre készülő Berzsenyivel együtt) ajánlotta triásza felé.⁴⁰ A Kölcseyvel lehető találkozásról Berzsenyit sem mulasztotta el értesíteni.⁴¹ 1810. március 25-én pedig az idősebb Wesselényi Miklós figyelmét hívta föl Kölcsey kiemelkedő tehetségére.⁴²

A jelek szerint már az álmosdi utazás gondolata is fölzaklatta Kölcseyt. Október 25-i keltezésű töredéke a halál gondolatával telített. Állítólag az *Animula, vagula, blandula* című latin versecskét Hadrianus császár mondogatta halála órájában, s aligha véletlen, hogy ez Kölcseyt, akire szülei — főleg édesanyja — elvesztése mély hatással volt, éppen ekkor foglalkoztatta. E feltételezést megerősíti az 1810. január 24. keltezésű *Végnyugalom* című verse is, ami nem tartozik az életmű jelentős alkotásai közé, de nagyon erősen érződik benne a halál gondolata.

II.

Nem tisztázható, mi volt Péchy Imre Kölcsey jövőjére vonatkozó elképzelése. Védence később azt írta Kazinczynak: „Örökre fájjalom, hogy Pesten prokurátori cenzúrát adni ezelőtt négy évvel időm nem lehetett, mert tutorság alatt voltam.”⁴³ (1814. április 3.) Jóval későbbi önéletrajzi levelében Szemerének így vallott: „egyfelől a jurateriai kaszárnyában igen kedvem elleni, másfelől nálad igen kedves órákat töltöttem.”⁴⁴ Közelebb járhat a dolog lényegéhez, amit 1813. október 21-én írt: „Tizenkilencedik évemet töltém, midőn Debrecent elhagytam, ismeretlen a világgal, ismeretlen önmagammal, csak azon körben álmodozhattam, melyet könyveim közt vontam magamnak, s ezt végtelennek s általhághatatlannak tartottam. Kiléptem végre. Gyermekei,

³⁷ KAZ Lev. VII. k. 42–43.

³⁸ KAZ Lev. VII. k. 206–207.

³⁹ Bányai József — Kölcsey Ferencnek. 810. mart. 5. Debrecenből. *Szemere Tár* 976. II. k. 55.

⁴⁰ KAZ Lev. VII. k. 185.

⁴¹ KAZ Lev. VII. k. 190.

⁴² KAZ Lev. VII. k. 329–342.

⁴³ KÖM III. k. 139.

⁴⁴ KÖM III. k. 504–516 és 535–538.

de szép plánumok lettek semmivé, nem volt ember, ki értse a forró ifjút; úgy tanítottak meg engemet, mint Tassot Antonio, látván, hogy sehol magamat fel nem lelhetem; öszvevonúltam, s külsőm, melyet azelőtt a belső láng úgy öntött el, mint a táncoló lány arcát az öröm, komoly lett és hideg. Eltompulva tértem meg Pestről...⁴⁵

Kíséreljük meg lehántani e vallomásokról az irodalmasított borítást, s rögtön rejtélyek sorára találunk: miért akadályozhatta a tutor (ki?) az ügyvédi vizsga letételét? Miért volt oly szörnyű a „juratériai kaszárnya” annak, aki később komoly jogi fölkelésről tett tanuságot? Mik voltak a semmivé lett „szép plánumok”? Mi rombolta szét azokat? Az a tény, hogy Péchy Imre Szilassy József protonotáriusnál helyezte el ifjú rokonát, arra vall, hivatali érvényesülését szeretne volna elősegíteni. Kölcsy azonban vagy azért, mert sem személyeket, sem a kormányt nem akarta szolgálni, úgy látszik, ezt a lehetőséget elvetette. Ismét fölmerül azonban valami viselkedési oknak a gyanúja, mivel minden jel szerint igen hideg kapcsolat alakult ki költőnk és Szilassy József között. Pedig a későbbi koronaőr (akinek erre a tisztségre való megválasztását a szatmári követ Kölcsy ellenezte) irodalomkedvelő ember volt, Ungvárnémeti Tóth Lászlót komolyan segítette. Péchy Imre szándéka minden bizonnyal Kölcsy ellenál-lásán bukott meg. Tudjuk például, a tavaszt tanulás és munka helyett azzal töltötte, hogy Szemere Pállal sétált a zöldben.⁴⁶ Lehetséges, hogy elmaradt vizsgák miatt pártfogója egyszerűen hazaküldte — annál is inkább, mert a család anyagi viszonyaihoz képest a pesti tartózkodás drága volt. Mindenesetre a jelek arra vallanak, hogy ezzel megszakadt viszonya Péchy Imrével. Oka lehetett a Pestről való gyors és időelőtti távozásnak Kölcsy betegsége, ami csak Debrecenben tört ki rajta igazán. Végül számot kell vetnünk rossz hangulatával is, ami menekülésre készíthette.⁴⁷ Pedig pesti tartózkodása egy olyan levéllel kezdődik, amilyen több nem maradt fenn. Ebben vérbeli társasági ember hangján számol be a legújabb hírekről, Napoleon és Mária Lujza tervezett házasságáról, a pénz értékcsökkenéséről, az ezüst beszolgáltatás elrendeléséről szállongó hírekről említett nagynénjének, a Debrecenben élő Draveckynének. E levél arra is bizonyíték, hogy szívesen volt a franciául tanuló Tercsa kisasszony, e ház lánya társaságában. (Lehet, hogy benne sejthetjük az 1814-es pozsonyi tartózkodásakor fontos szerepet játszó, de csak Tr.-ként emlegetett szerelmét?) Mindenesetre ez a színes levél a mindennapi élet iránt érdeklődő Kölcsy, a politikára is fogékony fiatalember képét villantja elénk, aki közel sem volt oly magányos, ahogy azt föl szokás tételezni.⁴⁸

Néhány nappal később Kazinczynak írott levelében mindennek nyoma sincs. Mint-ha semmi új élménnyel sem találkozott volna: álmosdi versét küldi (*Végnyúgalom*), az „e” hangok gyakoriságáról értekezik, s megállapítja egy új énekeskönyvről, amit még Debrecenben látott Péchy Imre szívességéből, hogy abban a „candentiák valóban jobbak, mint a régiek voltak.”⁴⁹ Egy lényeges eseményről viszont itt számol be: ez a Szemere Pállal kötött ismeretsége, a vele való rendszeres találkozás. Vitkovics Mihálytól tudjuk, hogy Kölcsy a szomszédságában lakott, s gyakran meglátogatta.⁵⁰ Költőnket befogadta a Kultsár Istvánnál rendszeresen összegyűlő társaság is. Szemere részletesen leírja Kazinczynak, hogyan ismerkedtek meg együtt a Pesten tartózkodó

⁴⁵ KÖM III. k. 96.

⁴⁶ Szemere Pál — Kazinczynak. Szemere Pál munkái. Bp. 1890. II. k. 26.

⁴⁷ KÖM III. k. 47.

⁴⁸ Magányának legendája részben saját — kicsit önsajnáló — panaszaihoz, részben Kállay állításához vezethető vissza. (KÁLLAY: i. m. 8–10.) A Draveckynéhez szóló — idézett levél — azonban ellentmondani látszik ennek.

⁴⁹ KÖM III. k. 44.

⁵⁰ KAZ Lev. VII. k. 207.

Berzsenyivel, Fáy Andrásnak pedig egy színházi előadás előtt mutatta be Kölcseyt.⁵¹

A következtetés nyilvánvaló: Kazinczy ajánlása megtette a magáét, a „pestiek” szívélyesen fogadták Kölcseyt, vagy inkább készek voltak erre. Úgy látszik, ő is tett kísérleteket, hogy beilleszkedjék mindennapi életükbe, amiben fontos szerepe volt a beszélgetéseknek, eszmecseréknek, és — itt már bizonyos — a színháznak. Érdekes, hogy Berzsenyi azonnal ellenszenvet keltett benne: elismerte, hogy nagy ember, de nem fért a fejébe viselkedése.⁵² Hasonló volt a helyzet Kultsár Istvánnal is, róla szintén nyílt ellenszenvvel írt Kazinczynak.⁵³ Horvátról és Vitkovicsról nem ismerjük ezideji véleményét, de az biztos, új távlatokra, utakra, lehetőségekre hívták föl a figyelmét. Ezért igazságtalanul visszavetítettnek vélem, amikor sok évvel később önzésükről, pénzéhségükről írt Szemerének.⁵⁴ Különösen a híres vendégszeretetéről és jó kedélyéről ismert Vitkovicssal szemben meglepő e vád, hiszen Kölcsey többször nála lakott, sőt 1817-ben — családja ellenkezésével szembeszállva — ügyvédi megbízást adott neki. Könnyen lehet, hogy ez utóbbihoz vezethető vissza az anyagiasság említése.⁵⁵ S itt talán — a visszavetés ellenére — lényeges ponthoz jutottunk. A tizennyolc éves Kölcseynek nem volt hű képe saját anyagi viszonyairól. Később keserű tapasztalatokból tanulta meg, hogy birtokából nehéz megélni, hogy körülményei javítása végett rá van utalva megyei — tiszviselői — fizetésére. Származása, birtokos nemesi életközege mégis oly erős idegenkedést oltott bele a pénzkereső életformával szemben, ami még késői politikai gondolkodásában is megmutatkozik. Márpedig Kultsár István, Vitkovics Mihály, Horvát István és a pesti értelmiségi kör nagy része mindennapi munkájából élt. Aligha véletlen, hogy költőnk a kivételek közé tartozó Szemere Pálhoz vonzódott — sokáig — leginkább. Kazinczy sem tudta soha túltenni magát azon, hogy a magasabbrendű eszme, a szellemi alkotás nem csupán erkölcsi kötelesség, de kenyeret adó munka is lehet.

Feudális fölfogás szerint a nemesség kezdetben vérével fizetett kiváltságaiért, majd az a kötelezettség várt rá, hogy az ország erkölcsi, szellemi és politikai fölemelkedéséhez járuljon hozzá. Érdekes módon Kazinczy ezt a tudatot még zavartalanul tudta összeegyeztetni fizetett tisztségek vállalásával, amitől Kölcsey — úgy látszik — visszariadt, s ennek okait talán az udvar és a nemesség közti összeütközés sorozatban kereshetjük. Tény, 1810 elején ismeretlen törvényű világba csöppent bele. Pesti társaságának egy része a kormányt szolgálta, a másik a pénzt hajszolta megélhetéséhez. Ez utóbbi érdekében korlátozta a maga szabadságát és olyasmit tett árucikké, aminek létrehozásával erkölcsi kötelességet teljesített. Kölcsey első közelebbi ismerkedése a polgári életfölfogással nem volt sikeres. Zavarához persze az is hozzájárulhatott, hogy ebben a társaságban rengeteg új ismerettel, fogalommal, szemponttal kellett megismerkednie.

Késői vallomásában azt mondja, már az iskolai görög–latin leckék elültették benne a patriotizmus magját. „E mag legelőbb a nyelv iránti szerelemben kezdett fakadni, mert nyelv és nemzet: e kettő ideája változatlanul együttjár.”⁵⁶ Bíró Ferenc mutatta ki, hogy a nemesi szemléletben e gondolat csak a polgári értelmiség hatására került át ilyen határozott formában,⁵⁷ viszont a pesti értelmiség számára 1810-ben magától értetődő volt. Az, hogy Vitkovics Kölcsey „universalizmusáról” panaszkó-

⁵¹ KAZ Lev. VII. k. 398–408.

⁵² KÖM III. k. 46–47.

⁵³ KÖM III. k. 72.

⁵⁴ KÖM III. k. 816.

⁵⁵ 1817-ben — rokona, Kende Zsigmond ellenzésével szembeszállva — Vitkovics Mihályra bízta családi pöreit.

⁵⁶ KÖM III. k. 537.

⁵⁷ BÍRÓ Ferenc, *Nemzet, nyelv, irodalom*. ItK 1984. 558–577.

dott Kazinczynak, arra vall, költőnk másként gondolkodott.⁵⁸ Ezt 1833-ban maga is elismerte: „Volt idő (iskolai pályám vége és jurátusságom) midőn kozmopolitizmus fogott körül, s ezidőben a magyar hazán nem függék melegen. Okának gondolom a francia langymeleg poézist, s azon lélekölő hidegséget, melyet a francia újabb filozófok mindenre, mi szent, fuvalottak — a *Système de la nature* s több...”⁵⁹

A fölsorolt okok nyilván fontosak voltak, itt azonban Kazinczy fölfogására is rá kell mutatni. Ennek szellemében írja ugyanis Szentgyörgyi József megrovóan: „Még a világosodottak között is kevés a világ polgárja; sokaknál a nemzet, vallás stb. külömb fénye elfojtja a könyörületesség első mozdulatjait.”⁶⁰ Kölcsey minden bizonnyal ezt az értékrendet vallotta magáénak, s az emberit, akárcsak Kazinczy, a nemzeti (és vallási) érdek fölé helyezte. Pesten viszont a magyar írók nem tudták az ember fölemelését a nemzeti érdek érvényesítése nélkül elképzelni. Ezzel Kölcseynek a sok tekintetben elmaradott Debrecenben még könnyű volt a maga különös, főleg a forradalom előtti francia szellemből táplált műveltségét — valamint Kazinczy egész tekintélyét — szembeállítania. Pesten viszont zavartan kellett észlelnie, hogy az európai sajtót, az újabb irodalmi alkotásokat rendszeresen olvasók, a tudományosan nálánál képzetebbek is a nemzeti eszme hívei, nemzetben gondolkodnak. E gondolkodás tartalmát persze sok tekintetben okkal vitatta Kazinczy, az ifjú Kölcsey azonban aligha tudott megbirkózni ezzel az ellentmondással. Miként vitatkozhatott volna például azzal a Horvát Istvánnal, aki azt hirdette, országunk szellemi elmaradottsága Ausztriához képest fél, Európához mérve egész százados? Hiszen ennek igazát ő is tudta. Horvát okfejtése szerint „a bennünket kész akarva tudatlanságban hagyó országlás felelős” mindezért, „de nagy oka részint mégis e hátramaradásunknak tulajdon lustaságunk is. Hozzászoktattak bennünket a henyéléshez, e pedig igen kedves foglalatossága minden elpuhult; s veszélyben forgó Nemzetnek. Könnyebb is heverni, mint munkálkodni annak, ki a veszélyes álmok igája alatt nyögve marad. A Nemzet méltóságát érző, boldogságát igazán óhajtó Hazafinak fáradnia köll, mert csak az állandó munka képes nagy dolgokat szülnie.”⁶¹ Ugyancsak Horváltól a következőket is hallhatta Kölcsey: „Ausztria országlása olyan, mint ha azt nem ész, hanem tsupa történet vezetné. Nálunk az ész kiműveltetését, a mesterségeket, és egyéb szorgalom ágait, a külömb féle nemzeteknek természeti gyengéiket, a kereskedést, a természeti hasznos tulajdonságokat a kormányzat csak imigy, s amúgy használja, pedig tsak ezekre lehet az állandóságnak, ditsóságnak, a boldogságnak talpköveiket rakni...”⁶² Az ifjú Kölcsey ezeket a gyakorlatias gondolatokat érezhette „hidegnek”, a maga érzelmi fűtöttségét nem kielégítőnek, sőt személyes szabadságát korlátozóknak.

Félszogsége, vidékiessége bizonyára zavarta. Nyilvánvalóan sokat tanult: már a következő évben beismerte Kazinczynak, hogy Berzsenyi versei, egy Matthisonról szóló recenzió mellett főleg a Szemerével és Horváttal folytatott beszélgetések ösztönözték új költői utak keresésére.⁶³ Ennek ellenére sem akart — vagy tudott — bekapcsolódni ennek az idegen — a kor új eszméinek ismeretében messze előtte járó — világnak az írói szövetkezésébe. Vitkovics 1810. április 12-én írta meg Kazinczynak,⁶⁴ hogy Kölcsey vonakodik belépni triászába. E hírt Horvát is megerősíthette elveszett levelében, mert Kazinczy május 2-án ezeket válaszolta: „Szomorúan hallom a mit írsz... Kölcsey felől.

⁵⁸ KAZ Lev. VII. k. 362–364.

⁵⁹ KÖM III. k. 538.

⁶⁰ Szentgyörgyi József — Kölcsey Ferencnek. Debr. Decemb. 7^{en} 1812. *Szemere Tár* 1091. III. k. 133.

⁶¹ HORVÁT István, *Mindennapi...* Bp. 1967. 401–402.

⁶² HORVÁT, i. m. 446.

⁶³ KÖM III. 53.

⁶⁴ KAZ Lev. VII. k. 362–364.

Hagyd szabadon; ha nem tetszik, maradjon magára. De szeressétek küszöbön kívül is. Erdemes ő arra.”⁶⁵ Májusban e szabadság Kölcseynek főleg azt jelentette, hogy Szemerével járta a természetet, nyáron viszont nagyon magára maradt. Végül lehet, hogy azért, lehet, hogy az inflációban dráguló élet miatt, vagy más okból távozott a városból.

III.

Szeptemberben Kölcsey Pestről Debrecenbe futott, ott sokáig betegeskedett, majd januárban Szödemeterre ment. Egyetlen verse maradt fenn ebből az időszakból: a *Kívánság* október végi keltezésű. Hosszú ideig levelet sem írt. Áprilisban valószínűleg a szörnyű debreceni tűzvész híre vitte vissza a városba. Házuk komoly károkat szenvedett, sok írása elégett. Kazinczy ekkor már Fazekas Istvánon (Mihály fivérén) keresztül kerestette. Rajta kívül mások sorsa is izgatta, ezért arra kérte Kölcseyt, írjon Szentgyörgyi doktor, Nagy Gábor és „Fő Hadnagy Fazekas” úr sorsáról, ami bizonyítja, hogy költőnknek tudnia kellett a *Lúdas Matyi* szerzőjéről. Kazinczy február 25-én írott levele azt sejteti, nem helyeselte Kölcsey eltűnését Pestről: „Vétkezik Uram Öcsém, ha semmit nem csinál! s e szó alatt tudja, mit értek. Csináljon, kérem!”⁶⁶ Biztatásul és barátsága újabb jelül elküldte epigrammáit. Rossz kedvű védenca április 23-án válaszolt. A lényegét megkerülve beszámolt hazatéréséről és az azóta történetekről. A pesti sokkra utal az az elhatározása, hogy gazdálkodni fog: „örömmel téptem össze írásaimat, s Voltaire szavaiban (műveljétek kertjeiteket) nyugodtam meg.” Élmenyei ellentmondásos voltára az jellemző, hogy egy helyen a pestieket irtóztató embereknek nevezi (ámbar nem tudni, kikre gondolt!), aztán boldognak mondja magát, mert „Kisnek, Berzsenyinek, Szemerének, Horvátnak és Vitkovicsnak csókjaikat érzém ajakimon...”⁶⁷

Kazinczy Kölcsey visszavonulási szándékával természetesen nem értett egyet. Levele elején a tűzvészről kért további híreket, majd ifjú barátja tervezett lakhelyéről és nagyanyjáról („kinek hívják”) érdeklődött. Saját példájával emlékeztette Kölcseyt arra, hogy a gazdálkodó is lehet „szabad”, írhat, ha akar.⁶⁸ Fial barátja azonban közel nyolc hónap múlva kapta meg ezt a levelet, talán azért, mert addig többnyire Szödemeteren tartózkodott, ahonnan szeptember közepén meglepően gördülékeny verses levéllel fordult Szemere Pálhoz. 1811 december 6-án Kazinczyhoz írott levele egyébként arra inti a kutatót, hogy óvatosan kezelje költőnk életrajzi vallomásait: „Márciusban egy hetet tölték Debrecenben”⁶⁹ — írja. Mi viszont tudjuk, április elején volt a tűzvész, Kölcsey ezután érkezett oda, s 23-án még a városban tartózkodott. Noha áprilistól decemberig többnyire tényleg nagyanyja, Bölöni Ádámné, Bydeskuty Mária szödemeteri házában élt, az ősz folyamán ki kellett onntn mozdulnia: október 7-én ugyanis Szentgyörgy Hortobágyról küldött levelét köszönte meg.⁷⁰

Kölcsey Ferenc Pesten vagy semmi eredeti művet nem írt, vagy megsemmisítette azt. Érdeklődésére sajátos fényt vetnek 1809. augusztus 10. és 1811. január 4. közti olvasmány-kivonatai, amelyeket Kállay Ferencsel közösen készített, s amit Szauder *Kölcsey Ferenc kiadatlan írásai* címen adott közre. Ezek érdekessége, hogy Pest előtt főleg filozófiai és teológiai tájékozódásra vallanak, ezután viszont politikai töltést is kapnak. Ekkor olvassák Girtanner művét a francia forradalomról és Süßmilch munkáját az

⁶⁵ KAZ Lev. VII. k. 414–416.

⁶⁶ KAZ Lev. VIII. k. 483.

⁶⁷ KÖM III. k. 47–48.

⁶⁸ KAZ Lev. VIII. k. 483.

⁶⁹ KÖM III. k. 52–55.

⁷⁰ Szentgyörgyi József — Kölcsey Ferencnek. 1811. okt. 7. *Szemere Tár* 1038. III. k. 57.

isteni rendről. Talán túlzás Szauder azon állítása, hogy e rendkívül vegyes tartalmú és kissé gyerekes megfogalmazású jegyzetek világnézeti válságról tanúskodnak, de az tény, hogy a Debrecen zárt világából kilépni akaró, újat kereső fiatal emberek — egyelőre bizonytalan — útkeresését érdekesen szemléltetik, sok fontos és Kölcsey életművében jelentős kérdést előre vetítenek.⁷¹ Debrecenben 1810 októberében írott *Kívánság* című verse után hosszú hallgatás következett. Semmit nem tudunk róla, mivel foglalkozott Szödemeteren 1811 nyaráig. Ekkor ugyanis hat verset írt — vagy inkább fejezett be — augusztus és szeptember közepe között, a hetediket Debrecenben december 5-én. A szödemeteri bükkösben születtek új költői kísérletei, első rímesei. „Hét vers készült ekkor” — írja Szauder. „A hét közül öt a költőről, a költő hivatásáról szól... Onjellemzőek ezek, több ihletforrásnak egyesítésével.”⁷² Tegyük hozzá: fő ihletforrásuk még mindig az irodalom, részben ide vezethetők vissza költészetének más jellegzetes motívumai. Így a halálgondolat, a képzelet szerepe, a szeretet-szerelem, az elvágyódás, a messzeség és a Hold vonzása, a szilágysági táj élménye. Helytállóak a korábbi értelmezések, amelyek ebből a csokorból az *Andalgásokat* emeli ki.⁷³ Valóban ez az önmagára talló költő legsikerültebb alkotása, mintegy összefoglalása az ifjú Kölcsey meghatározó gondolatainak. Nem lehet kétséges, hogy az első sorban az árva gyerek otthontalanság érzése robban ki: a hon szó itt szűkebb értelmű. A decemberben Kazinczynak írottakkal cseng össze: „Egy neme a boldogságnak, ha kinek állandó lakot enged a sors. Nem vonattatni el azon kevesektől, kiket tisztelven szeretünk, élni a szép társalkodásnak örömeit, hallgatni szavaikat, vagy soraikban gyönyörködni...” — ezt óhajtja, talán a debreceni, talán a szödemeteri társaságról álmodozva. A „hon” szó azonban újból fölbukkan a vers közepén, s itt már tágabb értelmű. Később többször, több összefüggésben fölhasznált kedvelt képhez vezet: „Pusztult váraknak omladékin / A Múza búsan tévedez.” Ide tartozik annak a távlatnak a megjelölése („Kárpát kinyúló szirtjei”, „Ister zöldellő martjai”), amihez szólni kíván; valamint az emberi — különösen pedig a magyar — sors mögött sötétlő, később ugyancsak gyakran emlegetett Végzet megidézése. Ez a Végzet teszi elérhetetlenné a hegyek lányainak szerelmét. A kielégületlenség tölti föl olyan érzelmi feszültséggel a költőt, hogy „Remegve nyúl keze kéz után.” Társaltalanság, céltalan bolyongás, epedő andalgások, a földöntúli és a messze földi elérhetetlensége a vers költői üzenete.

A „messzeföld” itt — a költő olvasmányainak megfelelően — két országot jelent: az egyik az ókori görög világ, amit Kölcsey egyelőre főleg latin közvetítésben ismer, s amit e verset mintegy magyarázó 1811. december 6-i levelében Sziciliával azonosít. A másik Helvétia, hol — mint Szauder is idézi⁷⁴ — Kölcsey irodalmi alapozású föltételezése szerint „még mindig friss nyomai vannak a szabad életnek”. Az elsőt a klasszikus irodalom — részben Horatius alapján — képzelel el, az utóbbit Matthison, Bonnet, Gessner és — főleg — Rousseau alapján ülteti át versébe. Nyilvánvalóan az *Új Heloise* írója itt a „természet barátja”, ő a bölcs, s az ő tanait érzékeli, miközben arról szól, hogy „nagy lelkéből” szent lángok csapnak ki. Amit a verset olvasó Kazinczy mélységnek érzett és hehdunkelnak nevezett, az Kölcsey költészet fölfogásából következett. Eszerint a poézis abban tér el a vallástól és bölcsletről, hogy az önmagában elmélyedő ember racionálisan megközelíthetetlen fölfedezéseket hozhat ily módon a tudattalan (ő persze nem használja ezt a szót) mélyéről a fogalmi világ felszínére, aminek nyelvi kifejezése a költő nagy lehetősége. A vers az otthontalanság érzéséből indul ki, a

⁷¹ Kölcsey Ferenc kiadatlan írása. Sajtó alá rendezte: SZAUDER József. Bp. 1968. — Világnézeti válságról lásd: SZAUDER József, *Kölcsey világnézeti válsága az ifjúkori jegyzékek tükrében*. In *Az este és az Álom*. Bp. 1970. 308–346.

⁷² SZAUDER József, *Kölcsey Ferenc*. Bp. 1955. 18.

⁷³ KÖM I. k. 29–33. és III. k. 49–52.

⁷⁴ SZAUDER i.m. 18.

keresés viszi a lírai alanyt irodalmi érzéseinek földidézéséig. A valóságból pedig a Sződemeter környéki hegyek keltenek visszhangot, s újabb irodalmi élmények hívják elő a hőszi pálya és a hevítő italt kínáló Múzsza képeit. A messze föld vonzása után jön a vérző hon képe. Innen jut a költő az elődjének vallott Dayka Gábor megidézésével hűségének kifejezéséhez Széphalom — „nem hervadó koszorúra érdemes” — ura iránt. A harminc négy soros szakaszból álló vers belső szerkezetét szabálytalan lüktetés határozza meg: tizenkét soros hangütés, egy-egy huszonegy, majd negyven soros tétel. Aztán a haza kiemelése nyolc sorban, majd a Daykához és Kazinczyhoz szóló harminckét soros rész, végül pedig a zárószakasz:

Lángzók lesznek csudált nevénél
Az érző szív verései,
S szentek, mint oltár emlékénel
A hűség csendes könnyei.⁷⁵

Kazinczy természetesen megértette ezt az üzenetet, s nem is fukarkodott a dicsérettel: „be igazolva látom messzére menő reményeim, melyekkel Uram Öcsémnek első dolgozásai töltöttek el. Csak Rajta, édes Uram Öcsém! De megállni nem szabad.”⁷⁶ Kazinczy valószínűleg nem tudta, hogy e verset — mintegy levélként, címtelen formában — Kölcsy először Szemere Pálnak küldte el, s ez már új tájékozódási pontra mutat életében. Változó, ízlésétől némileg eltérő törekvéseit azonban észrevette. Belekötött egyes szavakba, a helyesírásba, s kifejtette azt, amit majd Döbrentei megismétel: Kölcsy verseit nehéz megérteni, „Pedig az a tökéletessége a versnek, a melyet Bürger popularitaetnek nevez, és a melly által Bürger ragyogni akart és ragyogott, nem kis tökéletesség. Homér, Klopstock, Göthe [így!], Schiller fennszárnyalású Írók, és mégis könnyen érthetők. Uram öcsémnek a természet szép phantasiát, forró érzést, gyönyörű nyelvet adott, csak azt az egy tökéletességet óhajtanám az említettek mellé.”⁷⁷ A Mester és tanítvány útja immár kezd elválni.

Megható, Kazinczy hogyan aggódik Kölcsy jövőjén: mit fog csinálni Debrecenben, ha oda készül? — kérdezi. Panaszosan írja — talán a versekre is gondolva: — „Uram Öcsémét homály fogja körül, mint fény a nevét. Bár minél előbb álmosdi lakos lenne... Úgy teljesedhetnék az a régi óhajtasom, hogy színről színre lássam meg azt a barátomat, a kit olly szívesen szeretek.”⁷⁸ Nos, lehet, hogy Kölcsy nem nagyon észlelte ekkor még neve körül a fényt, a homállyal azonban a késői kutatónak is küszködnie kell. Debrecenben valószínűleg a könyvek világába zárkózott. Szentgyörgyi doktor mindenesetre ingerülten írta 1812. január 14-én Kazinczynak: „Költsei Ur most itt van; de csak ennyit tudok róla, mivel magát hozzám nem alázza meg, úgy látszik lelkeink kevéssé sympathisálnak...”⁷⁹ Ugyanakkor költőnk magányosságára panaszkodik Kazinczynak, mivel Kállay kivételével minden diákkori barátja meghalt, „csak Uram Bátyám, és ő az, akiktől szeretettni vélem magamat, könyörgök istenemnek, hogy ezen boldogító hitem meg ne zavartassék.”⁸⁰ (Szemere Pál eszébe sem jut!)

Debrecenben unatkozik, otthontalan, de szorgalmasan olvas. A pestiek ösztönző szerepére mutat, hogy Horvát István kérésére kutat egy ferences prédikáció gyűjtemény után, amit később megtalál, majd Kazinczynak lemásoltat.⁸¹ Már előző leve-

⁷⁵ KÖM I. k. 29–33.

⁷⁶ KAZ Lev. VIII. k. 211.

⁷⁷ U.o.

⁷⁸ KAZ Lev. VIII. k. 208–209.

⁷⁹ KAZ Lev. IX. k. 224.

⁸⁰ KÖM III. k. 57.

⁸¹ KÖM III. k. 56–59.

léből kiderült, hogy a debreceni „bibliothekának titkait egy szerencsés eset előttem felfedezte, s minden bennelévő magyar könyvek katalógusa nálam páriálva van.”⁸² E megjegyzést még decemberben tette, amikor eszébe jutott Kazinczy — Szemere közvetítette — kérése, amit végül nem teljesített.⁸³ Érdekes, hogy míg 1809-ben gondos kutatómunkával tisztázta Szombati József sárospataki tanár egy tévedését, amit a *Magyar régiségekben* talált, s ennek eredményét — Kazinczynak írott levelén kívül — *Jegyzések az Ortographia Ungaricaról* című írásában is kifejtette, most egyszerűen elkedvetlenítette a tudós tájékozatlansága. Mintha e tudás „olcsóságára” akart volna utalni azzal, hogy megemlítette, ő egykor mindössze hat krajcárért vette meg Péchy Lukács énekeskönyvét, amire itt szükség volt, Veszprémi István könyvtárából.⁸⁴ Miközben tájékoztatta Kazinczyt Sinai Miklós még mindig raktárban tárolt gyűjteményének a sorsáról, egyrészt azt állította, hogy „magyar könyveket felette régen nem olvastam”,⁸⁵ másrészt beszámolt a Horvát István ösztönzésére kezdett kutatásairól. Ebben az ellentmondásban nemcsak hullámozó kedélyállapota tükröződik, de e levél rávezet műveltségének — érthető — korlátaira is. Ebből tudjuk, hogy az „epicurus morál” tanait egyelőre csak Bayle összefoglalásából ismeri. A gondos kutatás kiderítheti, hogy ekkori ismeretei jelentős része származott még másodlagos forrásokból. A huszonegy éves fiatalember olvasottsága tényleg rendkívüli, de közel sem akkora, ahogy az hivatkozásaiból feltételezhető.

Könnyen lehet, hogy Kölcseyt jobban érdekelte a mindennapi élet és politika, mint arra vallomásai utalnak. Kazinczy egy különösen érdekes kitárulkozása mindenestre erre irányíthatta figyelmét. Február 5-én ugyanis ezeket írta: a folyó országgyűlésen „Gróf Dessöffy József egy Oratiót tarta a M. nyelv dolgában, s nevem az ő szájából zengett a rendek előtt. Az én ambitiom rojtot, pántlikát etc. etc. soha nem nézett oly dolgoknak, melyeket kapni kelljen; de azt eleitől fogva óhajtotta, hogy valaha Diétális követ lehessen, s ott egyenesség és bátorság által ragyoghassak...”⁸⁶ Kölcsey erre nem válaszolt, inkább *A kötés napja* című Kazinczy versről állapította meg, hogy az „szép, édes, romantisch”.⁸⁷ Nem világos, mit érzett ebben a Kazinczy ízlésének megfelelő versben romantikusnak, de az biztos, hogy már ismerte és elismerő értelemben használta e fogalmat.

Május 8-án még Debrecenből írt tudós levelet Kazinczynak, 1812. május 22-én Álmosdról. Mivel Szentgyörgyi már áprilisban levélben köszönte meg az országgyűlésről tudósító híreit,⁸⁸ valószínűleg korábban kiköltözött jószágára, ahol első dolga házuk rendbehozása kellett, hogy legyen. Viszonylag gyakran ment be Debrecenbe, ahol 1814-ig megtartották — a tűzvész után nyilván újjáépített — házukat.⁸⁹ A személyes kötelességérzet, a Kazinczy által is kívánt cselekvő élet szükségessége, az addigi bérlet fölmondása, valamint Gulácsy Antal lekötöttsége a debreceni színtársulatnál egyaránt kívánhatták, hogy átvegye jószágai irányítását. Irodalmi munkásságának eredményeit szeptemberig nem ismerjük. Ekkor keletkezett a *Génius száll* első változata. Az év elején Kazinczynak írott levelei arról tanúskodnak, hogy nyelvi igényességben, a klasszicista szellem követésében, a „graecizmusok” használatában és tudományos tájékozódásában egyaránt igyekezett mestere iránymutatását követni.

⁸² KÖM III. k. 55.

⁸³ KÖM III. k. 31–35.

⁸⁴ KÖM I. k. 815–819. és III. k. 56.

⁸⁵ KÖM III. k. 59.

⁸⁶ KAZ Lev. VIII. k. 273.

⁸⁷ KÖM III. k. 62.

⁸⁸ Szentgyörgyi József — Kölcsey Ferencnek. Debrecen 1812. apr. 20. *Szemere Tár* XIII. 106. 847.

⁸⁹ CSORBA i.m. 192–194.

Álmosd világáról keveset tudunk. Annak alapján azonban módosítanunk kell Kölcsy itt töltött éveiről alkotott képünket. Régi pártfogója, Péchy Imre ritkán tartózkodott itt, s talán neheztelt is Pest elhagyásáért.⁹⁰ Lánya azonban, aki ekkor már Zsombory úr neje volt, szívesen látta házában az ifjú Kölcsyét. Medicus Jeanette nevű nevelőnőjével vidám, irodalomkedvelő társaságot gyűjtött maga köré. A jelek szerint előkelő szellem uralkodott itt, a társalgás nemcsak magyarul folyt. Erre vall Kállay azon késői emlékezése, ami Kölcsy német nyelvű tréfás versét említi. Ez Zsomboryné névnapjára készült, írója letisztázta, s elküldte a hölgynek.⁹¹ Az említetteken kívül nem tudjuk, kik vettek részt e társaságban. Azt viszont igen, hogy később maga a férj is bekapcsolódott az irodalmi életbe, valamint a politikába. Ez utóbbiban Kölcsy álmosdi ismerősei közül jónéhányan többé-kevésbé fontos szerepet játszottak.⁹² Az irodalomtörténetírás Kölcsy szerelmeinek találgatása közben többször gondolt a Kazinczyval levelező Medicus kisasszonyra, de alighanem igaza van Jancsó Benedeknek, hogy ez elég valószínűtlen, mivel a hölgy öreg és csúnya volt. Több más leány és asszonynak kellett e körben megfordulnia, közéjük tartozik Herschud Zsuzsi, akit Kölcsy már Pestről ismert, s aki ide német dalokat hozott magával.⁹³ Végül, ha talán nem is oly gyakran, mint azt Jancsó föltételezi, megfordult Álmosdon Kölcsy Mihály is, Ferenc unokatestvére, aki Debrecenben osztálytársa volt, és szintén írt verseket, később pedig Csekén költőnk közelében élt. Jancsó persze azért helyezi előtérbe Kölcsy Mihályt, mert a tények ellentmondanak a magányosság legendájának. Ehhez már Kállay, aki költőnk erre vonatkozó kesergéseit megerősítette, hozzátette, Kölcsy tudott jókat nevetni, fel tudott szabadulni emberek között is.⁹⁴ Az álmosdi társaság persze akkor szepült meg igazán, amikor Kölcsyénél vendégeskedett az akkor már Bécs és Pozsony megjárta Kállay Ferenc. Számunkra mindebből az a lényeges, hogy Álmosdon érzékeny, művelt és a politika iránt erősen érdeklődő társaság vette körül Kölcsyét. Azzal a magyar valósággal találkozott, amit sok szál fűzött a konzervatív Debrecenhez és az ugyancsak konzervatív nemesi gondolkodáshoz; ami közel sem rendelkezett Kazinczy szellemi fölnyélvel, de távol állt attól is, ahogyan az igénytelenségbe, henyeségbe és makacs butaságba zárkozó vidéki nemességet általában emlegetni szokás.⁹⁵ Az álmosdi urak közül sokan kerestek új utakat a gazdálkodásban, a politikában, rendszeresen olvastak magyarul és németül, könyveket vettek, újságokat, folyóiratokat járattak — ha érdeklődésük nagyságrendjét persze nem is mérhetjük Kölcsyéhez. Költőnk mindezzel megismerkedett, és fölmérhette befogadási készségüket, amit Kazinczy azért sem ismert kellően, mert saját nevelőhatásán kívül a bontakozó irodalmat és sajtót nagyon lebecsülte. Nem tudjuk, mennyiben érzékelt Kölcsy, hogy ebben — és az ország számos más kis művelődési központjában — változtatási törekvések érlelődtek, de szellemi fejlődésére az álmosdi társaság bizonyosan hatással volt.

Kazinczy időnkint meglátogatta Érsemlyénben lakó édesanyját. Mivel szülőfaluja

⁹⁰ PÉCHY Imre, lásd a 37. jegyzetet.

⁹¹ KÁLLAY, i.m. 16.

⁹² Álmosdon — Péchy Imrén kívül — sok később többé-kevésbé jelentős politikai szerepet játszó férfi élt: Úza Pál, Kazinczy egykori fogolytársa, Péchy László és Csanády István, akik a Wesselenyi-perben játszottak sötét szerepet, Fejes, Bölöni és Kölcsy két ott maradt fivére, Sámuel és Péter, akik politikai leveleiben szerepelnek közismert személyként.

⁹³ KÖM III. k. 76. — JANCÓS Benedek, *Kölcsy Ferenc élete és művei*. Bp. é.n.

⁹⁴ KÁLLAY, i.m. 8–15. Azt állítja barátjáról, hogy melancholikus ugyan, de szeretett nevetni is, főleg amikor „valami jó ízűt olvasott, vagy burlesqui alakot látott festésekben rajzokban, vagy akarminemű könyvekben”.

⁹⁵ Később a politikus Kölcsy is többször hivatkozik a nemesség műveletlenségére, elmaradottságára.

nem esik messze Álmosdtól, okkal remélte, hogy Kőlcsey Biharba költözése elősegíti személyes találkozásukat. Az ot gazdálkodó bátyjával nem volt jó viszonyban, általában a helyi — irodalmárkodó — papnál szállt meg, akit már korábban fölhasznált levelek, csomagok Álmosdra küldésében. Ide hívta meg 1812. november 21-én Kőlcseyt azzal — tizennégy napig maradt Érsemlyénben — jó lenne, ha minél előbb átjönne, mert Péchy Imre megérkezése után vele lesznek hivatalos dolgai. Nem tudjuk, hogy már ekkor megismerkedtek-e. Azt viszont igen, hogy Kazinczy december 20-án innen írta Helmezy Mihálynak a következőket: „Épen most, midőn alkonyodik, méne el tőlem Kőlcsey. Ebéd után jött által Álmosdról.”⁹⁶ Nem tisztázható, milyen benyomást tettek egymásra; nem tudjuk, hányszor találkoztak. Kőlcsey 1813. május 22-i levelében mindenestre kétszer hangsúlyozza, hogy csak az utcán találkoztak, de nem mondja meg, mikor. Mivel az valószínűtlen, hogy más okból kocsizott Érsemlyénbe, ez a találkozó nyilván igen rosszul sikerült. Mindketten csalódtak. Kőlcsey úgy is érezte, magyarázkodnia kell: „Azon körülállások, melyekbe a határok közé szorult gazdálkodás minden hozzám hasonló ifjút helyezett, oly hideggé, oly önmagamtól különbözővé tette, hogy Uram Bátyámmal együttlétemkor is nem érezhettem egész mértékben az örömet, melyet az ég váratlanul és legjobb időben nyújtott...”⁹⁷ Az idézet egyrészt arra vall, hogy könnyebb volt számára az írás mint a társaságban való fesztelen viselkedés, másrészt rossz hangulatra utal, ami később is gyakran úrrá lett rajta. Érdekes módon ezt első szatmári utazása és debreceni tartózkodása oldotta föl.⁹⁸ Amint maga írja, ezek üzték el a démonokat, s tették lehetővé, hogy „több mint egy év után” leveleket írjon barátainak.⁹⁹

Nem találtam bizonyítékot Jancsó azon állítására, hogy Kőlcsey Kállay társaságában Bécsben járt, ahogy tévedés az utóbbi 1812-es álmosdi látogatásának az emlegetése is.¹⁰⁰ Kőlcsey 1813. június 25-én a következőket írta ugyanis Kazinczynak: „két évi távollét után” látta viszont barátját, aki azon a héten érkezett Álmosdra. Kállay február 13-án Bécsből írott levelében sincs nyoma annak, hogy Kőlcsey ismerne a császárvárost, ahogy közös utazási terveikről sem tesz említést.¹⁰¹ Valószínűleg álmodoztak 1813-ban svájci és németországi utazásról, ahol — Kállay szerint — „magyar belletrisztikai munkák ismertetésével akartak föllépni, de mindez pénzsűke, főleg pedig a viharos háborúk miatt nem sikerült.”¹⁰² 1812. februárjában Kállay a bécsi kongresszus előkészületeiről írt, arról, hogy ők a várják az orosz cárt, a porosz és angol királyt, valamint a német fejedelmeket. Annyi igaz, ekkor meghívta Kőlcseyt nyári látogatásra Bécsbe, s egy gazdag könyvtár elárverezésével is csábította. A jóval később említett pénzsűkére nem gondolt. Úgy látszik, közben Kállay sem maradt mindvégig Bécsben, Kőlcsey ugyanis barátja 1813. júniusában kezdett látogatása végén — augusztus 13-án — arra kérte Horvát Istvánt, fogadja jóindulatába Kállayt, „ki ezelőtt Pozsonyban lakott, most Pestre megyen, s az olyan fő mint az övé szeret nemzetünk elsőivel ismerkedni.”¹⁰³

⁹⁶ KAZ Lev. IX. k. 183. és X. k. 197–199. 2356.

⁹⁷ KÖM III. k. 71.

⁹⁸ 1813 áprilisában — a Szent György napi vásár előtt (amikor elmulasztotta a találkozást Szemereivel a debreceni vásárban) utazott először Szatmárba, ottani birtokai megtekintésére és azokkal kapcsolatos bonyodalmak tisztázására. Erről keveset tudunk, de ott szerzett irodalmi tapasztalatairól 1813. május 22-i levelében beszámolt Kazinczynak.

⁹⁹ KÖM III. k. 72. — Az 1812. május 8. és 1813. május 22. közti időszakból nem maradt fenn levele.

¹⁰⁰ JANCÓSÓ, i. m. 58.

¹⁰¹ Kállay Ferenc — Kőlcsey Ferencnek. Bécs 13. Febr. 1813. *Szemere Tár* 1102. IV. k. 5.

¹⁰² KÁLLAY i. m. 38.

¹⁰³ KÖM III. k. 82.

Kölcsey azon állítását, hogy egy évig nem írt senkinek, megerősíti Kállayhoz szóló keltezetlen levele, amiről későbbi szokásai ismeretében föltételezhetjük, hogy ugyan csak 1813. május 22-én vetette papírra.¹⁰⁴ Ebben örömmel nyugtázza barátja meg nem válaszolt leveleit, s hozzáteszi: „Gyönyörködve néztem bennök, mint tett a nagyobb világ s a józanabb filozófia az én Kállaymból sokkal szeretetre méltóbbat, mint azelőtt is vala. Mindketten megváltoztunk, de különbözöképpen. Te előbb mentél az úton, melyen elindultál, s szebb lett rajtad a szín...” Föltűnő itt az eddig csak Pest-ről ismert „nagyobb világ” utáni vágy és a józanabb filozófia említése, ami nyilván a Helvetiustól és d’Holbachtól való saját eltávolodására utal.

Az Álmosdra érkező Kállay aligha erősítette meg Kölcsey föltételezését: úgy látszik, Bécsben nem tudott boldogulni, s őszre Pestre készült. Itteni sorsát Kölcsey meglehetősen aggodalommal szemlélte. November 14-i levele több szempontból figyelemre méltó. Kicsit fölényes és hideg baráti tanácsainak összefoglalása után a levél háromnegyede a Kazinczy ízlése szerinti „irodalmi igénynek” megfelelő. Csak a befejező sorok melegebbek, személyesebbek. A legizgalmasabb azonban Kölcsey vallomása kimerültségéről: „A szüntelen vérzés ezen napokban annyira meggyengített, hogy csak nehezen szedhettem össze gondolataimat” — írja.¹⁰⁵ Íme a magyarázat időnkinti — később is megismétlődő — elhallgatásaira, váratlan menekülései egy részére, keserű megnyilatkozásaira: minden bizonnyal valamilyen gyomorbetegségben szenvedett!

Ugyanazon az 1813. május 22-én, amikor Kazinczynak és — feltételezésem szerint — Kállaynak írt, egyik legfontosabb levelét fogalmazta meg Szemere Pálnak.¹⁰⁶ Már az első sorban olyan hangot üt meg, amire korábban nincs példa: „Végre, végre édes Szemerém!... Hosszú hallgatásomból valamilyen isteni kéz ébreszte fel, soha még ily elevenen nem tűnt fel azon kor képzetimnek, az ismert városban gondoltam lenni magamat s régi szállásod előtt... A falusiak leveleik hosszúk szoktak lenni, azt mondja Rousseau az Új Heloise előtt, mert ritkán írnak, s olyankor örömet öntenek ki mindent... szükségem van neked őtt a Nyír szélén barátokra...”¹⁰⁷ Mi váltotta ki e segélykiáltást? A Szent György napkor Debrecenben elmulasztott találkozás?¹⁰⁸ Nem sokkal korábbi első szatmári útjának élményei?¹⁰⁹ A Kazinczyval való személyes találkozás hidegsége?

Míntha Kazinczy meg is érezte volna kitörési kísérletét „iskolájának” zárt világából. Június 3-án ezeket írta: „A mi Szemerénk elrontja magát. Hypochondriája nagyon elérte...”¹¹⁰ Kölcsey így válaszolt: „Tegnap vettem Szemerétől levelet, oly szépet, oly forró, melyet csak az én Palim hevülő melle nyújthat...”¹¹¹ Ugyanezen a napon — június 18-án — Szemerének a következőket írja: „Három egész éven keveset dolgozám. Te azalatt nyomtatott dolgokkal gazdagítád litteraturánkat. Teljességében boldogságomnak, ha barátim előtt érzeményimet kiönthetem, nem tagadom el, mégis mely szédítőnek érzem azt, ha idegenek is együttérzéssel olvassák dolgozásaimat. Nem azért, hogy örömes adnám publikum elébe dalaimat (nem tevéen ezt a télen Kazinczy kérésére is), de tisztellem azt, ki fényben jelenik meg többek előtt.”¹¹² Kazinczy említett biztatása annál bizonyosabbnak látszik, hiszen szeptember 28-án arról

¹⁰⁴ KÖM III. k. 108. — Amikor levélírára szánta el magát, egy nap általában több levelet írt.

¹⁰⁵ KÖM III. k. 110.

¹⁰⁶ KÖM III. k. 74–76.

¹⁰⁷ U.o.

¹⁰⁸ KÖM III. k. 72.

¹⁰⁹ Erről az igen jelentős utazásról itt hely hiányában nem eshet szó.

¹¹⁰ KAZ Lev. X. k. 401.

¹¹¹ KÖM III. k. 77.

¹¹² KÖM III. k. 81.

is tudósította ifjú barátját, hogy Kis János szerint „magyar Schiller” válhat belőle.¹¹³

A késői olvasó eltöprenghet azon, miért éppen Schiller példája jutott Kis eszébe? Talán mert Goethe szerepét Kazinczynak szánta? Mindenesetre az utalás nem maradt hatástalan költőnkre, noha 1813. november 15-én arról írt Döbrentének, hogy Schillert ritkán olvassa, inkább Goethét és Homéroszt szereti.¹¹⁴ Kazinczy befolyását kell föltételeznünk a görög költészet iránt erősödő érdeklődésében és abban, hogy megkísérli Csokonai „kijavítását”. Ennek eredményéről Szauder találóan írja: Kölcsy beavatkozása nyomán a nagy költő „fűszeres ízessége, szép konkrétsága, érzéken vilódzó szavai — átszellemülnek...”¹¹⁵ Ennek az időszaknak legsikerültebb terméke a *Génusz száll...* E versben a görög művelődéskorból vett szavak segítségével egész mítoszokat, mítosz töredékeket villant föl — a pompás kifejezés, az emelkedett szellemű művészi hatás és a mélyebb mondanivaló igényével, Kazinczy szellemében.

Találóan állapítja meg Szauder, hogy e vers az ihletről szól, s benne a költő „feszültebbé teszi a szentimentális elragadtatás és merész nagyratörés érzelmét, mint az *Andalgásokban* volt. Eltűnnek a messzeföldi ingerek, hová köthető volna a vágy. Felszabadul a végtelen hullámmás az érzelemben s felszabadul a nagyratörő akarat...” Fenyő István a „Mestertől” eltávolodást is észleli: „Leginkább pedig az önbiztató versmonológ áradó szubjektivitása vall arról, hogy a klasszicizáló forma egyneműségét mint kezdi áttörni a romantizáló ihlet röpte, a »földi szellem«-mel szembehelyezkedő egyéniség öntudata, a »csillagkoszorú« elhivatottsága.”¹¹⁶ Mintha azonban Kölcsy elszakadási kísérlete még bizonytalan lenne: a *Minden órá*m legfőljebb az erre irányuló vágyáról szól. Fenyő ugyan többletnek tartja a Matthisontól tanultakból építkező vallomást, a költői „én” központba állítását, de zavarba ejtően sok még a régi elem, a költői közhely. A *Panaszban* több őszinteség észlelhető. Persze a korabeli irodalom és társasági élet érzelmi fűtöttségének ismeretében nehéz eldönteni, hogy a megszólaltatott szenvedések milyen mértékben köthetők a már Dayka költészetében alapvető szentimentális életérzéshez. Annyira nehéz, hogy Kölcsy maga „derültebb maníru”-nak nevezi ekkori — fájdalomakkal teli — verseit.¹¹⁷ Költői hangvétele mindenesetre ugyanarra mutat, mint kapcsolatkeresései, amelyek közül a legjellegzetesebb az, hogy 1813. augusztus 13-án már azért irigyl Szemerét, hogy Pesten Horvát és Vitkovics „karjaiban” mindig találhat örömet.¹¹⁸

Kazinczy „iskolája” alapvető hatással volt Kölcsy ízlésére, gondolkodására, irodalmi tájékozódására. Neki köszönheti — többek között — Goethe és Kant fölfedezését,¹¹⁹ de neki számos elfogultságát is, amitől csak jóval később tudott megszabadulni. 1813 nyarán még igen távol áll attól, hogy „Mesterével” szakítson, főleg, hogy megtagadja. Ugyanakkor kevésnek érzi — főleg érzelmileg — azt, amit tőle kaphat. Arra a barátságra vágyik, amit Szemere elfogad és viszonz. Noha a költői fordulat csak 1814-ben következik be alkotó tevékenységében, annak előkészületeit egy évvel korábban már megfigyelhetjük.

¹¹³ KAZ Lev. X. k. 69–72.

¹¹⁴ KÖM III. k. 118–119.

¹¹⁵ SZAUDER, i. m. 22.

¹¹⁶ FENYŐ István, i. m. 173.

¹¹⁷ KÖM III. k. 509.

¹¹⁸ KÖM III. k. 83.

¹¹⁹ Goethe és Kant fontos hatásáról lásd Szauder több tanulmányát, valamint FENYŐ, i. m. 171–172. Fenyő ehhez Herder ismeretét is hozzáteszi, annak azonban ezekben az években nincs bizonyítéka.

KÖLCSEY, „DISCIPLE” DE KAZINCZY

Kazinczy était l'aîné de Ferenc Kölcsey de 21 ans. Pendant les deux décennies qui séparent leur naissance, s'est déroulée la grande tentative de Joseph II à la création d'une empire Habsbourg moderne et unifiée, — avec toutes les conséquences contradictoires qui en découlaient pour la Hongrie. Non seulement de sa famille, mais aussi des conditions de sa jeunesse, Kazinczy avait beaucoup plus de possibilités au développement de sa culture personnelle, que n'en possédait Kölcsey, enfermé dans la solitude et pauvreté de province. La voie pour entreprendre un rôle social s'est ouvert très tôt au jeune Kazinczy, et quoique son emprisonnement ait brisé sa carrière, de son prison il est sorti, chef reconnu de la vie littéraire.

Kölcsey s'est adressé à ce „maître” estimé qui est tout contre de son milieu de Debrecen, en 1808. Le jeune étudiant voulait avant tout attirer l'attention à soi-même et à ses poèmes, malgré une lettre écrite au sujet d'une discussion scientifique des cartes anciennes. Leur correspondance occupe une importance primordiale dans la vie de Kölcsey pendant presque dix ans, et surtout les cinq premières années ont été décisives pour ses idées.

Le rôle éducatif de Kazinczy était multilatéral. Il avait attiré l'attention de son disciple à des exemples de littérature mondiale, avait donné des conseils au poète débutant, des directives à l'autoéducation scientifique. C'est également la correspondance de Kazinczy qui avait rendu compte du talent de son protégé de Debrecen à d'autres personnages de la vie littéraire. Leur rapports était troublé pour la première fois par le voyage — d'ailleurs échoué, mais toutefois très instructif — de Kölcsey à Pest, mais Kazinczy, d'une manière magnanime, avait pardonné à Kölcsey de ne pas s'être joint à ses disciples. D'ailleurs, l'amitié bien sentimentale qui naissait entre Kölcsey et Szemere, montre une autre tentative du jeune poète pour retrouver son chemin à lui. De manière très intéressante, sa connaissance personnelle avec Kazinczy coïncide avec son éloignement de plus en plus décidé, ce dernier d'ailleurs pouvant être expliqué également par les soucis de sa vie quotidienne. En 1813, il se rend compte définitivement de ne pas trouver sa place dans l'univers clos et étroit de Álmosd, il voudrait aller à Pest, et cherche de plus en plus décidément son propre chemin poétique. De cette façon, il abandonne „l'école” de Kazinczy, toutesfois gardant un rapport étroit encore pendant de longues années.

IDŐ- ÉS TÉRVISZONYOK JÓKAI MÓR TÁRSADALMI REGÉNYEIBEN*

AZ IDŐ

Mintegy 75 év történetébe ágyazódnak bele cselekményeikkel a 19. századi Magyarországhoz fűződő Jókai-regények eseményei. Többségük egészen pontos időmeghatározással szolgál. Az ide számítható 27 regény között mindössze kettő akad, amelyben egyetlen adat sem igazítja el az olvasót a cselekmény konkrét idejéről (*Szegény gazdagok* és a *Felfordult világ*); közvetett utalások alapján róluk is nyilvánvaló azonban, hogy 1848 előtt játszódnak.

A közelmúlt és a jelen

A szakirodalom előszeretettel emeli ki, hogy az író gyakorta fordult a *reformkor* időszakához, hogy a felemelő események felidézésével példát és vigaszt állítson közönsége elé.¹ Valóban, a *Nábob* és a *Kárpáthy Zoltán*, de a *Felfordult világ* vagy *A régi jó táblabírák* megírásakor is tiszták és világosak voltak előtte a célok és a hozzá vezető minták, s ezek regénybefoglalásai vigaszt nyújtottak a közönségnek: megerősítették megrendült önértékelését, egyúttal azonban kijelölték a tennivalókat is, amelyek az önbizalom helyreállításán túl, vagy azon belül, az értelmes közhasznú tevékenységben voltak megragadhatók. Ami az önbizalom helyreállítását illeti, a hagyományos értékek elismerésének, sőt maguknak a — reformkori átalakítást sürgetők által meghaladásra vagy elvetésre ítélt — hagyományoknak éppoly nagy szerepük volt ebben, mint a megújulási készség és képesség feltételezésének. Itt még egyértelmű a cél: valaminek ellenében a nemzeti, rendi és egyéni érdekek természetes összekapcsolására való törekvés. Ez a regényírótól olyan séma fölvázolását és részletező hitelesítőanyaggal való kitöltését igényelte, amely miközben igazolja, hogy az említett érdekek valóban összekapcsolhatók, a múlt még belátható (bár a jelentől különböző távolságra lévő) rétegeit állítja az olvasók elé. E rétegek pedig, mivel mindvégig könnyen vonatkoztathatók a jelenre (az olvasó jelenére), lehetővé teszik a jövőre való utalásokat is. Mivel pedig ez utóbbiak értelmezése — a cenzúra miatt is — többnyire az olvasóra hárult, az író segítségképpen vonatkoztatási pontokat jelölt ki, kapaszkodókat helyezett el a szövegben. Ilyen például a *Nábobban* az új és régi természetes egymásra épülésének, a megifjodás lehetőségének eszméje, a *Kárpáthy Zoltánban* a nemzeti ünnepek összetartó erejének (a Nemzeti Színház avatása), a katasztrófa utáni megújulás lehetőségének, az összefogás szükségességének (árvíz — újjáépítés) hangsúlyozása. Eközben a reformkor eszméinek, magatartáseseményeinek sematizált újjárajzolására is sor került — persze elsősorban Széchenyi jelképpé vagy inkább jelszóvá egyszerűsített alakjának előtérbe állításával —, s ez írótól és közönségtől egyaránt szintén a jelen nézőpontját, a retrospekciót követelte meg. Mert világos volt, hogy valójában nem a reformkorról van szó,

* Részletek a szerző *Jókai — Magyarország* című értekezéséből.

¹ L. erről ZSIGMOND Ferenc, *Jókai Mór* Bp. 1924. 139.

csupán az ott is fellelhető (a regényben erősen megszürt és leegyszerűsített, de még inkább: odaplántált) magatartásminták közül való sugalmazott választásról.

Miért fordul oly gyakorta a közelmúlthoz az író? A cenzúra szempontjaihoz való alkalmazkodás nem elégséges magyarázat arra, miért nem a jelenben játszatta regényeinek többségét. Meglehet, valójában nem a valóságos állapot jellemzőit kívánta hangsúlyozni, hanem a jelen meghaladhatóságát akarta sugallni. Gyulai Pál kisregénye, az *Egy régi udvarház utolsó gazdája* miközben a jelen kíméletlen képét állította a közönség elé, vissza-visszamatatott, sőt egész jelenképével visszkapcsolódott a múlt-hoz, s visszamenőleges érvényű (keserű) következtetések levonására sarkallt. Gyulaitól mi sem állt távolabb, minthogy önigazoló momentumokat kínáljon föl olvasóinak. Ő az időből — a folyamatosságból, a biztonságból — való kilököttiséget akarta ábrázolni: arra figyelmeztetett, hogy az udvarházak világa perifériakussá vált. A jövő felé tehát — szerinte — nincs innen út. A sírba szálló öreg Toldi hősie és komikai színezettel egyaránt jellemzett életidegenségét 49 után már nem lehet a Radnóthy Elekekre ráruházni — innen a finom elégikus színezet ezen a keserű, s a „jelen embereit” már-már szarkasztikus vonásokkal ábrázoló elbeszélésen. Azonban a közönség számára nehezen fogadható el az ábrázolásnak ez a módja, amely az őt (a közönséget) megszemélyesítő hős(ök) elől elzárja a jövő felé mutató lehetőségeket. Sokkal inkább a Jókaié, amely a jelent oly sokszor csak nézőpontnak tekinti, ahonnan jól belátható, hogy a múlt utakat nyitott a jövő felé, s ezeket az utakat nem mind torlaszolja el a jelen.

Már a *Nábobban* és a *Kárpáthy Zoltánban* is a változás szükségességét, a közéleti szerepvállalás kérdését állította középpontba az író. Annak rajzával azonban, hogy Szentirmay Rudolf byroni pózai hogyan higgadnak egy liberális politikai megfontoltságává, adós marad; az olvasónak be kell érnie a lehetőség pusztá felmutatásával, a honnan-hová ív két végpontjának az ábrázolásával, s nem sokkal elemzőbb a nábob megtérésének rajza sem. Kárpáthy Zoltán esetében pedig már ívről sincs szó, ő már a célhoz érzettség megtestesítője.

A változást sürgető közéleti szerep amolyan „noblesse oblige” Jókai elithősei számára, amelyet azután tűzön-vízen keresztül vállalniuk kell. Maga az öreg nábob — mint ahogy azt többen megállapították — már nem tud megváltozni, mégha fel is ismeri és el is fogadja a változás szükségességét. Ő már csak fiában gondolkodhat a jövő felől. (Gyulai Pál öreg nemese pedig gyermekeiben sem látja a jövőt: az ő sorsuk nem az övének folytatása). A gondolkodásnak ezt a jövő felé terelését lehet hibáztatni, lehet azt mondani, hogy illúziókon alapuló folytonosság és jobbulás képét villantotta föl —, de nem lehet elvitatni kimozdító hatását.

A *Kárpáthy Zoltán* már közelebbről utal a jelenre. Nemcsak azért, mert történetét alig másfél évtizeddel megírása elé helyezi írója, hanem azért is, mert a jelen nézőpontját a cselekmény szintjén is megjeleníti. A regény vége ugyanarra a színhelyre vezet el bennünket, ahol az elején beléptünk a történetbe. Kőcserepy valaha oly pompás svábhegyi kertjében, ahol pazar — bár balul sikerült — vendéglátásnak lehettünk tanúi, most az új tulajdonosok állnak egymást átölelve, az enyészet képein és a múlt idők emlékein elmerengve: „Künn a kertben el volt hagyva minden, míveletlen, elparlagult szőlő és kert; az utak benőve fűvel. A két fiatal szerető ott áll egymást átölelve; olyan szomorú mind a kettő — és mégis olyan boldogok!”² Ezt, a regényben elfoglalt helyéből adódóan oly nagyhatású képet nem nehéz értelmezni. Az író azonban — ahogy a *Nábobhoz* — a *Kárpáthy Zoltánhoz* is csatolt *Végyszót*, amelyben vezérfonalat is adott szándékainak értelmezéséhez: „Amik ott fel vannak hozva, mind történelmi emlékek, s alig van közelebbi múltunkban szebb és vigasztalóbb pont, mint az, hogy országunk fővárosa miképp lett semmivé, és semmiből miképp emelkedett ki újra, miképp lett

² *Kárpáthy Zoltán* (kritikai kiadás), II. 237.

szebb, nagyobb és virulóbb, mint volt azelőtt.

Ez nagy, honérdekű esemény ha nem is képzi alkatrészét regényhősöm élettörténetének, de nagyobb mérvű képet állít mellé, mely ahhoz oly sokban hasonlatos: *a mindent elvesztés és a mindent újra szerzés eszméi itt és amott.*³

Az olvasó, ha nem értett volna a regényből magából, most már a szinte a szerkesztői üzenetek célratoró modorában megfogalmazva is kézhez kapta a bátorítást és az útmutatást. És a 60-as évtized közepéig még jó 10 éven át újra és újra ugyanezt kínálta neki a Jókai-regények. Nem mindegyik persze: nem érvényes ez például a *Szegény gazdagokra*, de a *Felfordult világra* sem, amely nem annyira a múlt példáit, mint inkább a jelen sürgető feladatait vette számításba. A kiegyezés után írt, reformkorba visszavezető regényeket pedig éppoly joggal olvashatjuk a régi Magyarország szatíráinak, mint az új apoteózisának. Sőt — akárcsak Grünwald Béla hasonló célzatú történeti munkáiban — bennük is a bíráló, s nem a hódolat tárgya válik érdekessé, elevenné.

Hasonlóképpen többféle írói megközelítést sugallnak az 1848/49-es regények is. A *Mire megvénülünk* 1848-ra is utaló epilógusától eltekintve, 1868-ig csupán két regényben: a *Politikai divatokban*⁴ és a *kőszívű ember fiaiban* állította 1848/49 eseményeit középpontba az író. 1875–81 között azonban három olyan könyvet is írt, melyek történeteiben kitüntetett szerepet játszanak a forradalom és a szabadságharc napjai: *Enyim, tied, övé; Egy az Isten; Akik kétszer halnak meg*. A következő csaknem negyedszázadban újra csak két ilyen regényt publikált (*A tengerszemű hölgy*, 1890; *A mi lengyelünk*, 1903).

A sokak által a szabadságharc eposzának tartott *A kőszívű ember fiai* megírását követően hamarosan a hősi eszmények profanizálódásának, s a forradalom pusztító, romboló megnyilvánulásainak kérdései foglalkoztatják. Már a *Politikai divatok* és *A kőszívű ember fiai* néhány jelene is fölvetett néhány zavarbaejtő kérdést, például a forradalom manipulálhatóságára, a kieleződő forradalmi helyzetben bizonyos társadalmi csoportok pogrom-hajlandóságára, a forradalom sokarcúságára vonatkozóan. A Baradlay-fiúk története végén azonban mementóként ott állt Jenő halála, aki nem hitt a forradalomban, az ügyben, s mégis életét adta érte: „... mert meghalni egy ügyért, melyet imádunk s melyben hiszünk — emberi becsvágy; ámde meghalni egy ügyért, melyet imádunk, de melyben sohasem hittünk — emberfölköti áldozat.

Amazok »derék emberek«, de ez a »hős«.⁵

Itt ugyan még fölmagasztosul a kívülállók halála, áldozata, de a csaknem egyidőben íródott regényben (*A szerelem bolondjaiban*) már 48/49 két elnyomorodott túlélőjét látjuk áldozatként: Világosit és Harter Nándort.

E három műben már 1848/49-cel kapcsolatos szinte összes érzelmi-gondolati ambivalenciáját megpendítette az író. A *Politikai divatok* forradalmi és ellenforradalmi kurzuslovagja, Bárzsing bizonyos értelemben Stomfai Gideonnak is, Rengeteginek is előképe. A 48-as hősök ellehetetlenülése (Pusztafi), erkölcsi devalválódásuk (Harter) pedig Áldorfa Ince és Lippay Tihamér sorsában vetődik föl ismét.

Az 1848/49-es (véres) nemzeti-ségi konfliktusok azonban csupán két (az 1870-es években íródott) regényében (*Egy az Isten; Akik kétszer halnak meg*) kapnak szerepet.

³ Kárpáthy Zoltán (kritikai kiadás), II. 240.

⁴ A *Politikai divatok* ugyanakkor a régi Magyarország és a forradalom dicsó korszaka elsüllyedésének regénye is. Nemcsak a komáromi szerencsétlenség leírásának szürrealisztikus vízalatti tablója tanúskodik erről, hanem az is, hogy az író többször is a bűvár munkájához hasonlítja regényírói tevékenységét: „Olyan vagyok, mint a bűvár, ki a tenger fenekén jár; odafenn tán a vihar zúg; ég és tenger ölelkezik, mesék óriási szörnyei verik egymást szárnyaikkal” (kritikai kiadás, 150.). „Olyan vagyok, mint a bűvár, ki a tenger fenekén jár... Tört hajódeszkák úszkálnak körülöm, ismerős halott arcok szállnak a vízfenekre alá, s tört horgonyba botlik lábam.” (160.)

⁵ A *kőszívű ember fiai* (kritikai kiadás), II. 255.

Jellemző, hogy az író mindkétyszer külső okokra vezeti vissza az összecsapó ellentéteket — a Cagliari herceg önös céljai érdekében kitervelt véres provokációkat csakúgy, mint a pánszláv mozgalom kibontakozását.

Az önkényuralmi és a provizorikus időszakot több művében egyidejűleg is ábrázolta Jókai: a *Politikai divatok* cselekményének utolsó harmada, *Az új földesúr* és a *Szerellem bolondjai* egész története a megírás jelenjében, illetve alig-múltjában pereg le. Végso soron ugyanez elmondható a *Fekete gyémántokról* is, amely ugyan 1870-ben íródott, cselekménye azonban mindössze 6–7 évvel azelőtti időpontban játszódik. Az 1870 után keletkezett regények között természetesen megszorozódik e művek száma: az *Enyim, tied, övé* és az *Akik kétszer halnak meg* 2. része; az *Egy az Isten* epilógusa (utolsó fejezetei); *A fekete vér*; a *De kár megvénülni*; *A tengerszemű hölgy*⁶ utolsó harmada és *A mi lengyelünk* 2. része. Több — nyilvánvalóan jelenidejű — könyvének történetét helyezi az 1867 utáni évekbe az író. Ezek között akad tematikájában is kifejezetten öregkori regény; a fin de siècle magyar mutációinak természetét is ábrázoló kiváló mű, s parabolikus társadalmi szatíra is.

Valóságos történeti események

Azért, hogy a meghatározottságot időben is fokozza, az író szívesen köti az elbeszélés vagy a cselekmény szálait a regényeken belül legalább egyszer-kétszer konkrét történeti események időpontjaihoz.⁷ Emellett azután egyéb okokból is (hangulatfelidézés, rezonancia-keltés, sőt szimbólumépítés stb.) előkerülhetnek történelmi dátumok az elbeszélés menetében. Természetesen leggyakrabban 1848/49 nevezetes napjaihoz fűződő történeti eseményeket idéz fel az író:⁸ március 15-ikét, az aradi vésznapokat, a komáromi sziget-lét hónapjait, híres csatákat, ostromokat. Viszonylag gyakran hivatkozik a Martinovics-összeesküvés leleplezésének idejére, a felvidéki koleralázadás időszakára, azután pedig a porosz-osztrák, az olasz-osztrák, az amerikai polgárháború, a francia–porosz háború és a kommun egyes csatáira, harcaira. *Az élet komédiásai*; *A lélekidomár*; a *Nincsen ördög* és természetesen *A jövő század regénye* kritikai kiadásának jegyzetírói részletesen kitérnek arra, hogy Jókait valósággal sokkolták az 1870/71-es európai történések. A porosz–francia háború és a kommun eseményeiben az európai hadviselés és nagypolitika új, riasztó lehetőségeit pillantotta meg. S nem is az a kérdés, hogy igaza volt-e vagy sem, hanem, hogy ennek kapcsán elsőik között ismerte föl: a békének nincs más reális alternatívája, mint a teljes pusztulás.

Az időtartam

⁶ *A tengerszemű hölgy* 1848 előttre visszaemlékező narrátora az idő célbeteljesítő, egyszersmind értékromboló hatásáról elmélkedik: „És még akkor mindaz fényes remény volt, ami most már csak borongó emlékezet. Maga a szabadság ritka gyémánt — akkor! — ma már úttöltő kavics, amin rajta járunk.” (Kritikai kiadás), 52. *Az arany emberben* pedig az idő többneműsége is megjelenik; a cselekményt — egy harmadik időszemlélet nézőpontjáról tekintve — kétféle idő pergeti le: a természeti és az üzleti.

⁷ NAGY Sándor, *A hírlap hatása Jókai társadalmi regényeinek anyagára* című írásában összefoglalja (néhányról megelégedezve) azokat az egykorú (19. századi) történeti eseményeket, amelyeket a Jókai-regények megjelenítenek.

⁸ A szakirodalom Zsigmond fejtegetései nyomán hajlik arra, hogy a szabadságharc ábrázolásában csak a csodássá növelt heroikus mozzanatokot regisztrálja, s a számos kritikai elemet mellőzze. Ugyanígy — vagy helyesebben: éppen ezért — mellőzött kérdés az is, hogy a csúcsról való alábukás a köznapiasodás, egyszersmind a félbeszakadt ifjúkor tematikája, amely több regényét is meghatározza (*Politikai divatok*; *A kőszívű ember fiai*; *Akik kétszer halnak meg*; *Enyém, tied, övé*; *A mi lengyelünk stb.*), mennyire szoros kapcsolatban áll 48–49 kialakított képével.

Igen ritkán korlátozódnak rövid időszakokra a Jókai-regények cselekményei, amelyeknek szinte mindegyike társadalmi változásoknak, egy vagy több, valahonnan valahová tartó, vagy legalábbis elinduló (élet)útnak az ábrázolása. E regények világának meghatározott, kerek, egyszersmind valószerű voltát persze időbeli (ritkábban elő- és hátra-) utalások is biztosítják. A legrövidebb időtartamot átfogó regény a *Szomorú napok*; cselekményének egésze néhány nap alatt játszódik le. A *Felfordult világ* hősei történetét kb. egy évnyi időszakban hozza közel az olvasóhoz az író (az epilógus természetesen messzebbre néz). Az *Egy az Isten* cselekményének nagy része egy év alatt játszódik le; az epilógus azonban itt mintegy tíz éves távlatot nyit Zboróy Blanka és Adorján Manasse sorsának. 7 regény fontosabb eseményei egy-két év alatt zajlanak le. 3–5 évet fognak át 6 regény és 10–20 — sőt talán még ennél is több — évet négy regény főbb cselekményszálai.

Az epilógusokkal együtt két, sőt három évtizedre széthúzódo (legtöbbször persze nagy időbeli ugrásokkal haladó) történetekre 1870 előtt csak elvétve találunk példát, 1872-től kezdve azonban a regények több mint fele e csoportba sorolható. Mindebben az író megélt élményanyagának fokozatos és természetes növekedése éppúgy szerepet játszik, mint ennek az élményanyagának állandó — tudatos vagy öntudatlan — értelmezése és átértelmezése. Amíg korábban az egyszerre, egyidőben jelentkező ellentmondásokra építette föl regényeinek szerkezetét, addig most az időbeli változásokban kifejlődő (általában véve a romlás tendenciája felé mutató) ellentéteket teszi meg a cselekmények pillérjévé. Éppen ezektől, a 70-es évektől kezdve kerül szembe — a regények tanúsága szerint — saját múltjával, eszményeivel. Ennek az értékválságnak, amelyet vagy a személyiség szétmorzsolódásának képével, vagy pedig az izolációnak, mint az önazonosság egyetlen menedékének fölmutatásával jelenít meg — az ábrázolt folyamatok leplezett jellegéből és önnön írói alkatából fakadóan — novelláiban és publicisztikai írásaiban nem tudja hiteles képét adni, csak regényeiben. Az írói kudarcként, hanyatlásként oly sokat emlegetett és oly kevésbé elemzett 70-es, 80-as évekbeli (sőt, az öregkori) regények a fogalmi földolgozottság és az érzelmi kiérleltetés változatos és sokszor egymásba átjárt színtjein — miközben a századvég számos jelentős kérdését fölvetik — tovább viszik, vagy inkább egyre élesebben rajzolják föl az író egész életművét átfogó dilemmát: az önálló személyiség és a társadalmi meghatározottságok ambivalenciáját.

A TÉR

A helyszínek

Szembeötlő, milyen sokat utaznak Jókai hősei. Postakocsin, lóháton zötykölődnek, vonaton rázatják magukat; mennek hajóval, sajkával, gyalog, korcsolyán és repülőgépen. Jönnek hazafelé és menekülnek itthonról. Utaznak Észak-Amerikába, a szomszéd faluba, országgyűlésre és leánykérőbe, tanulmányi körútra, idegen földrészekre; elzarándokolnak Tibetbe, kikötnek Japán partjain; óriás hegyeket másznak meg, keskeny csapásokon törnek előre; szalonkocsikban társalognak — szakadatlanul jönnek-mennek.

A Kárpátoktól az Aldunáig, Törökországtól Észak-Amerikáig terjed a Jókai-regények földrajzi topográfiája. A cselekményekben kitüntetett fontossággal fölruházott helyszínek sem korlátozódnak csupán a történeti Magyarország területére; a magyar ügyek, magyar sorsok történetének színtereit nem egyszer Bécs vagy Párizs palotáiba, középületeibe, utcáiba helyezi az író. A 19. században játszódó regényeiben mintegy 130 olyan (valódi vagy teremtett) helység szerepel, amely a történet (néhánykor pedig a főhős személyének) alakulása szempontjából megkülönböztetett figyelmet érdemelhet. Egy részük a cselekmény lényegéhez kapcsolódik: meghatározó jelentőséggel és

jellemző erővel bír; más részük csupán díszletértékű jelzés.

A kortárs olvasók számára ismerős, híven megjelenített, vagy valós elemekből megteremtett nagy fontosságú helyszínek sokszor nem csak a cselekmény hátterei, hanem átmenetileg nem egyszer az ábrázolás kizárólagos tárgyaivá is lesznek: az egyének meghatározottságait tárják elénk. Ugyanez mondható el az egyes helyszíneken belüli színterekről is.⁹ Ebben nem annyira a miliő-elmélet gépies alkalmazását fedezhetjük föl, mint inkább valamiféle naív és — olykor a tudományosság csíráit is magában foglaló — költői metaforikus társadalommagyarázat igényét, amely egyébként általában sem volt idegen a romantikus regény bizonyos törekvéseitől.

A fontos helyszínek mintegy kétharmada a történeti Magyarország térképén helyezhető el (60-ból 43). Ezen belül pedig sajátos szóródásban: 11 esetben a helyszín Pest; 11-ben az Alföld; 6-ban a Felvidék különböző (legtöbbször csak általánosságban megnevezett) falvai és városai. Ezután Komárom, majd Pozsony ill. Erdély különböző vidékei következnek: 4–4, illetve 3 esetben adnak keretet a cselekményeknek. A Dunántúl kétszer, Debrecen és a Délvidék egyszer jut kitüntetett szerephez. Ugyanezek a helyszínek (tájegységek) az epizód-jelentőségű történetekkel némileg másképpen kapcsolódnak össze.

Jól látható, hogy az író megkülönböztetett fontosságot tulajdonított néhány tájegységnek, városnak. Arra a kérdésre, hogy a konkrétan megnevezett és a riportszerű megelevenítés eszközeivel megrajzolt városi helyszínek közül miért éppen Pest, Komárom, Pozsony és Debrecen szerepel legtöbbször és a legnagyobb súllyal, egyszerű magyarázatot találni. Az író személyes sorsa éppoly szorosan összeforrt e városokkal, mint a 19. század első felének magyar történelme. 1848/49 legendáriuma felől tekintve pedig szinte jelképpé formálódott helységnevek ezek. Mindemellett föltűnő, hogy — bár felvidéki bányatelepek, erdőségek között megbúvó kis falvak, nemesi birtokok, főúri kastélyok leírásaival gyakran találkozunk — várost e tájakon egyáltalán nem jelenít meg. Ha mégis városi színteret követel meg a cselekmény, néhány vonással általános városképet vázol föl. Kassa, Lőcse, Bártfa régi, tiszteletet parancsoló helyszínei éppen olyan kevésbé tűnnek föl a jelenben játszódó Jókai-regények lapjain, mint a Mikszáth- vagy Krúdy-regények felejthetetlen felvidéki városkái. Míg történeti regényeinek cselekménye gyakran játszódik erdélyi színhelyeken, addig „társadalmi” regényei közül csupán négyben jut fontos szerephez erdélyi település. Igaz, közülük háromban (a *Szegény gazdagokban* és az *Egy az Isten 2.* kötetében, valamint *A fekete vérben*) a szerep csaknem kizárólagossá válik.

Föltűnő — Debrecent és Komáromot nem számítva — az alföldi és dunántúli színhelyek egyenlőtlen megoszlása. Az összes alföldi színhelyek száma (27) csaknem hétszerese az összes dunántúliénak. Ennek oka az, hogy a hagyományos nemesi életforma színtereit elsősorban alföldi tájakon¹⁰ helyezi el az író. Többségük kisebb-nagyobb erőfeszítéssel jól azonosítható: Kecskemét és környéke kétszer, a Közép-Tisza vidék, valamint Nagykálló és a Felső-Tisza vidéke ötször. Amíg azonban a dunántúli színhelyek mind név szerint megnevezett, valóságos földrajzi helységek (Balatonfüred, Zirc, Dudar), addig az alföldiek közül epizódjelleggel is csak elvétve akad egy-egy ilyen.

Bécs kitüntetett fontossága a Jókai-művek topográfájában első pillantásra is szembeötlő. A császárváros négy regény cselekményében jut jelentős szerephez (*A szerelem bolondjai*; *A köszívű ember fiai*; *Enyim, tied, övé*; *Az élet komédiásai*), de 9 másik regényben is megjelenik kormányhivatalok, politikai, üzleti vállalkozások, egyetemek, szóra-

⁹ Bizonyos fókig hasonló szempontból tekintette át Babits, *Halálfi* és Dabrowska, *Éjjelek és nappalok* c. regényét Kiss Gy. Csaba, *Literatúra*, 1985. 1–2., 74–86.

¹⁰ Alföld-leírásai nemcsak Petőfi hatását mutatják (akire olykor név szerint is hivatkozik), hanem Eötvös, *A falu jegyzőjének* Alföld-képét, a *Hazai rejtelmek* tiszai jeleneteinek ihletését is.

kozások, társasági összejövetelek és a magánélet színtereiként. *Párizs* — a 19. századi Európa fővárosa — azonban bizonyos értelemben Bécset is megelőzi: 5 regény fontos cselekményszálai kötődnek ide. Róma és Szentpétervár, Prága és London, Konstantinápoly és Brüsszel is föltűnik egy-egy regényben; fontos szerepet közülük azonban csak Róma játszik, az *Egy az Isten* történetében.

A Jókai-regényekben az európai országok közül természetesen egyébként is Ausztriához s a birodalomhoz kapcsolódik a legtöbb idegen (nem magyar) helyszín. Olyan fürdő- és gyógyhelyek, tanintézetek, csataterek, börtönök és hivatalok találhatók itt, amelyeken magyar emberek sorsa fordul meg, sőt dől el —, nem egyszer megmáshíthatatlanul. Svájci, francia, német városok és tájak ritkán — s általában egy-egy epizódnnyira, minden különösebb jelentés nélkül — villannak föl; kivétel (önértékénél fogva) Ermenonville és München, a festőváros.

Amerika legtöbbször csak a narráció szintjén jelenik meg: innen érkezik Párizsba a spleenes magyar arisztokrata ifjú, Szentirmay Rudolf az *Egy magyar nábob* cselekményének elején; ide menekül Tanussy Manó a szabadságharc bukása után, s a csődeljárás elől ide szökök Diamant bankár. Dél-Amerikába küldi titka tudóját, második élete biztonságának veszélyeztetőjét Tímár Mihály. (Krisztyán dél-amerikai élményeiről azonban az olvasó — akárcsak Tímár — csupán beszámoló alapján értesül: először a cég brazil igazgatójának leveléből, azután pedig a kalandos úton visszatért Krisztyántól magától.)

Szereplő helyszíneként, azaz fontos cselekményrész színeként csupán két alkalommal jelenik meg észak-amerikai vidék: az Észak-Dél-háború zajától hangos Potomac mocsarai *A szerelem bolondja*iban és a San Francisco melletti ültetvények az *Enyim, tied, övében*.

Az egyetlen fontos egzotikus helyszínt — Japánt — Zárkány Napóleon történetének (egyik) záróakkordja idézi föl. A japán élet azonban kívül marad az ábrázoláson: a megkétszereződött sziget-lét színtere *Az élet komédiáinak* Japánja.

Megfigyelhető, hogy nagyon sokszor csak keret az idegen helyszín; az ottani tösgöeres élet — talán az író saját élményeinek hiányára is visszavezethetően — kívül reked rajta.

A tekintetben, hogy a cselekmény törzse egy, két vagy több földrajzi helyszínhez kötődik-e, a Jókai-regények meglehetősen változatos képet mutatnak. Úgy tetszik, hogy első alkotói korszakában gyakran szerkeszti a történetet egyetlen város, falu (és szűkebb környezete) köré; olyan műve azonban ekkor sincs, amely kizárólag egyetlen egy helyszínhez kötődne, azaz a szereplőket megfosztaná a helyváltoztatás lehetőségétől. A korabeli magyar élet jellegzetességeként ábrázolja az utazást; még e szempontból legstatikusabb regényeiben is gyakori, hogy a hősök úton vannak. Talán nem is szorul bővebb magyarázatra ennek rejtett, sűrített, szimbolikus jelentése a kiútkeresés, a változtatás kényszerének fölismerése és e kényszernek való sokszor öntudatlan engedelmeskedés. Természetesen másról is szó van: éppen az ábrázolt (nemesi) élet jellegéből is adódik a sok utazás. A birtokos-lét elszigeteltségéből és a nemesi, vármegyei közeletből egyaránt fakad a helyváltoztatás vágya, kényszere és kötelezettsége; míg ugyanezt a városi élet (leszámítva a céhlegények előírásszerű utazásait) éppen nem teszi szükségessé: a városi polgárok élete nem kedvez a pikareszk műfajnak, a feudális birtokosoké azonban igen.

Az egypólusú (általában csak a kiindulóponttra visszatérő kisebb utat megengedő), a kizárólag az Alföldön vagy a Felföldön játszódó regények (*Hétköznepok; Szomorú napok; A régi jó táblabírák; Az új földesúr*) mellett már igen korán megjelennek a kétpólusú regények is. Bennük az egymástól földrajzi tekintetben is távol lévő két helyszín már önmagában is az életmódok, fölfogások, sőt a társadalmi fejlettség némelykor szélsőséges különbözőségeit jelzi. Tipikusan ilyen például a *Szegény gazdagok* vagy a *Kárpáthy Zoltán* cselekménye.

Az *Egy magyar nábobban* részben anekdotikus formába rendezetten, részben — hozzámulva a cselekmény didaktikus vonásaihoz — enumeratív-szociografikus, részben pedig románcos jelleggel ábrázolva, három földrajzi pilléren nyugszik a cselekmény. Az elparlagiasodott (alföldi) nemesi, polgári és nagyvilági élet színtereit Kárpátfalva (és Kunmadaras), Pozsony és Párizs testesíti meg. E regényben az utazás, mint az egyik világból a másikba való átlépés természetes módja, a történet lényegéhez tartozik.¹¹

Az egyes földrajzi helyszíneken belül a színterek hasonló szembeállításai figyelhetők meg: egy-egy polgári vagy nemesi magánház, templom, vagy az Országgyűlés belső terei ugyanolyan élesen és éppoly világos tartalmi konzekvenciákat hordozva különülnek el egymástól, mint az alföldi nemesi birtokok és a polgáriasult városok világa. Túlszerkesztettségre vall, hogy az író ugyanazon helység különféle épületeivel jeleníti meg az életmódok, életfelfogások különbségeit (*Hétköznapiak*); mélyebb hatást kelt azonban, amikor egyetlen épület kapcsán ábrázolja ugyanezt, így viseli az idő múlásának, de főként a tulajdonosváltásnak a jeleit magán a bernócfalvi kastély *A régi jó táblabírákban*.

Míg 1867 előtt — a helyszínek tekintetében — főleg egy- vagy kétközpontú cselekmények töltik ki Jókai regényeit, 1867 után egy ideig nem ritka, hogy az író figyelme 3–4, sőt olykor 5 fontos földrajzi helyszín között oszlik meg; *A kőszívű ember fiai*: Bécs, Nemesdomb, a Felvidék; *Fekete gyémántok*: Bondavár, Pest, Párizs stb. Ezekben a regényekben — akárcsak a határozottan kétközpontú *Az arany emberben* — az utazás, az útonlevés válik meghatározó állapottá.

Az *arany ember* egész története konkrét és elvont értelemben egyaránt úton (sőt válaszúton) játszódik le. Ugyanezt elmondhatjuk (a különbségeket megengedve) az *És mégis mozog a föld*, az *Enyém, tied, övé* és *Az élet komédiásai* című regényekről is. Mind-egyik történet középpontjában egy önazonosságát, saját személyiségét kereső hős áll, s amíg Jenőy Kálmán végülis okulva (főleg az országon belüli) „tanulmányútjaiból”, megtalálja önmagát, közösségi feladatait, küldetését, addig Áldorfaít szétmorzsolják az utak — főként a „visszautak” —, Zárkány Napóleont pedig éppen a személyes szféra fontosságára döbbszentik rá.

A *kőszívű ember* fiai ban az egyes szereplők által megtett utak mint rejtett szerkezet tartják össze a cselekményt, sőt kifejezik az egyes jellemek értékeit is. Milyen más Ödön és Richárd nagyívű (messziről induló), megpróbáltatásokkal teli, a személyes karrierrel való önkéntes lemondáson mint kiindulóponton alapuló, hazafelé tartó útja, mint Jenőé, aki az anyai védőszárnyak alatt hagyja el Bécsét és a hivatali előmenetelt. S mindhármukétól mennyire elüt Tallérossy Zebulon csigavonalba kunkorodó (hol nemzetőri őrnagyként, hol kényszerű muszkavezetőként való) téblábolása a Felvidéken.

Az *Egy az Isten* szinte megismétli a másik erdélyi színhelyű könyv kétpólusú szerkezetét. Benne azonban az út sokkal fontosabb szerepet kap, mint a *Szegény gazdagokban*; de dramaturgiailag nem válik egyenértékűvé a két pólussal, Blanka életének két, egymástól élesen szétváló részének színhelyeivel: Rómával és Torockóval. (Hogy ez a polarizáltság a katolicizmus és protestantizmus, a valós és virtuális közösség, a nagyvilági és a munkásélet, a szerepjátszás és az önazonosság, a dekadencia és az élet-erő ellentétjain kívül még mi mindent fejez ki, azt a regény részletesebb elemzése lenne hivatott föléríteni.)

Még akkor is egyhelyszínű cselekménynek értelmezhető az *Akik kétszer halnak meg* története, ha különösen sok, kevésbé fontos színhelyről s hatalmas utakról is esik szó

¹¹ Abellino Párizsból érkezik a cselekmény elején; Szentirmay Rudolf Amerikából, majd Párizsból; Barna Sándor Párizsból; Kárpáthy János Kunmadarasról utazik Pozsonyba, Fanny és Teréz Pozsonyból Kárpátfalvára — hogy a kisebb utakat, amelyeket finom hálóként szövik át a cselekményt, most ne is említsük.

benne. A legtisztábban megrajzolt apa-fiú képletet megerősítve, *A kiskirályok* kétpólusú történetében földrajzilag csupán az egyik pólus rögzített: az apáé (Tuhutum vármegye); a másik, a fiué lebegő, ide-oda mozduló. Igaz, a cselekmény során a két pólus közti távolság állandóan változik (egyszer még szinte el is tűnik: a fiú – átmenetileg – hazatér, hogy azután örökre eltávolodjék); végülis azonban a lehető legnagyobb nő: Manó feleségestől Amerikában telepszik le. Ha eltekintünk a helyváltoztatásokban feltűnően gazdag *A tengerszemű hölgy* és a *De kár megvénülni* cselekményétől – amelyeket végülis a történetmondók stabil helyzete és látószöge ellenpontoz – úgy tetszik, hogy *A lélekidomár* zárja le a többközpontú regények sorát. Ebben a könyvben a kötelesség-kötelezettség minduntalan fölbukkanó motívuma zavarja meg a lényegi egyközpontúság érvényesülését, amely egyébként természetesen fakadna a főhős, Lándory legbensőbb hajlamaiból. (Kormánybiztosi megbízatás; Godiva sorsáért való aggodalmak; a Lis Blanc-kincs visszaszolgáltatása; a megbántott férfi önérzet kinyilvánítása stb.).

Az öreg Jókai a *Nincsen ördög* és *A mi lengyelünk* cselekményét építi egymással tartalmi polarizáltságban álló két helyszínre – az utak persze itt is döntő fontosságúak lesznek.

A gazdag szegények (a nem magyar tárgyú *Ahol a pénz nem Isten* mellett) az egyetlen, szinte kizárólagosan egy földrajzi színhelyen (s csupán néhány szintéren) játszódó regénye Jókainak: itt a külváros izolált, enklávé-jellege fontos szerephez jut a történet mögöttes tartalmaiban.

A szinterek

A bensőséges és közösségi szinterek száma figyelemre méltóan eltér egymástól: az utóbbi csaknem háromszorosa az előbbinek.¹² Ez a magánházak (kastélyok, kúriák), kertek és a középületek, közterek, utcák, ligetek aránya. Az intim és közösségi események száma azonban még nagyobb különbséget mutat; ritkább ugyanis, hogy közösségi rendeltetésű szintér intim jelenetet keretezzon – mint ennek ellenkezője.

A természeti szinterek¹³ pedig mindenre alkalmasak Jókai világában is; a legteljesebb bensőségesség éppúgy megvalósulhat bennük vagy rajtuk, mint a remetei elvonultság; szerelmi idillnek éppen úgy háttérül szolgálhatnak, mint tumultuózus csatajeleneteknek, népünnepeknek, stb.

A szorosan vett magán- vagy családi élet – néhány természeti szintértől eltekintve – mintegy 90 szobabelsőben játszódik. Ugyanakkor e szobák felének falai között élénk a társasági élet, sőt a szalonokba, a kastélyok termeibe vagy parkjaiba olykor-olykor a közelet, néhányszor pedig az üzleti élet is beköltözik.¹⁴

A nemesi magánházat több regény is az évszázados nemesi jogok és kiváltságok megtestesítőjeként állítja az olvasó elé. A magánház emellett természetesen mást is jelent: az élet elkülönülő köreit, a magánszférát annak minden változatosságával, rendi, vagyoni és szemléleti meghatározottságával.

¹² A kb. 230 közösségi szintérrel (középületek, hivatalok, üzlethelyiségek, birtokok, iskolák, színházak, kaszinók, vendéglők, közlekedési eszközök, utcák, terek, erődítmények, börtönök, temetők, templomok, csataterek stb.) szemben 87 magánház áll.

¹³ A körülbelül 100 természeti szintér nagyon változatos: a Senki szigetét, a Kárpátok csúcsait, a Bükk rengetegeit, a viharos Keleti-tengert, a Dnyepert és a Balaton jégtábláit egyaránt nagy megjelenítő erővel idézi elénk az író.

¹⁴ Az intim enteriőrök közül is kitűnik hangsúlyozott izoláltságával a női szoba, sőt két alkalommal a budoár. A magánszféra tüntető elkülönülése éppen a budoár esetében önmaga ellentétébe fordul át: a szerelmi fészkek közügyek intézésének színterévé válik.

A közösségi szinterekhez kapcsolódó események közül leggyakrabban nyilvános ünnepélyeket, szertartásokat, különféle reprezentációs alkalmat jelenítenek meg a regények: — átlagosan kettőt. Szinte minden regényben szerepel egy-egy bál, estély vagy egyéb összejövetel, csakúgy mint színházi, cirkuszi vagy operai előadás, valamint társaságban történő utazás. Ugyancsak gyakoriak a bírói tárgyalások és politikai rendezvények s a különféle törvényes eljárások, valamint előkészületeik. Mindezeknél lényegesen kevesebbszer jelennek meg az iskolák, kórházak és fürdők.

Az egyes regényekben is változó a nyilvános és személyes (intim) szinterek aránya és szerepe. A *Hétköznapi*okban többnyire a cselekmény előterében jelenik meg a magánszféra, míg a nyilvános élet szinterei a háttérrel rajzolják ki. A *Szomorú napokban* — a történet jellegénél fogva — közösségi épületek, közterületek is az előtérbe nyomulnak. Az *Egy magyar nábob* és a *Kárpáthy Zoltán* jelenetei világosan megmutatják, hogy az író szerint a reformkori nemesi hősök életét általában a nyilvános szinterek határozták meg: politikai, törvénykezési, társaséleti és reprezentációs helyszínek és alkalmak gazdag változatosságban jelennek meg mindkét regényben. Munka közben például viszonylag kevés hóst látunk; leggyakrabban az ügyvédi iroda vagy a birtok jelenik meg munkahelyként, majd a színház, az üzlet és műhely. (Az iparosokon kívül fizikai munkavégzés közben többnyire csak elit-(fő)hőseit ábrázolja az író: Wesselényit, Kárpáthy Zoltánt, Garanvölgyi Aladárt, Berend Ivánt; de Lippayt is látjuk levesfőzés és elsősegélynyújtás közepette.)

Az *Egy magyar nábobban* a szigorú értelemben vett magánéleti szinterek többsége bensőséget, melegséget, szeretetteljes érzelmeket sugároz: Boltay és Teréz háza; a Kárpáthy-kastély Fanny beköltözése után; a Szentirmay kastély stb. A *régi jó táblabírákban* a magánélet szintereinek egy részén — elsősorban Krénfy házában — drámai feszültségeket hordozó közösségi akciók játszódnak le. Az író e könyvében már másodszor ábrázolja az óvott magánszférának éppen a jogi túlszabályozottságból fakadó torzulásait. Krénfy háza nem a személyiség önállóságának, hanem a közösségellenességnek a szimbóluma. Ugyancsak negatív színben tűnik föl a *Szegény gazdagok* számos magánkörben játszódó jelenete: a kivétel Juon Táré és Mariora kunyhója, amelyben — míg Fatia Negra-Hátszegi tönkre nem teszi — az igazi boldogság és szeretet uralkodik. (A Lapussa-házban a pénz zsarnoksága juttatta uralomra a képmutatást; Hátszegi kastélyában a háziúr sötét titka; Kengyelessynél a léhaság.)

A *Mire megvénülünk* és *Az új földesúr* azok a kiegyezés előtt írt regényei Jókainak, amelyekben a cselekmény elő- és háttérében egyaránt a magánélet szinterei állnak.

Jókai 1867 előtt megformált nemesi hősei között Topándy Samu a magánszféra igazi bajnoka: az ő háza valóságos sziget a reprezentáló középnemesség tengerében; az élet zavaró körülményeit azonban minden erőfeszítés ellenére sem tudja kívülrekeszteni; elméleti elzárkózó: különc és nem újtípusú ember.

Bizonyos fokig hasonló karakter Garanvölgyi Ádám is, de az ő elzárkózása politikai demonstráció, amelyben a közösségi meghatározottságok föloldják magukban a belső hajlamokat. Az *új földesúr* — miközben a magánéletbe visszahúzódó passzív ellenállás értékeinek rajzát nyújtotta — az értékek anakronisztikussá válásának folyamatát is megragadta. Az író e regényben világosan olvasói tudtára adta, hogy a közélet szintereinek pusztulása, hiánya komoly gondot okoz és bojkottálása sem tartható fenn sokáig.

A *Felfordult világ* cselekménye túlnyomórészt vendégségekbe, ünnepségekbe jelenezve kerül az olvasó elé. Minthogy e regény nyilvánvalóan a különféle reprezentációk (presztízsek) regénye, még a magánházak is elsősorban a különféle presztízsek érvényesítésének szintereiként jelennek meg benne.

Politikai divatokban válik élesen ketté a magánházak világa. E skízis előképe már az *Egy magyar nábobban* is fölmerül, de Boltay vidéki házat és Szentirmayék vagy Kárpáthy János kastélyait még egyértelműen a rendi meghatározottságon fölépülő életfor-

mák különbségei választják el egymástól. A *Politikai divatokban* a nemesi magánházak egy része az intimitás, a családi élet (özvegy Lévainé háza, Judit lakása), más részüket pedig a reprezentáció színtereiként jelenik meg (Holdvály-ház, Volozov-kastély, Szeráfin otthona stb.). Ez a kettősség figyelhető meg Világosiék pusztai lakása (majd Harter-Szívós Elemér családi köre), valamint Lemming palotája között. Baradlayék nemesdombi kastélya a rendi presztízis kerete, míg körösszigeti házuk a magánélet bensőségeiből a szigetszerűség, az izoláltság vonásaival őrzi.

A reprezentálás hamis módjait, a csak reprezentáló életvitel szinte szükségképpen hazugságait általában az otthonok enteriőrjének és a kerteknek a bemutatásával leplezi le az író. Szép példája ennek Kárpáthy János kastélyának, Kőcserepy svábhegyi kertjének, Krénfy otthonának, az öreg Borcz lakásának, Torhányi „mulató szigetének”, Csollán Berti házának vagy a Cagliari-palotának a leírása.

Az *arany emberben* a magánház az üzletház jellegzetességeit viseli magán, a titkolt szerelem színhelye pedig egyre inkább az otthonnal, a par excellence magánszférával lesz azonos. Ez a regény a boldog magánélet szigetszerűségét hirdeti (szószerinti és átvitt értelemben is). A Senki szigete a hazugságokon fölepülő élet ellenpontjaként jelenik meg. A regény cselekménye egy választási folyamat ábrázolása: a legbensőbb hajlamok tisztázása közben a személyi szabadság, az önazonosság megtalálásának, egyszersmind a társadalmi értékek visszafordíthatatlan torzulásának rajza bontakozik ki.

A *szerellem boldondjainak* farkasvölgyi háza után egyre többször jelennek meg a szerelmi fészkek a legintimebb, legszemélyesebb magánélet színtereként. A *Fekete gyémántokban* ilyenek a kéjencségtől a nagyapai érzésekig eljutó Tibald herceg által Evilának vásárolt paloták, s bizonyos fokig és bizonyos ideig ilyen a Senki szigete is Tímár Mihály számára. Ilyen a titkos szoba az Aldorfai által Belle Ange-nak ajándékozott bécsi palotában. Másképpen kapcsolódik a Senki szigetéhez az a kis Tisza-sziget, amely Manó és Lizandra paradicsomi boldogságának színtere lesz.

Az *És mégis mozog a földben* ugyan gazdag változatossággal jelennek meg a magánélet színhelyei az ábrázolt korszaknak megfelelően, de szinte mindegyikre a rendi-társadalmi reprezentáció nyomja rá a bélyegét. Intimitásnak és önállóságnak együttes jelenléte csupán a paraszt- és az iparos-hősök (Tóth Máté és Tseresnyés) házait jellemzi. Ugyanez mondható el a *Fekete gyémántok* esetében is; itt a mérnök Berend Iván legénylakása és a szuverén művész, Belényi otthona képviseli a független magánszférát.

A Jókai-regényekben a főúri házaknak szinte sohasem jellemzője az intimitás, csak Fanny boldogtalansága és Szentirmayék családi boldogsága kivétel ez alól. Az arisztokrata-ház voltaképpen nem magánház a szó polgári értelmében, és a középnemesi kúriák sajátos — mert széles közösségi alapokon nyugvó — bensősége is hiányzik belőle. De ugyanígy ritkán háborítatlan a magánszféra a vagyonos kereskedő- vagy bankárházakban is: itt is, ott is a reprezentáció és a „ház” érdeke határozza meg a bennük folyó életet. A feltétlen bensőséges élet csupán az egyszerű házaknak, a parasztokéinak, a munkás életet folytatókéinak ajándékozza az író. A Szentirmay-, Kárpáthy-, Somlyóházy-, Baradlay-, Ponthay-, Decséry-, Bondaváry-, Etelváry- és a Temetvényi-ház politikai-közeleti terep is: gyűlések, tanácskozások, szervezkedések színtere. S ugyanez mondható el a köznemesi Tanussy-fivérek (elsősorban Decebál), sőt bizonyos ideig Lippay Tihamér házáról is.

Éles fordulatot jelez azonban — a színtereket tekintve — a *tengerszemű hölgy*, a *Nincsen ördög*, a *De kár megvénülni* és az *Öreg ember nem vén ember* című regény. A személyes szféra, az intimitás jelenlétét itt már elsősorban a konzekvensen végigvitt — sőt, két esetben meg is duplázott — első személyű előadásmód biztosítja. Mind a *tengerszemű hölgy*, mind pedig a *Nincsen ördög* esetében a főhős tete à tete meséli el kalandját a kerettörténet narrátorának, s a mesehallgatás intim színterei így legalább

olyan fontosakká válnak, mint az elbeszélt eseményekben felidézettek. Ezen túl pedig — miután a *De kár megvénülni* és az *Öreg ember nem vén ember* is szerelmi történet(ek)et mond el, s többnyire ez a felidézett érzés határozza meg az elbeszélés látószögét, a helyszínek inkább csak háttérként jelennek meg; önálló szerepet ritkán játszanak, annál inkább a hangulati ellenpontét.

Föltűnően — a *Szomorú napokra* emlékeztetően — kevés szintéren bonyolódik *A fekete vér* cselekménye. A benne fölvetett kérdés illusztrálásához nincs is szükség többre, de a jelenetezés kiszámított ökonomikussága művészig nem válik előnyére: végülis minden kiszámított és lekerekített benne. A regénynek tisztán a személyes szféra körébe sorolható szinterei csaknem kizárólag a cigányélet köréből kerülnek ki, s ezek között természetesen van jelen a zene, a zenélés is. A művészet, mint a személyes szféra tökéletesen zárt, ámde virtuális szintere (amely ugyanakkor valóságosan is közösségi) már az *Eppur si muove*-ban is megjelent (háromféle formában is: az irodalom, a színházművészet és a festészet alkotásainak ábrázolásában).

A *Mi lengyelünkben* azután a személyes szféra együtt lehetetlenül el az élet szintereinek elkopásával, s a nyilvános szinterek devalválódásával a személyes és közösségi védettség föllazulása során.

A város és falu — vagy inkább a városi és falusi Magyarország — ellentéte ott feszül a Jókai-regényekben is: a vidéki helyszínek csupán mintegy kétharmadát teszik ki a városiaknak.¹⁵ A tágabb keret-helyszínek éppúgy meghatározhatják az ott élőket, mint az épületek a bennük lakókat. A vidéki kúriák, kastélyok külleme messziről árulkodik uraik életmódjáról, életstratégiájáról, sőt személyiségéről is. Minthogy az épület és az enteriőrök reprezentációs terepként is szolgálnak, kiválóan alkalmasak a hősk történelmi helyzetének jellemzésére. Úgy tetszik, az írónak egyéb fontos közlendője is van, ha enteriőrök leírásába kezd. A *Nábobban* — a Kárpáthy-kastély átrendeződése kapcsán — a kastély urának régi és új életét jellemzi. A *Kárpáthy Zoltánban* Fanny lezárt szobái a le nem zárult múltat idézik; *Az új földesúrban* a lomokkal teli régi ház — Aladár itt elrejtett levelei folytán — a szeretetet és a hűséget. (Jókai őszinte híve István bácsi okoskodásának: „Hiába, lom nélkül nincs régi ház, / Iparlovagnak új csak mindene”¹⁶).

A *Politikai divatokban* — noha sok magánházból, sőt palotába vezet el a cselekmény — az öreg Lávayné lakásának leírására szenteli a legnagyobb figyelmet az író. Ennek a kemény, puritán, egyedül élő öregasszonynak a háza tükröz, amelyben minden őt magát tükrözi vissza. Itt nem összejövetelek, ünnepélyek, vendégségek határozzák meg a légkört, hanem a belső rend tárgyasulása: egy konzekvensen leélt élet rekvizitumai (halvány visszfénye ennek Belényiek lakása Párizsban).

Az *arany emberben* a Brazovics-ház szobabelsőjéről sokkal kevesebbet tudunk meg, mint a Senki szigetén lévő házról. A Brazovics-, majd Tímár-házban az írói figyelem, mint fénysugár, egy-egy tárgyra irányul csupán: élesen rajzolja ki egy-egy kép, íróasztal, lámpás, tükrözési körvonalait, de a szoba többi részét homályban hagyja. Teréza Senki szigeti házában és kertjében bemutatásakor az elbeszélő elidőz egy-egy részleten, egyszersmind átfogó pillantással az egészet is föléri. Teréza kertjének és házában leírását a közelítő látószög, a szigetre (háza) érkező Tímár Mihály látószöge határozza meg. Ugyanezt mondhatjuk el a kunyhó-motívum többi (*Az arany embert* megelőző és az azt követő) megjelenítéséről: az író a bensőségesség érzetét egyre közeledő, az épületben, majd az enteriőrben — esetleg a kertben — végleges megfigyelői pont-

¹⁵ A statisztikai adatok (ezzel szemben) azt mutatják, hogy Magyarországon 1869-ben a lakosság 14,8; 1890-ben 16,9; míg 1910-ben 20,4%-a lakik városban. (M. CSÁKY, *Die Gesellschaft. In Das Zeitalter Kaiser Franz Josephs*. 2. teil. 1880–1916. Glanz und Elend, 44.)

¹⁶ MADÁCH Imre, *A civilizátor*.

ra helyezkedő látószöggel akarja fokozni. A társasági, üzleti, rendi stb. reprezentáció különféle formáival szemben — amelyek Jókai világának főúri, nemesi és nagypolgári otthonait egyaránt jellemzik — a kunyhók a természettel való harmonikus kapcsolatot, egyszersmind lakói munkáját, azaz független önmagukat reprezentálják. A „kunyhó” az önazonosság, a teljes élet szimbólumává lett. Egyértelműen — sőt talán a didaxis némi árnyalatával — állította ezt az olvasók elé *Az arany ember* néhány, a Senki szigetén házat építő, Tímár Mihályt bemutató jelenete.

A sziget-mozzanatot, a társadalomtól való különállást azonban nemcsak a kunyhók, olykor kúriák, sőt paloták is megtestesíthetik. A *lélekidomárban* például Lándory bartafalvi háza és birtoka a szuverén életvezetés szigeteként tűnik föl. Az *Akik kétszer halnak* megben az otthontalanság magán- és közéletre kiterjedő totalitását egy ház-belső leírásával érzékelteti az író. Az elbukott szabadságharc után amerikai útjáról hazatérő Illavay otthonának leírásában egy ország általános fizikai, anyagi és szellemi elnyomorodásának képei a Himnusz halk parafrázisaként sejlenek föl: „... bezárta az ajtókat s egyedül maradt.

Milyen nagyon egyedül!

Még sajátmagát sem találta otthon.”¹⁷

Szélsőséges példája a szigetszerűen elkülönülő enteriőrnek Temetvényi Pálma pozsonyi háza, a bűnhődés e különös hajléka,¹⁸ amelyből az élet tudatosan van kirekesztve; lélektelen gépezetek népesítik be, amelyek hátborzongató életszerűségükkel örök mementói az elhagyott kinti világnak.

Mintegy ellentéte Pálma grófnő házának az élethez visszatalálni igyekvő Flamma grófnő szobája Dumány párizsi palotájában: „Ajtó nem volt rajta; nehéz brokátfüggöny takarta félig a bejárást. A belépő csakugyan azt hihette, hogy a tündérország tárul föl előtte. Volt valami hasonlatosság a Capri-szigeti kék barlang é* e szoba között. Kék világításban minden. Szemközt valami nagy lugasforma látszott, amerikai folyondárokból, s annak a háttéréből jött a világosság a szobába. S ez a háttér egy végtelennek látszó télikertet mutatott, csoportosítva üde, virágzó, tropikus növényzetet. S e kelet-indiai pagonyban tarka-barka apró madársereg repkedett, csicsergett az örökzöld lombok között, veszekedve a fészkek mellett. Az egész télikert felülről kapta a világítást, s ez tette olyan tündér-grottaszerűvé a budoár félhomályát.

S hogy a télikert növényzetének kipárolgó ábrájától gutaütést ne kapjon az ember, az egész nyílás el volt zárva valami átlátszó lemezzel. Csakhogy ez a lemez nem üvegből volt, hanem vízből. Valami folytonos vízesés képezett egy olyan üvegvékony-ságú lemezt a télikert és a budoár között, hogy azon keresztül lehetett látni. Ez az állandó vízáblak zárta el a télikert forró és fűszerelt légét a budoártól. A madárkák is óvakodtak annak nekirepülni. Egy rugó nyomásával meg lehetett szüntetni az átjáró előtti vízesést, s akkor be lehetett lépni a télikertbe.”¹⁹

A mégoly különös enteriőröknél is hosszabb és költőibb leírásokat szán az író a kertekére, a parkokéra. A kert sokszor nem is annyira kerete a történeteknek, mint inkább életformák, életvitelek, attitűdök megtestesülése. A kert gyakran rejtett vágyak, vonzalmak szimbólumokban való kivételése, a tudattalan megnyilatkozási kerete (ilyen például a *Hétköznapiak* titkos fészke, vagy a Senki szigetének kertje). Mindemellett a középkorig visszanyúló virágsszimbólika és a korai romantika kertkultusza is nyomot hagyott Jókai műveiben. Gondoljunk csak Fanny kedvenc fáira, vagy Tarnóczy

¹⁷ *Akik kétszer halnak meg* (kritikai kiadás) I. 284.

¹⁸ Míg az idősebb kortárs osztrák író, Stifter művészetében — elsősorban *Nachsommer* c. regényében — még csupán utópikus életmodell a ház és a kert, az érett Jókai emellett már az elzárkózás önbüntetés, illetve pusztulás jellegét is hangsúlyozza.

¹⁹ *Nincsen ördög* (kritikai kiadás), 37–38.

Irénye és Világosi Ilonka kis kertjére, Cipra virágaira, Tukmányi Dienes különös rózsáira: az elnyomottak, a szomorúak, a gyámoltalanok és a különcök vigaszaira. Ahogy a női munka Jókai szemében nem más, mint néma vallomás készítője vágyairól, hangulatairól —, a sajátkezűleg művelt kert is titkos érzelmekről vall. Az elkötelezetten kertészkedő és panteista hajlamát alig leplező Jókai a növényeket — s különösen a fákat — lelkes élőlényeknek tekintette, és a kertet teremtésnek: „44 év előtt választottam ki magamnak e helyet (olyan évben, amikor jó volt elbújni lenni), nem is én: a Gondviselés hozta elém; elhagyott kőbánya volt, rókának, kígyónak, tuskés borznak bozóttal benőtt tanyája. És most egy paradicsom, amit el nem cserélnék Semiramis függőkertjeiért. Minden lombos fa saját ültetésem, minden gyümölcsfa saját ojtásom: maga a termőföld: Isten segélyével az én saját alkotásom.”²⁰

A középületek (s kisebb részben utcák, terek, szabad területek) a nyilvános élet színtereiként a bennük (rajtuk) zajló események által váltak meghatározóvá. Ezek az események általában szervezettek, megrendezettek, rituális rend szerint bonyolódnak le, s ábrázolásuk enumeratív (vagypedig a kiüresedettséget leplező) irányzatos jellege is elűt a spontán események leírásának lázas mozgalmasságától. Különösen sok megrendezett közösségi eseményt örökítenek meg Jókai regényei. Ha valaki kíváncsi a korabeli (vidéki) népiünnepélyek, a főispáni beiktatások, a különféle avatóünnepségek, estélyek, bálók, megye- és országgyűlések, választási rendezvények, sőt a törvényes eljárások hangulatára, külsőségeire, lefolyásának rendjére — e művekből bőséges eligazítást kaphat. Ugyancsak talál anyagot a vallásos rítusok után kutató érdeklődő is: esküvőket, temetéseket szép számmal örökítettek meg e regények.

A nyilvánosság hétköznapi színterein szokásos viselkedési formákra általában sokkal közelebbi pillantást vetett az író. A viszonylag gyakori utazási jelenetek fölöttöően plasztikus képet adnak a kor utazási szokásairól, az „utazó” szereplőkről. Ugyanez mondható el más, alkalmilag összeverődött közösségek társas szokásainak ábrázolásáról is: színházi, cirkuszi, csárdai, kocsmai tablóról s egyéb, egyes elemeiben ritualizálódott eseményekről, mint például párbajról, vadászatról.

Nem egyszer jelenít meg Jókai olyan közösségi eseményeket nyílt színtereken, amelyek során fölbomlik a szabályozottság, a rituális jelleg, megzavarodik a szereptisztázottság. Ezek többnyire szerencsétlenségek, némelykor spontán tömegmegmozdulások. A szerepzavarodottság az egyensúlyi helyzet mielőbbi visszaállítását követeli, s az író ezt azzal együtt ábrázolja, hogy a régi szerepek a katasztrófa idején és helyén nem tarthatók, új szabályok kellenek. Ezért van az, hogy a katasztrófák (árvíz, tűzvész, vonat-, hajó- stb. szerencsétlenségek) Jókai műveiben nagy egyéniségek kiválásával is együtt járnak. A rendkívüli helyzetek nemcsak áldozatokat, hanem hősokeket és vezetőket is követelnek: így lép föl Chataquela és Szentirmay a párizsi tűzvész idején; ilyen Kárpáthy Zoltán és (Wesselényi) Miklós, valamint Garanvölgyi Aladár²¹ helytállása a nagy árvizek alkalmával; Fenyéri és Lippay fellépése az éhínség napjaiban; Pusztai életmentő akciója a komáromi hídszerencsétlenségnél; Richárd erélyes viselkedése a gyűjtogatásra készülő csöcselékkel szemben; Tímár lélekjelenléte az elszabadult hajómalom megfékezésékor; Berend Iván heroikus munkája a bányatűz áldozatainak mentésénél. Mindezek hidegfejű döntéshozókat és bátor kivitelezőket igénylő hely-

²⁰ *Solitudo*. In *Jókai Hátrahagyott Művei*, 5. 332. lap. Sötér finom meglátása szerint: „Jókai nemcsak álmai különös világát építette föl maga köré, hanem ennek egy kézzelfoghatóbb, élő változatát is: A kertet.” (SÖTÉR István, *Jókai Mór*. In *Félkör*, 306.) Regényei kertjeiben is így fonódik össze ábránd és valóság, botanika és költészet.

²¹ Említésre méltó, hogy Az új földesúr-beli árvíz megjelenítéséről a Jókaihoz egyébként oly igen szigorú Péterfy így ír: „... elevenése, tiszta kirajzolásra nézve hamarjában csak Stendhal waterlooi csatáját (mesteri leírás!) említhetném.” PÉTERFY Jenő, *Jókai Mór*. In *Válogatott művei*, 629.

zetek, s Jókai nem szalasztja el az alkalmat, hogy kedvenc hőseit ne csak az élet mindennapjaiban, hanem a rendkívüli helyzetekben is tökéletesnek mutassa meg.

A regényekben szerepeltetett közismert (alig másfél tucatnyi) középület közül csak néhányról²² ad részletes leírást az író, s végső soron ugyanez mondható el a tipikusnak tekinthető épületekről: megyeházákról, templomokról, színházakról, bíróságokról, iskolákról stb. is. A középületek ugyanis e regényekben főként a bennük zajló események miatt válnak fontossá, keretként szolgálnak és csak ritkán válnak monumentummokká — amilyenek például a Magyar Kancellária épületét ábrázolja az író *Az élet komédiáisaiban*.

Föltűnő azonban, hogy az 1870-es évektől kezdve milyen sokszor visszatérnek Jókai regényeiben (bár meghatározó szerepet sohasem kapnak) a valaha szent hajléknak tartott épületek, a templomok, kripták funkcióváltásának, profán célokra való felhasználásának motívumai. Az *arany emberben* Fabulát, a Tímár üzleti és magánéleti manőverei révén meggazdagodott hajdani kormányost foglalkoztatja a gondolat, hogy megvegye és lakóépület céljára hasznosítsa a neki oly igen tetsző komáromi zsinagógát. A *fekete gyémántokban* a Theudelinda grófnő cselédsége használja tivornyái helyéül a Bondaváry grófok hajdani kriptáját. Az *Akik kétszer halnak meg* cselekményében fontos szerepet kap egy romos épület, egy valamikori huszita templom, amelyet eljegyzési lakoma céljaira éppúgy alkalmasnak találnak, mint titkos politikai tanácskozások színhelyéül. Az *Egy az Istenben* a Monasteria (egy hegytetőre épített zárda és kápolna) a román fölkelők főhadiszállása lesz. A *mi lengyelünkben* pedig valóságos brain-storming folyik abból a célból, hogy mire is használják a kegyúri jogon magántulajdonba viaszszállt, hívők híján elnéptelenedett görögkeleti templomot. Az ötletek igen változatosak: legyen búcsújáróhely a birtokon fölfakadó vízforrással összeköttetésben; legyen ásványtani és zoológiai múzeum, börtön vagy faragóiskola, serfőzőhely, a szlovák Matica kaszinója, nazarénus imaház; legyen biztosítva s azután felgyűjtva (így kettős haszon várható: pénzt lát belőle a tulajdonos és a város céljaira felszabadul az értékes telek); végül azután magánszínház lesz, majd később a főhős által sajátos módon értelmezett „buddhizmus” hajléka. (Érdekes fényt vet e motívum valóságos alapjára A *mi lengyelünk* e részletéhez fűzött írói jegyzet.²³)

A jelenség azonban már nem volt új akkor sem; a köztudatban még bizonyonnyal élt a

²² A Pesti Magyar (Nemzeti) Színház; a komáromi vár; az aradi és a kufsteini várbörtön; a carszkoje szeloi palota; a Neugebäude, a Magyar Tudományos Akadémia; a debreceni Kollégium; a Budai Vár — ezen belül a nádori palota —; az alcsuti nádori kastély; a zirci cisztercita rendház; a bécsi Magyar Kancellária épülete; a sixtusi kápolna; a vatikáni pápai palota; a budai királyi palota; a Sándor utcai Országgyűlés épülete; a brüsszeli börze.

²³ „De nehogy azzal vádoltassam, hogy én itt most a legvakmerőbb fikcióval teremtek lehetetlen tényeket, el kell mondanom ez alkalommal, hogy én magam is részt vettem egy ilyen ténykedésben. Nagykőrös városában történt, ugyanazon korban, amelyben regényem meséje folyik, hogy az utolsó görög, aki még a városban élt, onnan távozni készült. Ez volt Tomori (Theodorovich) Anasztáz, a körösi kollégium mathesisprofesszora, ki egy milliomos nagybátyát örököelve, katedrájáról lelépett, s beállt földesúrnak. Eltávozását nagyszerű búcsúlakomával ünnepelte meg, melyre tanártársait és hajdani barátait meginvitálta. Azoknak a száma pedig nagy volt. Ott volt Arany János, Tompa Mihály, Szilágyi Sándor, Salamon Ferenc, Losonczy László, Vadnay Károly, Ballagi Mór, Gyulai Pál, Mentovich Ferenc és a többek között csekély magam. A hívek nélkül maradt görög templomot a város már korábban kiadta lakásul Mentovich tanárnak, aki annak belsejét e lakoma alkalmára telefestette tréfás karikatúrákkal. Hát bizony ebben a szekularizált görög templomban mulatott az a víg társaság egy szép őszi éjszakán, világos virradatig. Ez történt a krími háború idején. A falra festett torzképek ennek az eseménynek tették gúny tárgyává. Ez alkalommal láttam Arany Jánost táncolni: soha többet más halandó nem részesült ebben.” A *mi lengyelünk* (kritikai kiadás), 325.

II. József-i rendeletek nyomán tucatjával megszüntetett rendházak, kápolnák különös hasznosításának emléke (mint például a majki kamalduli rendház és szerzeteslakások együttese, amelyeket először raktárhelyiségnek használt egy bérlő, majd vadászkasztélyként és személyzeti lakásokként a kegyúri család). Hívó nélkül maradt templomok látszateletéről szó esik a *Fekete gyémántokban* és a *Kiskirályokban* is.

A megszentelt helyek átváltozását, profanizálódását először talán *A régi jó táblabírákban* ábrázolta az író; noha itt nem templomról, hanem egy középkori, fényét és tekintélyét veszített lovagvárról van szó: „Elmúltak a boldog idők is, hol a vándor héber-ivadék ingyen thalittal és prémes bőrökkel szolgált az útját elzáró apró királykáknak; megfordult az idő, az izmaelita lett az úr és ő szedi a száraz fáról a gyümölcsöt [...]”.

A várakból kivágták a sánckarókat s helyüket beültették burgundi-répával, a lőrésekből ablakokat vágtak, s a kazamatákban göbölyöket hízlalnak. A pompás korridoron végig, melyek griffmadaras rácsozatán hajdan, a lovagi tornák alatt címeres szőnyegek lobogtak alá, most az esett juhok bőrei vannak kitergetve a napra; a kaszatömlőcből igen könnyű trágyatermet rögtönözni; még inkább tanúsítja az új átalakító leleményességét az, hogy a nyolcszegletű tornyot, melynek ablakaiba a szélrózsa minden irányából jövő vihar megbotlik, gabonaszzeletetőnek idomította.

Ama terem, ahol egykor a brenói urak ittak, [...] az mostan birkanyíró; [...] a híres kínzóteremben most barmokat vágnak s tulok- és ürühullákkal paródiázzák a múlt század rettenetesebb vérjeleneteit. Színültig áll sajtos döbözőkkel a kriptabejárat, s visszaijeszti rettentő sajtszagával hűvös koporsóikba a ravatalok vándor szellemeit; teleaggatták a vértés vasember nyakát és karjait hagymakoszorúkkal, s a márványmedencékben, ahol a brenói delnök játszottak az úszkáló aranyhalacskákkal, most kormos szolgáló mosogat konyhai limlomot.”²⁴

És végül ugyanilyen leértékelődés figyelhető meg a 48-asság, a forradalmiság szerepeit játszó hősök némelyikénél is. Nem a tudatos és haszonelvű szerepváltogatókra, színpadias szerepjátszókra gondolok itt (mert számos ilyen hőse is van Jókainak), hanem azokra, akik elromlanak, akik hősöknek indultak és — hogy az előbbi képnél maradjak — lovagvárból szatócsüzlet raktárává silányultak. A legmarkánsabb példája ennek Harter Nándor *A szerelem bolondjaiból*, de végső soron ugyanezt példázza Áldorjai Ince vagy Lippay Tihamér életútja is. Vagyis a hősök — és az itt említettek mind 1848/49 hősei! — éppúgy elveszíthetik hősi mivoltukat, mint a megszentelt helyek eredeti funkciójukat, és éppen úgy, mint azok, a megszenstelenítettség zavaró érzetét keltik a szemlélőben. A hősök profanizálódását (de nem vulgarizálódását!) Jókai egyébként nemcsak természetesnek, hanem szükségesnek is tartja. Hiszen mi más magyarázhatja, hogy szabadsághősökből kétkezi munkásokká, politikusokká, mérnökökké átalakuló alakjai végülis mitsem veszítenek hősi aurájukból? Gondoljunk csak Garanvölgyi Aladárra, Baradlay Richárdra, Berend Ivánra, Tanussy Manóra, Lándory Bertalanra, Negrotin Kázmérra. A hősöknél tehát nem a funkcióváltás okozza az érték változását (csökkenést vagy növekedést), hanem a belső tartalékok, az erkölcsi szilárdság, a törvényekhez való értelmes — de nem elvtelen — ragaszkodás megléte vagy hiánya. Eredendő belső gyöngeségek, a döntési következtelenségek, a teherbíróképesség hiánya, elkényeztetettség és más fogyatékoságok okozzák a hősök (nem tragikus!) bukását —, hőssé pedig a rendkívüli körülmények tették őket.

A megszentelt helyiségek elértéktelenedésének folyamata mellett vissza-visszatérő motívum Jókai regényeiben a szent helynek a természetben való kijelölése. Esküvők például, amelyeket fák lombjai és az ég kékje alatt, a szabadban tartanak (*Az arany*

²⁴ *A régi jó táblabírák* (kritikai kiadás), 71.

ember és *A kiskirályok* felejthetetlen jelenetei)²⁵ nemcsak az irodalomtörténészek által kiemelt Ádám–Éva–Paradicsom allúzióval kapcsolódnak a fenti témakörhöz, hanem a Rousseau-ra visszautaló „természet=templom” motívummal is.²⁶

Anna Fábri

LES RAPPORTS DE TEMPS ET DE LIEU DANS LES ROMANS DE MŒURS DE JÓKAI

L'étude comprend deux chapitres d'une monographie plus vaste qui, à l'aide des méthodes interprétatives sociologiques et statistiques, analyse l'univers des romans de Jókai, ayant pour théâtre la Hongrie du 19e siècle. L'action de la majeure partie de ces romans se joue au passé récent par rapport du moment de leur écriture, mais puisqu'il s'agit d'une carrière littéraire de plus de 50 ans, le sens du passé récent est différent dans les différentes époques. Aux années de la répression, c'est l'exemple et la consolation — par laquelle on peut suggérer la possibilité de dépasser le présent, après la création de la monarchie dualiste, un champ d'analyse pour examiner les origines des processus de perte de valeur et d'idéaux de plus en plus généraux. Par la durée de leur action, ces romans sont également très variés, tout de même les romans de carrière se multiplient essentiellement aux années qui suivent le compromis historique austro-hongrois. Plus tôt, la structure des romans était basée sur les contradictions qui se manifestent simultanément, maintenant les bases de l'action se sont formées par les conflits provoqués des changements de temps. Les théâtres importants des actions de deux tiers des romans analysés se trouvent sur la territoire de la Hongrie historique. D'importance plus grande, parmi les villes, sont seulement Pest, Pozsony, Debrecen et la ville natale de l'écrivain: Komárom, parmi les provinces la Grande Plaine et certaines régions du Nord. Parmi les sites étrangers on rencontre le plus souvent Paris et Vienne. Ces choix, à côté de la définition réelle par la matière représentée, reflètent également les tendances de la vision de l'écrivain.

Il y a une répartition spécifique de ces romans par le nombre des lieux; les différentes scènes symbolisent souvent de différents modèles de mode de vie. Les lieux privés et les scènes de communauté, le rapport des extérieurs et des intérieurs et leurs rôles se varient dans l'œuvre, mais généralement les scènes communautaires reçoivent le rôle décisif.

²⁵ *A gazdag szegények* öregeinek „esküvője” sem templomban volt, „nem az oltárnál, nem a viaszgyertyák mellett, hanem csak egy virágos kőkenyibokornál, a csillagok ragyogása mellett...”. (kritikai kiadás), 161.

²⁶ Súlyos problémát vetnek fel tehát azok az író által igenelt (sőt példaként állított) grandiózus természetátalakítások, amelyek néhány regényében dramaturgiaiilag oly fontos szerepet játszanak (*Felfordult világ; Kiskirályok; A mi lengyelünk* és bizonyos mértékben még *Az új földesúr is*). Az igazság azonban az, hogy a természet ellen elkövetett erőszakosságok közül a leginkább, sőt talán egyedül az ép fák kiirtását ítéli el az író.

AZ IRODALMI MŰ ÉRTÉKALKAZATAI*

Az irodalom értéket jelent számunkra — hogyan lehetséges ez? Nyilván nem könnyű válaszolni erre a kérdésre, már csak azért sem, mert előbb tisztázni kell: milyen irodalomra és milyen közönségre gondolunk. Az empirikus értékutatások feladatának tartom a finomabb osztályozást; az elméleti megközelítés véleményem szerint megeleghedhet egy átfogó osztályfogalommal, melyen belül lehetőség nyílik a jellegzetes (és gyakori) változatok megkülönböztetésére. Tehát a *művészi célzatú és hatású irodalom* fogalmából indulok ki. Még akkor is, ha tudom, hogy jelentése távolról sem egyértelmű. Nemcsak az esztétikai ítélkezést meghatározó értékszempontok miatt nem az. Hanem azért sem, mert a fogalom határait szűkíthetjük is, bővíthetjük is: kizárólag a remekműveket értve rajta, melyek esetében legalább biztosra mehetünk (az esztétikai értékességüket illetően), vagy éppen ellenkezőleg, minden olyan irodalmi alkotást ide sorolva, mely gyönyörködtetni és/vagy szórakoztatni akar.

Föltétlenül a szűkítés ellen vagyok. A remekmű hatáslehetősége inkább mondható kivételesnek, mint általánosnak — tehát kevésbé látszik alkalmasnak irodalom-fogalmunk alapjává tenni. (Más kérdés, hogy mint határesettel, számolni fogok vele.) A bővítést nem utasítom el, de helyesebbnek tartom azt a megfogalmazást, hogy a művészi és nem művészi tartomány közötti határ folyamatosan változik, s az elméletnek — lehetősége szerint — minden jelenségre figyelnie kell, mely a határokon belülré került.

Egyrészt az szól emellett, hogy az értelmiségi elit (amely hivatásszerűen örökdik az irodalmi normák felett) maga is bizonytalan a klasszicista szabályszerűtől összeomlása óta, s nem egy irodalomalattinak minősített jelenséget kényszerült utóbb emancipálni (közöttük olyan nagyságrendű is, mint a regény). Másrészt az, hogy a populáris műfajok is élnek esztétikai hatáslehetőségekkel (ha nem élnének, nem lennének populárisak), sőt a kifejezetten nem művészi célzatú és hatású (tudományos, vallásos és egyéb) irodalom is felmutathat ilyen erényeket (mint arról később szó lesz).

Tehát a művészi célzatú és hatású irodalmi művek értékalakzatait próbálom kimutatni a továbbiakban. Ezen a *műalkotás hatáslehetőségeiben szerepet játszó legfőbb értékek (értéktípusok) rendszeres kifejtését* értem. Javaslatot teszek a kimutatható értékek egyfajta csoportosítására.¹ Az egyes értéktípusok bemutatása olyan sorrendben történik, hogy az irodalmi mű szövegterében megjelenő értéklehetőségekből kiindulva haladok az irodalom egészére vonatkozó metaértékekig.

*Egy hosszabb tanulmány (melynek címe: *Irodalomértelmezés és értékorientáció*) e közlés számára bővített fejezete. Elkerülhetetlen volt, hogy néhány ponton jegyzetekkel utaljak a tanulmány más részeivel való összefüggésekre. Az irodalomjegyzéket szövegem végén találja az olvasó.

¹A tipológia koncepciója és terminológiája a kérdés első felvetése és az ezt tartalmazó publikációk (Veres 1976, illetve 1980) óta sok tekintetben változott. Ugyanakkor köteleességemnek érzem jelezni: tanulmányomban messzemenően támaszkodtam néhány újabb publikáción (1983, 1986 és 1987–88) megállapításaira.

AZ IRODALMI NYELV ÉRTÉKORIENTÁLTSÁGA

Az irodalmi mű mint nyelvi képződmény eleve nem pusztán perceptív, hanem *szignitív* (azaz nem csak reális, hanem szemiotikai) és mint esztétikailag megformált alkotás *kulturális* (azaz axiológiai) *tárgyként adott számunkra*. Ezért jelentés és érték tapad hozzá, mellyel egyrészt a művet alkotó szerző, másrészt a vele kommunikációba lépő interpretáló tudata látja el, s csak ezek számára áll fenn. S nemcsak az irodalmi műről mondható ez el, hanem magáról a nyelvről is, amely nemcsak ahhoz segít hozzá, hogy általa és benne megismerjük a világot, hanem ahhoz is, hogy *megítéljük*, sőt a kettő szorosan összefügg egymással.

Jelentés és értékorientáció szoros összefüggése a nyelvben

Bahtyin álláspontja

Mint Bahtyin írja: „Minden valóságosan kimondott szó a tárgyi tartalmi értelemben vett témán és jelentésen kívül magában hordoz bizonyos *értékelést* is, vagyis az előbeszédben vagy írásban előadott tárgyi tartalmakhoz meghatározott *értékhangsúlyok* kapcsolódnak. Értékhangsúly nélkül nincs szó.” (Bahtyin 1986, 267) A szóban rejlő szociális értékítélet legnyilvánvalóbb, de egyszersmind legfelszínibb rétegét az ún. expresszív intonáció fejezi ki, amely közvetlenül kötődik a megnyilatkozást kiváltó élethelyzethez. Dosztojevszkij *Az író naplója* című művének egyik részletét idézve demonstrálja Bahtyin, hogy az ebben szereplő hat mesterlegény az eltérő intonáció révén mennyire mást képes kifejezni, annak ellenére, hogy mindegyik ugyanazt az egy szót használja (I.h. 268–9). Az efféle értékítélet, illetve a hozzá tartozó intonáció nem lépheti át a közvetlen élethelyzet (a kis intimvilág) határait, de bármilyen megnyilatkozásról van szó, legyen az akár a legszélesebb társadalmi hallgatósággal számoló, a benne rejlő értékelő mozzanatok mindenkor nagy jelentősége van.

„Csakhogy ilyen esetben — mondja Bahtyin — már az értékelés nem valamilyen adekvát intonációban fejeződik ki, hanem az értékelés irányítja a megnyilatkozás összes jelentéshordozó elemének a kiválasztását és elhelyezését. Értékmozzanat nélküli megnyilatkozás nem létezik. Minden megnyilatkozásban elsődleges az *értékelő orientáció*. Ennélfogva az eleven megnyilatkozás elemei nem csupán jelentenek, hanem egyszersmind értékelő mozzanatot is tartalmaznak. Csak az absztrakt — a nyelvi rendszeren, nem pedig a megnyilatkozás struktúráján belül felfogott — alkotóelem tűnik értékmentesnek. Éppen a nyelvi rendszert konstituáló absztrakt beállítódás vezetett ahhoz, hogy a nyelvészek zöme elválasztja az értékelést a jelentéstől, és az értékelést mint a beszélőnek a beszéd tárgya iránti viszonyát kifejező járulékos mozzanatot tekinti.” (270)

Példák

Jelentés és értékorientáció szoros kapcsolatát néhány példa segítségével próbálom meg érzékeltetni, abból indulva ki, hogy a kettő közötti párhuzamra leginkább akkor figyelünk fel, amikor a *jelentésváltozás átértékeléssel jár együtt* (vagy fordítva). Ezért az első példám meglehetősen mesterkelt. Egybevetem Ionesco *A kopasz énekesnő* című „ellenszínművének” egy részletét (a nyitó jelenet előtt álló szerzői instrukciót, a színhelyről és a szereplőkről) és az általam készített átiratot, melyben az eredeti szöveg értékhangsúlyainak kiszűrésére törekedtem. Tehát a két változat:

„Angol polgári család lakása, angol karosszékekkel. Hűvös angol este. Mr. Smith angol úr, angol karosszékekben, angol papucsában, angol

pipáját szívja, s angol újságot olvas az angol kandalló mellett. Angol szemüveget hord, s kis ősz, angol bajuszt visel. Mellette, egy másik angol karosszékekben Mrs. Smith, angol hölgy, zoknit stoppol. Hosszú angol csend. Az angol falióra tizenhét angol órát üt.”

„Mr. Smith és Mrs. Smith — ahogy az egy angol házaspárhoz illik — vacsora után visszavonultak a nagyszobába és teljes kényelembe helyezték magukat. A férfi pipáját szívta és újságot olvasott, az asszony zoknit stoppolt. A falióra tizenhét órát ütött.”

Nyilvánvaló, hogy a két szöveg hangulata merőben más (végül is ez volt a cél), holott az átirat még csak nem is radikális (az „angol” kifejezést teljesen mellőzhette volna). Az eredeti szöveg kétségtelenül *ironikus*, sőt *groteszk* hatást kelt. Egyetlen szó túlzásig vitt ismétlésével s végül az abszurd jelzős kapcsolattal („angol csend”, „angol tizenhét óra”) képes érzékeltetni az angol házaspár nemzeti és nyárspolgári korlátoltságát, önteltségét. Szinte fenyegetővé válik idilljük. Szembetűnően *értéktelített* a nyelv, pedig nem szerepel benne más értékhangsúlyos szó, mint az „angolság”; igaz, az utóbbi éppen így válik rendkívülivé, betöltve a teljes szemantikai teret.

A másik szöveg ehhez képest *értékszegény*, de nem értékmentes. Az eredetiben parodizált magatartás jelzéséből átmentődik valami („ahogy az egy angol házaspárhoz illik”). Ha nem volna így, akkor meghatározó értékgesztusától fosztaná meg, azaz meghamisítaná az eredeti jelentést. (Könnyen lehet, akad olyan olvasó, aki számára Ionesco szövege sem eléggé értéktelített, más pedig az átiratot is tudálékosan részletezőnek látja; a mi szempontunkból most — és a következő példákban is — a változatok közötti különbségek az érdekesek.)

Már a legelemibb retorikai–stilisztikai alakzatok is, mint a kettőzés, a fokozás vagy az ellentétezés, azért lehetnek hatásosak, azért keltenek feszültséget a befogadóban, mert kihasználják vagy éppen megteremtik a nyelvben rejlő értékhangsúlyokat. Voltaképpen az *értékorientáló képességében kell látnunk az irodalom* (és a szónoklat) *esztétikai hatásának egyik alapját*. Természetesen az értékgesztusok szaporítása önmagában még nem biztosítja a sikert, sőt ez — ha funkciótlanak vagy hosszadalmasnak hat — éppen ellentétes eredményt ér el. Tehát az értéktelített szöveg nem föltétlenül hatásos, az értékszegény pedig nem mindig hatástalan. A *kiemelés* egyúttal válogatás is.

Mint ahogy fordítva is igaz: a *válogatás* egyben kiemelés is. Amikor például rokon értelmű szavak közül keressük a megfelelőt sajátos hangulata alapján, választásunkkal elismerjük az adott szóhangulat jelentőségét számunkra. S egyúttal a választott szó jelentése–hangulata a mi értékelésünknek lesz kifejezője. Korántsem lényegtelen, hogy milyen szavakat és szóalakzatokat részesít előnyben a megnyilatkozó. Minden *stílus* tulajdonképpen *sajátos értékelő gesztust jelez*.

Eppen ezért tanulságosak azok az eltérések, amelyek ugyanannak a műnek különböző változatai között állnak fenn. Például Kassák Lajos *Mesteremberek* című versének 12. sorában más szó szerepel az egyik variánsban, mint a másikban:

„Holnap azbesztből, vasból és roppant gránitból életet
dobunk a romokra
s félre az álmodekorációkkal! a holdvilággal! és az
orfeumokkal!”

illetve

„Holnap azbesztből, vasból és roppant gránitból életet
dobunk a romokra
s félre az államdekorációkkal! a holdvilággal! és az
orfeumokkal!”

Mindössze egyetlen szó, pontosabban egy szóösszetétel első tagja különbözik (az

sem lehetetlen, hogy sajtóhiba következtében), s mégis, nemcsak a szövegek jelentése, hanem asszociációs köre, a megnyilatkozó nézőpontja, értékszémlelete is különbözik egymástól. Míg az „álomdekoráció” kifejezéssel a hazugnak érzett művészetet utasítja el, az „államdekoráció”-val a hazug politikai intézményeket. Az utóbbi változat összefüggést teremt a politika és a művészet között. (E példa más megközelítésben szerepel Bojtárnál — vö. 1983, 74.)

Vagy vegyünk egy másik példát. József Attila *A bűn* című versének utolsó szakasza a Nyugat 1935-ös évfolyamában a következőképpen jelent meg:

„Én istent nem hiszek s ha van,
ne fáradjon velem.
Majd én föloldozom magam.
A bűn kétségtelen.”

Az újabb kiadásokban a következő változatot olvashatjuk:

„Én istent nem hiszek s ha van,
ne fáradjon velem;
majd én föloldozom magam;
ki él, segít nekem.”

Itt még nagyobb a különbség a két szöveg jelentése és értékelő gesztusa között. Az írásjelek eltérése is fontos. A folyamatos közlést erőteljesebben meg-megszakító, mondatokká tagoló pontok nyomatékossabbá, mondhatni, megfellebbezhetetlenné teszik az állításokat. Az utolsó sor kicserélése (a változatlan kontextus ellenére) más értelmet, más értéklehetőséget ad a megnyilatkozó léthelyzetének. „A bűn kétségtelen”, tehát nincs ellenszer az önelvesztés ellen, az ember feloldozhatatlan. „Ki él, segít nekem”, azaz a többi ember támogatása ellenszer lehet az önelvesztés ellen, föltéve, hogy bekövetkezik. (Inkább tűnik óhajnak, mint állításnak.) S jóllehet a megnyilatkozó mindkét esetben vállalja sorsát, az első változatban ez lemondó, míg a másodikban bizakodó gesztussal társul.

Értelmezési stratégiák

Az elmondottak alapján megállapítható, hogy az irodalmi mű valamennyi nyelvi eleme, kommunikációs és információs sajátossága (a legkisebb szótól a szöveget tagoló kompozíciós elvig) értékvonatkozást tartalmaz, a mű értékszerkezetének összetevője. Ha így van, gyakorlatilag egyetlen mű értékszerkezete sem tárható fel teljességében. Ha létezne is egy „szuperolvasó”, aki képes volna átlátni a műalkotás valamennyi értékmozzanatát és ezek összefüggéseit, rövidesen nem tudnánk mit kezdeni eredményeivel, mert az irodalom jelentése és értéktuèata nem egyszer s mindenkorra adott, hanem mindkettő részese a történelmi változásnak. (Nem beszélve arról, hogy magunknak is szuperolvasóvá kellene válnunk ahhoz, hogy e nagyszerű interpretációt teljességében megértsük.)

Úgy látszik, az értékek föltárásában két alapvető értelmezési stratégia között választgatunk. Vagy abból indulunk ki, hogy a részletek értékvonatkozásai végső soron összegeződnek a műegész esztétikai hatásában s a (többé-kevésbé azonosítható) rész-értékek alapján következtethetünk a mű értékességére, vagy pedig abból, hogy az összhatás jellege és alapja valamiképpen lokalizálható, s a rész-értékek legfeljebb példa-értékű (megerősítő) szerepet játszhatnak. A kétféle megközelítés — távolsága ellenére is — tartalmaz azonos elemeket, hiszen mindkettő előzetes véleményt formál a műegész értelemegeységéről és esztétikai jelentőségéről, s a kitüntetett rész-értékek indoklásában egyaránt a reprezentativitás a fő érv.

Ingarden koncepciója

Talán nem is lehet másképp. Példaképpen Ingarden álláspontjára emlékeztetnék, aki számára megoldhatatlan problémát jelentett az irodalmi értékek pozíciójának kijelölése. Fenomenológiai (és tárgyelméleti) kiindulópontjából szükségszerűen következett az a felfogás, hogy az érték — a tárgyas (illetve a jelentés-) struktúrából való elválasztottsága folytán — „formájában is, létmódjában is önállóan és származékos” (Ingarden 1988, 349). Az irodalmi mű Ingarden által föltárt alapstruktúrájában „minden egyes rétegnek jó néhány sajátossága van, melyek specifikus esztétikai értékminőségek létrejöttéhez vezetnek” (Uő 1977, 40), ugyanakkor ezek az értékek nem alkotnak önálló réteget. A nyelvi hangképződmények rétegében a szóhangzás révén születő „érzés-”, „érzelem-” és „hangulatminőségek” (59–60) éppúgy esztétikailag értékes minőségek lehetnek, mint a jelentésegységek rétegében fennálló stílus tisztaság, szépség (illetve „világosság” és „rendezettség”), melyek értékességére éppen olykori hiányuk figyelmeztet (220–224).

Eddig a pontig tehát Ingarden az első értelmezési stratégiát látszik követni. Ám az ábrázolt tárgyiasságok és a sematizált látványok rétegeinek elemzése után kilép a formálmológiai-fenomenológiai keretek közül, és bevezeti a „metafizikai minőségek” fogalmát (299–301). Ezek részben egyszerű, részben „származékos” minőségek (mint a *fenséges*, a *tragikus*, illetve a *groteszk*), közös sajátosságuk, hogy mindig szituációkban, eseményekben nyilvánulnak meg. Ritka és váratlan felbukkanásuk az életnek élményértéket kölcsönöz: függetlenül attól, hogy magukban pozitívak vagy negatívak, „megnyilvánulásuk pozitív értéket jelent a hétköznapi szürke, jellegtelen élményeivel szemben” (300). Mivel az élet és a lét mélyebb értelme mutatkozik meg bennük, saját-szerűségükben csupán átélhetők, nem leírhatók; ha racionálisan közelítünk hozzájuk, elveszítjük őket.

E minőségek kitüntetett szerepet játszanak az irodalmi műben is, sőt „az irodalmi műalkotás a metafizikai minőségek megnyilvánulásában éri el tetőpontját” (302). S épp azáltal válnak esztétikailag értékessé, mert itt — szemben az étellel — bizonyos distanciával, nyugalommal tudjuk szemlélni és élvezni őket (303). De a metafizikai minőségek pozíciója a műstruktúrában távolról sem egyértelmű. Ingarden leszögezi, hogy mivel az irodalmi műben is tárgyi szituációkat feltételeznek, nem képeznek külön réteget (304), ugyanakkor nem csupán a tárgyi réteg közreműködésére van szükség megnyilvánulásukhoz, hanem az összes többi réteg harmonikus együttműködésére is, az egész mű polifóniájának létrejöttére (305–306).

Úgy tűnik, meglehetősen kétértelmű álláspont ez: egyfelől Ingarden hasonlóképpen jár el, mint a korábbi rétegek elemzésekor (a struktúrához minőségeket rendel), másfelől éppen ellentétesen (a minőségek alkotják a struktúrát). Még attól a tautológiától sem riad vissza, hogy a — műrétegek harmonikus együttműködéséhez kötött — metafizikai minőségek jelenlétét bizonyítéknak tekintse arra, hogy „az irodalmi műalkotás, rétegezett felépítése ellenére, *szerves egységet* képez” (305).

A metafizikai minőségek e bizonytalan pozíciója tette lehetővé Welles számára, hogy átértelmezze Ingarden koncepcióját, s a metafizikai minőségeket *önálló rétegnek* nyilvánítsa. A metafizikai minőségek számbavételétől azt az előnyt reméli az irodalomértelmezés számára, hogy „a szokásos intellektualista tévedések nélkül” lesz mód a műalkotás „filozófiai jelentésének” kérdéseit tárgyalni. (Vö. Welles — Warren 1972, 222.) Bármennyire jogos is magának Ingardennek méltatlankodása az átértelmezés miatt (I.h. 14–16), elvileg nem zárható ki a metafizikai minőségek és általában az értékek besorolása az irodalmi mű struktúráját alkotó rétegek közé. Mint ahogy Hartmann — a költészet tárgyi rétegeinek egymásutánját elemezve — végső mélyrétegekként jelöli ki a műben megjelenő *személyiségértékeket* (melyek a befogadót individuális lehetőségeire döbbsentik rá) és az *általános emberi értékeket* (amelyeken nem csupán életbölcseességeket, tetelesen is megfogalmazható — vallási, politikai és egyéb — eszméket ért, hanem „homályosabb, irracionálisabb jellegű” életérzéseket is). (Vö. Hartmann 1977,

Számunkra is fontos tanulság ez, s igyekszem számolni vele az irodalmi mű értékalakzatainak kifejtésében; ezért is tértem ki bővebben az ingardeni megközelítésre. Jóllehet nem vállalkozom (mert nem ez a feladatom) az irodalmi mű struktúrájának valamifajta kimutatására, a rétegelméleti beállítottság nem idegen tőlem, s nyilván érezteti majd hatását az értékek csoportosításában. De hangsúlyoznám, hogy bár gyakran élek megkülönböztetéssel (egy tipológia esetében ez magától értetődik), célom semmiképp sem az, hogy ezzel akár az érték és a jelentés, akár az egyes értékfajták oly mértékű elkülöníthetőségét sugalmazzam, mint amilyent — az előbbi példánál maradva — a metafizikai minőségek önállósítása Welleknél jelent. Ha a műalkotást sokszorosan összetett képződménynek fogjuk fel, nem határolhatók el teljességgel egymástól az értékek és hordozóik; s még ugyanazok az értékfajták is — mint később látni fogjuk — többféle funkciót tölthetnek be a mű értékszerkezetében.

JELENTÉS ÉS ÉRTÉK

A jelentőségadás kérdéséről

Értékről először kizárólag abban az értelemben fogok beszélni, hogy az irodalmi szövegben — akár a mű szándékolt hatásából, akár a befogadó érzékenységből-elfogultságából indulunk ki — eltérő hangsúlyok tapasztalhatók (a szó legtágabb értelmében), s ezek közül egyesek inkább felhívják figyelmünket magukra, mint mások. Miként Perry (1926, 116) írja: „az érték bármilyen tárgy iránti bármilyen érdeklődés.”

Míthogy a jelentés és az értékorientáció között szoros kapcsolatot feltételezek, logikusnak tűnik az érték fogalmát a jelentéshez képest meghatározni. Az előbbi megszorítás értelmében kizárólag *nyelvi* kifejezett (vagy kifejezhető) értékekkel van dolgunk, amiből eleve következik, hogy ezek jelentéssel rendelkeznek. Lehetetlen olyan érték kifejezést vagy értékfogalmat előállítani, amelynek ne lenne jelentése. Nyilvánvaló, hogy még a legelvonatb, legformalizáltabb formulákról (mint Kant híres kategorikus imperatívuszáról) is elmondható: van jelentésük. Ha pedig ez igaz, akkor az értékek egyúttal jelentések is, a jelentések meg — legalább részben — értékek. A kérdés voltaképpen az, hogy mitől lesz egy jelentés érték?

A válasz meglehetősen triviális (hiszen kiindulásomból következik). *A jelentést jelentősége avatja értéké.* Tulajdonképpen minden jelentésnek — valamilyen mértékben — van jelentősége (különben nem lenne jelentés-értéke a kommunikációban). De az egyiké kisebb, a másiké nagyobb — s nemcsak egy adott szövegkörnyezetben áll fenn ez a különbség, hanem akár egy közösség, egy egész korszak szókincsében is. (Annyira, hogy a jelentések megválasztásában, alkalmazásában ez a szempont is szerepet játszik, megerősítve vagy éppen — a mellőzés révén — gyöngítve egy-egy jelentés értéktátságát.)

A jelentőségadáshoz, jelentőségtulajdonításhoz persze mindenekelőtt értékelőre van szükség, aki határozott nézőponttal és értékrenddel rendelkezik. Nemcsak az irodalmi mű befogadójáról mondható el, hogy képes eleget tenni ennek a követelménynek, hanem a vele kommunikáló műalkotásról is, amely hatása alá vonja, irányítja figyelmét. Az irodalmi kommunikáció esetében is helytálló az a felfogás, amely elsősorban a szociálpszichológiai szakirodalomból ismert, s az értéknek az *emberi viselkedést orientáló szerepét* hangsúlyozza. E felfogás talán Cantril (1971, 47) velős megállapításával érzékeltethető leginkább, mely szerint „az emberek azért igyekeznek értékeket találni maguknak, hogy legyen mihez igazodniuk”.

Az irodalmi művet is felfoghatjuk úgy, mint sajátos emberi viselkedést. Az elbeszélő és drámai művek esetében kettős értelemben is. Egyrészt ezek fiktív világában a szereplők (és a narrátor) többé-kevésbé határozott nézőponttal rendelkeznek, melynek

alapján ítélnék, értékelnek. Másrészt a mű egésze is — immár a kollektív tudat korántsem fiktív terében — úgy „viselkedik”, mint beszélő, sőt rábeszélő partner, akinek álláspontja, értékrendje van. A jelentés oldaláról ez úgy fogalmazható meg, hogy a jelentésnek különböző szintjei lehetnek; az értékelés szempontjából is a mű egészének jelentése és értékként való tekintése a döntő, az irányadó.

A nehézséget az értelmezés és az értékelés számára valójában a *rész-jelentések* értékstátusának meghatározása jelenti. Talán ezért sikeredett a kelleténél körülményesebbre az a definíció, mellyel korábban próbálkoztam: „az érték úgy határozható meg, mint tudatos választás, preferálás vagy afirmáció alapjaként, illetve eredményeként megjelenő *minősítés* (minőség), amely csaknem mindig pozitív érzelmi többletet vált ki az értékelőben. Az irodalmi szövegben értéknek azonosítható bármely jelenség (személy, tárgy, fogalom), amelyhez ilyen minősítés társul” (Veres 1985, 5). Kétségtelen, hogy ez a definíció tudományosan hangzik, de érdemben nem mond többet, mint az, hogy a jelentést jelentősége avatja értéké.

A következő kérdés, amivel foglalkozni kell: miképp jelzi a szöveg, hogy egy jelentés (a „tudatos választás, preferálás vagy afirmáció” eredményeként) érték. A válasz ismét triviális: a *kiemelés* (az értékelő-jelentőségadó gesztus) biztosítja, hogy a jelentéssel értéknek kell számolni. E kiemelés azonban annyiféle módon történhet, olyan változatos lehet, hogy korántsem mutatkozik triviálisnak. Itt csupán két igen gyakori módjára utalnék.

A kiemelés egyik tipikus módjával találkoztunk a Ionesco-idézetben: az ismétléssel. A *mennyiség* annyira alapvető értékforrás, hogy a szociológiai szempontú „tartalomlemez” technikája a szójelentések gyakoriságán alapul, s az előfordulások statisztikája alapján következtet a közlemény értékszempontjaira. Az ilyen vizsgálatok többnyire a nem művészi szövegekre irányulnak, de a művészi szövegek szókincséről és belső arányairól nyert kimutatások is fontosak lehetnek az irodalmi művek karakterének megragadásában.

A kiemelés másik tipikus módjával él az idézett József Attila-vers: az ellentét. (Tulajdonképpen mindkét változat esetében: a „majd én föloldozom magam” kijelentés érvényét kétségbe vonja a rákövetkező „a bűn kétségtelen”, illetve gyöngíti a „ki él, segít nekem” állítása.) A jelentés-láncolatot megszakító fordulat *újszerűsége* is alapvető értékforrás, annyira az, hogy sokan egyenesen ebben látták az esztétikai értékesség alapját.

Lehetséges, hogy így van. Bizonyos, hogy az irodalom szép missziója a nyelv, pontosabban a nyelvben kifejezhető jelentés- és érték-univerzum megújítása, a kifejezőeszközök folyamatos bővítésével és (vagy) átrendezésével. De a jelentésteremtő eredetiség nem a művészet monopóliuma. Mint ahogy az *érdekesség* vagy a *tetszetősség* sem csupán a szépirodalomban követelmény — voltaképpen minden, figyelmünkre-érdeklődésünkre igényt tartó (illetve méltó) szöveg megvalósítja, tehát „küszöb-értékként” is felfoghatók. Horn András (1985, 50) joggal figyelmeztet arra: „Az irodalomban az *eredetiség* távolról sem esztétikailag, hanem pszichológiailag hat: a kreativitás jeleként és az újdonság forrásaként.”

Természetesen más álláspontra is helyezkedhetünk. Például a tudományos szövegben megjelenő újszerűséget és érdekességet is tekinthetjük úgy, mint a szöveg esztétikai minőségét. (Igen jeles tudósok, mint Albert Einstein, így gondolták.) Sem a kifejezésszintre, sem a kifejezés és a jelentés kapcsolatára vonatkozóan nem állíthatók fel egyértelmű elhatároló kritériumok. Végül is csak a prioritást élvező tudományos célkitűzésre hivatkozhatunk, mint ami — inkább gyakorlati, mint elvi — korlátokat szab az esztétikai hatáslehetőségek érvényesítésének és érvényesülésének.

Nem föltétlenül kell eldönteni e dilemmát. Számunkra itt most az a fontos, hogy *minden* irodalmi szövegben — akár művészi célzatú és hatású, akár nem — a jelentések két osztálya különböztethető meg: a kiemelés révén értékstátussal rendelkező és a nem

rendelkező. A különbségtéves az értékeken belül is megtehető: az értéknek jelentése és jelentősége van, vagy ahogy Kraft (1951, 261) írja, az érték „ideális jelentésegység”, melynek „két összetevője van, egy tisztán tárgyi, semleges és egy megkülönböztető, ami a tulajdonképpeni értékjellegét adja.”

Jelentéstani és esztétikai értékértelmezés

Nem kevésbé fontos, hogy ez a megkülönböztetés nemcsak a jelentések szintjén jogos, hanem a jelentésre irányuló figyelem karakterét illetően is. Azaz nemcsak értékorientáltan közelíthetünk a jelentéshez, hanem „jelentésorientáltan” az értékhez is. A kifejezés azért érdemel idézőjelet, mert a jelentésorientált közelítés sem nélkülözi az értékszemponthoz (ezt végső soron semelyik megközelítés sem küszöbölheti ki). S mivel minket közelebből az esztétikai értékorientáció érdekel, szükségesnek látom bevezetni az ilyen orientációt követő *esztétikai* s az ilyen iránt közömbös *jelentéstani értékértelmezés* fogalmát.

Vegyük példának Vörösmarty Mihály *Előszó* című költeményét, illetve ennek két részletét. Jól érzékelhető, éles értékellentét van a vers első, a reformkort felidéző és a második, a szabadságharc kozmikus méretű vízióját megjelenítő része között. Az első részlet így hangzik:

„Midőn ezt írtam, tiszta volt az ég.
Zöld ág virított a föld ormain.
Munkában élt az ember mint a hangya:
Küzdött a kéz, a szellem működött,
Lángolt a gondos ész, a szív remélt,
S a béke izzadt homlokát törölvén
Meghozni készült a legszebb jutalmat,
Az emberüdvöt, melyért fáradott.
Ünnepre fordult a természet, ami
Szép és jeles volt benne, megjelent.”

Jelentéstani szempontból hangsúlyozottan pozitív értékfogalmak halmozása figyelhető meg e szövegrészben, közvetlenül vagy közvetve ilyen értékek jelennek meg, mint: *béke, emberüdv, munka, szellem* stb. Az összefüggés közöttük egyértelmű: fennállásukkal, érvényesülésükkel egymást erősítik, szoros összetartozásukat jelezve. *Esztétikai* szempontból értékgazdag, *idillikus* létállapot tárul elénk, a hangnem (miként a megjelenő helyzet is) ünnepélyes, emelkedett. Ehhez képest szembetűnően eltér a második részlet:

„A vész kitört. Vérfagylaló keze
Emberfejekkel labdázott az égre,
Emberszívekben dúltak lábai.
Lélekzetétől meghervadt az élet,
A szellemek világa kialudt,

És folyton folyvást ordított a vész,
Mint egy veszetté bősült szörnyeteg.
Amerre járt, irtóztató nyomában
Szétszaggatott népeknek átkai
Sóhajtanak fel csonthalmok közül,
És a nyomor gyámoltalan fejét
Elhamvadt városokra fekteti.
Most tél van és csend és hó és halál.”

Jelentéstani szempontból ismét egymással szorosan összefüggő értékfogalmak halmozása figyelhető meg, de ezek most kivétel nélkül negatívak, s nem egymás mellé rendelve, mint a korábbi részletben, hanem az egyik közülük (a *vész*) meghatározó szerepű, s a többi (*háború*, *pusztulás*, *nyomor*) voltaképpen csak kifejeződése, illetve (a *nyomor*) következménye ennek. A két rész koordinátái közül a tér azonos, az idő nem, következésképp az értékváltás (a pozitívak felcserélése negatívakra) az idő függvényében történik.

Esztétikai szempontból a váltás azt jelzi, hogy alapvető ellentét van az értékgazdag távoli múlt és az értékpusztító közelmúlt (illetve az értéket nélkülöző jelen) között, a változás a telítettségtől a kiüresedés felé tart (értéktelítettség — értékpusztulás — értékhiány). A hirtelen bekövetkező, visszafordíthatatlan értékvesztés *tragikus* helyzetet teremt, melynek súlyát még fokozza, hogy méretei rendkívüliek, emberfelettiek — mondhatni, kozmikus nagyságúak —, ami e résznek épp olyan emelkedett *fenséget* kölcsönöz, mint amilyenkorábban az idill rendelkezett.

A második rész tehát maga is szakaszolható: a közelmúlt áttűnik a jelenbe, a fölöttébb dinamikus mozgás nyugvópontonra jut, a vész tombolása után bekövetkezik a végállapot („Most tél van és csend és hó és halál”). Mindvégig a negatív értékek dominálnak, az ezután következő sorok mintegy általánosításként hatnak:

„A föld megöszült:
Nem hajszálanként, mint a boldog ember,
Egyszerre öszült az meg, mint az isten,
Ki megteremtven a világot, embert,
Elborzadott a zordon mű felett
És bánatában ősz lett és öreg.”

Azt lehetne hinni, hogy a kiüresedési folyamat nem folytatható, nem fokozható tovább. Mégis ez történik a vers utolsó részében:

„Majd eljön a hajfodrász, a tavasz,
S az agg föld tán vendéghaját veszen,
Virágok bársonyába öltözik.
Üveg szemén a fagy fölengedend,
S illattal elkendőzött arcain
Jó kedvet és ifjúságot hazud:
Kérdjétek akkor ezt a vén kacért,
Hová tévé boldogtalan fiait?”

Jelentéstani szempontból merőben más a helyzet, mint a két korábbi részlet esetében. Különös kettősséget tapasztalunk: a felszínen megjelenő kibontakozás értékessége megkérdőjeleződik. A középpontban álló alany (a *föld*) immár nem megszemélyesített értékfogalom, hanem egy szereplő, akinek viselkedése negatívan értékelendő. Jóllehet „agg” — méghozzá a kozmikus pusztulás áldozata, hiszen ennek következtében öszült meg egyszerre (mint az *isten*, aki teremtésének tökéletlensége fölötti bánatában lett ősz és öreg) —, most mégis méltatlanul viselkedik: „jó kedvet és ifjúságot hazud”. Holott nem lehet, nem szabad — sugallja a szöveg — napirendre térni a jóvátehetetlen fölött.

Itt tulajdonképpen azt az ellentétet használja ki, ami a természet körkörös rendje, ismételt megújulása és az emberi lét halál által határolt lineáris rendje, végzetes lezártsága között feszül. S ennek következtében a „föld” áldozatból kívülállóvá, sőt a vers végén váratlan módon egyenesen bűnössé, vagy legalábbis a pusztulásért felelőssé minősül át. (Talán a korábbi hasonlítót — az istent — helyettesíti most, akivel szemben feltehető a számonkérő kérdés: „hová tévé boldogtalan fiait?” De valószínűbb, hogy a „föld” jelentése változott meg időközben: míg eddig a természetet, most

a szülőföldet, a hazát jelenti. Bár a korábbi kozmikus jelentésében — mint földgolyó — is értelmezhető.) Jelentéstani szempontból tehát itt már nem pozitív, illetve negatív értékek felmutatásáról van szó, hanem arról, hogy az újabb értékváltás lehetetlen: a megjelenő értékek valójában nem értékek, pozitív voltak látszat csupán s negativitást takar.

Esztétikai szempontból is az igazi újrakezdés lehetetlenségének meggyőződése a meghatározó gesztus ebben a szövegrészben. Ám ez jóval összetettebb és fenyegetőbb értékhelyzetként jelenik meg, mint amivel a második részletben találkozunk. Ott az értékek nemcsak közvetlenül mutatkoztak meg, de minősítésük — negatív jellegük — is egyértelmű volt. (Természetesen nem általánosságban, hanem kizárólag az adott kontextusban értelmet kapó minőségükről van szó; egyetlen érték minősége sem állapítható meg szövegkörnyezetétől függetlenül: például a béke sem föltétlenül szerepel minden esetben pozitív vagy a háború negatív értelemben; vö. *Előszó*-elemzésem vitáját: Veres 1980, 187. Más kérdés, hogy a gyakoriság alapján nagy a valószínűsége annak: a béke inkább lehet pozitív, míg a háború negatív érték.) Itt már egyértelműségük kevésbé áll fenn; nem mintha a megnyilatkozás alanyának kétségei lennének afelől, hogy mi igazán értékes és mi nem, de föltételezi az *értéktévesztés* lehetőségét (számonkérő fellépése fölfogható egy ezzel folytatott vitának is).

A korábbi határozott érték váltás után itt egy valamelyest *ambivalens* helyzet áll elő: látszólagos változás, amely valójában nem jelent érték váltást. Tehát a korábbi folyamat igazában nem jut nyugvópontra: a befejezés egyszerre nyitott és pontszerű (s ugyanakkor — még itt is — megőriz valamit a korábbi emelkedettségéből). Az idilli létállapotból a tragikus fenségen át a *tragikus iróniához* vezetett az út.

A jelentéstani és az esztétikai megközelítés — a meglevő párhuzamok mellett — jól kivehetően különbözik egymástól: az első kifejezetten a műalkotásban *megjelenő* értékekre összpontosítja figyelmét, míg a második (a modális tényezőket vizsgálva elsősorban) a *megjelenítés* értékeire helyezi a hangsúlyt.

A jelentéstani megközelítés sem nélkülözheti az értékelméleti háttérrel, mert az értékek kimutatása nemcsak előzetes fogalomelemzést igényel, hanem az értékfajták meghatározott szempontok szerinti rendszerezését is. Ilyen jelentéstani vizsgálatnak tekintem Bonyhai Gábor Thomas Mann-könyvét (1974), melyben *A kiválasztott* című regény értékrendszerét tárja fel vagy az értékpszichológiai kutatásunkat (Erdődy — Karafiáth — Veres 1982, Veres 1985, Erdődy — Veres 1988), amely példa lehet arra is, hogy az értékelemzésnek nem föltétlenül kell egyetlen műre korlátozódnia, akár egy egész korszak irodalmának értéktudata földeríthető a szövegekben megjelenő értékek, értékcsoportok gyakoriságának és összefüggéseinek kimutatásával.²

TEMATIKUS, MODÁLIS ÉS POÉTIKAI ÉRTÉKEK

Tematikus értékek

A kétféle megközelítés különbségéről szólva az értékek két csoportját neveztem meg: az irodalmi szövegtérben megjelenő értékeket és a megjelenítés értékeit. E kifejezéseket Hartmann *Esztétikájából* kölcsönöztem (vö. 1977, 554) s számomra is azt a célt szolgálják, hogy a műalkotás különböző struktúra-szintjein érvényesülő értékeket je-

² Arról a vizsgálatról van szó, amely novellák és regények értékorientációs elemzése alapján próbálja földeríteni prózairodalmunk értéktudatának változásait 1945-től napjainkig. E kutatás az én vezetéssel folyik az Irodalomtudományi Intézetben. (Célkitűzéséről és módszertani megfontolásairól l. bővebben: Veres 1985.) Egyes eredményeire és fogyatékoságaira a későbbiek folyamán még hivatkozni fogok.

löljek velük, de e fogalmakat részben eltérő jelentéssel használom, összhangban azzal, hogy magát az értékstruktúrát másképpen gondolom el.

Az *Előszó* elemzése során tehát egyfelől a szövegben közvetlenül vagy közvetve megjelenő értékeket mutattam ki (mint a *béke* vagy a *vész*), másfelől ezek minősítését ellátó értékeket (mint a *fenséges* és a *tragikus*). Az első esetben *tematikus*, a másodikban *modális* értékekről van szó. A tematikus értékek voltaképpen az irodalmi mű „anyagát” alkotják s igen sokfélék lehetnek — például *erkölcsi*, *politikai*, *vitális* értékek. Csoportosításuk mindenkor valamely értéktipológia alapján végezhető el; tudatában annak, hogy minden osztályozás egyfajta értékrendet, értékfelfogást érvényesít, s ez óhatatlanul korlátokat is emel az értelmezés elé.

A novellák értékszemléletét felmérő vizsgálatunkban „nyitottak” próbáltunk lenni, s kezdetben az egyes értékfajták és értékcsoporthoz közöti határokat nem fogtuk fel szigorúan. Az eredmény siralmas volt. Ha el akarjuk kerülni, hogy az értékek jelentése elmosódjon, ragaszkodnunk kell definícióinkhoz, még ha nem tökéletesek is. A meghatározás nehézségeit talán sejtetni engedik értékcsoporthoz nevei. A vizsgált mintegy százhatvan értékfajta a következő tizenegy csoportba soroltuk be: *vitális*, *személyiség*-, *emocionális*, *viselkedés*-, *erkölcsi*, *politikai*, *világnézeti*, *életmód*-, *gazdasági* (javakhoz fűződő), *ismeret*- és *esztétikai* értékek. (Az esztétikai értékek természetesen mint a szövegben megjelenő tematikus értékek jönnek számításba, például ha a narrátor a színhely szépségét hangsúlyozza.)

Különösen az emocionális és a viselkedésértékek definiálása okozott gondot (vö. Veres 1985, 6). Az érzelmek mindenkor nagy szerepet játszanak az értékelésben, nemcsak az emocionális értékek esetében. S a viselkedésértékek megkülönböztetése sem magától értetődő, ha — mint arról szó volt — maga az értékelő gesztus is (általánosan) viselkedésként értelmezhető. De számunkra nem az elnevezés volt a fontos, hanem a csoportok definiálható elhatárolása. Így például az emocionális értékek meghatározása a következő: „Olyan értékdimenziók tartoznak ide, amelyek a személyiség érzelmi életében gyökereznek, ezért spontán, elementáris szükségletként viselkednek, s ugyanakkor túlmutatnak a személyiség körén, más személyre, illetve személyekre irányulnak, általában az emberi kapcsolatokat minősítik (pl. *barátság* — *barátság hiánya*, *féltékenység* — *féltékenység hiánya* stb.).” S valamennyi fölmerülő értéket teljes biztonsággal nem lehetett besorolni értékatalógusunkba.

A korábbi példánál maradva, az itt bemutatott értéktipológia alapján a Kassák-vers változó eleme az egyik variánsban *esztétikai* érték, a másikban *politikai*; a József Attila-idézetben pedig a tematikus értékek (*istenhit*, *bűn*, *feloldozás*, *szolidaritás*) erkölcsi színezetű *világnézeti* értékek — minthogy katalógusunkban nem szerepelnek külön csoportként a *vallásos* értékek. Az utóbbi esetben a kényszerű pontatlanság rámutat csoportosításunk egyik (távrolról sem egyetlen) korlátjára.

Semmiképp sem becsülném túl a tematikus értékek jelentőségét. De már a jelentés-tani vizsgálat is fontos információkhoz segíthet hozzá — akár csak azzal, hogy feltárja az egyes értékcsoporthoz pozícióját egymáshoz képest. Így pl. a magyar novellairódalom értékszemléletének karakterisztikus változását bizonyítja az, hogy a háborút követő időszakban publikált elbeszélésekben a *vitális* és az *erkölcsi* értékek domináltak, a negyvenes-ötvenes évek fordulóján a *világnézeti*, a hatvanas évek elején a *személyiség*- és *életmód*értékek, a hetvenes évek derekán pedig az *életmód*- és *politikai* értékek.

A tematikus értékekről mindenkor mint a mű értékszerkezetének összetevőiről beszéltem. Merőben más a helyzet, ha a *műegészre* vonatkoztatjuk ezeket a terminusokat, azaz ha egy műalkotás, mondjuk, politikai vagy erkölcsi értékét méltatjuk. Ebben az esetben nem a mű belső értékviszonyairól van szó, hanem magának a műalkotásnak jelentőségéről az adott kulturális környezetben. Természetesen lehet összefüggés a műben domináló tematikus értékfajta és a műegész által keltett értékbenyomás között, de nem szükségszerű az ilyen kapcsolat. Tehát nem zárható ki például olyan eset, amikor

egy műalkotás erkölcsi súlyát érezzük, jóllehet tematikusan az erkölcsi értékek csekély szerepet játszanak benne. (S azért tartjuk a mű meghatározó gesztusát erkölcsi szempontból jelentősnek, mert a szövegtérben domináló politikai értékeket elidegeníti, vagy mert tüntetően mellőzi ezeket egy túlpolitizált társadalmi környezetben.)

Modális értékek

A tematikus értékek súlyát (a szövegtérben) sem csupán pozíciójuk vagy gyakoriságuk határozza meg, hanem *minősítésük* is: az, hogy *pozitív vagy negatív értelemben szerepelnek-e*, vagy éppen az jellemző rájuk, hogy ezt nem lehet eldönteni. E minősítő funkciót látják el a már említett *modális* értékek. Ezek is sokfélék lehetnek, akár a tematikus értékek; a „*tematikus*” és a „*modális*” terminus egyaránt nem értékfajta jelöl, hanem értékfunkciót. A modális értékek esetében már nem egyszerűen a megjelenő értékfogalmak asszociációs kisugárzása (s ezen keresztül a mű jelentéshorizontjának kijelölése) a fontos, hanem ezek sajátos rendjének s ezáltal az *értékes és értéktelen nagyszerű játékának* érzékeltetése, felmutatása.

Az *Előszó* példáján láthattuk: a modális-atmoszférikus tényezők leírása és meghatározása épp úgy elvégezhető, mint a tematikus értékeké a jelentéstani megközelítés segítségével. Korántsem véletlen, hogy olyan hagyományos esztétikai minőségfogalmakkal éltem, mint a *tragikus* vagy a *fenséges*. Ezeket ugyanis modális értékeknek tartom, amelyek fogalmilag körülhatárolható értékhelyzeteket jelölnek.

Például a *tragikum* úgy írható le mint értékvesztés, a *komikum* pedig mint értékhiány, illetve értéktévesztés. E leírásban mintegy összegezzük tapasztalatainkat, miszerint a tragikum forrása mindig valamely érték megsemmisülése vagy megvalósíthatatlansága; a komikumé pedig az, hogy az érték megtévesztő módon jelenik meg, többnyire az értéktelen tünteti fel magát értékesnek. (Max Wehrli szellemes metaforájával élve, a komikus szituációban „a megfeszített húr nem pattan el, csak hirtelenében feleslegessé válik”. — Wehrli 1960, 116.) Mindkét esetben *zavar támad az érték érvényesülésében*, egy olyan nézőpontból, amely azonosítani képes az értéket, megkülönbözteti az értéket az értéktelentől. Az egyszerű értékhelyzetek mindenkor feltételezik az értékevencsiátiát, illetve az értékkonstanciát: azt, hogy az *értékes azonosítható és viszonylagos stabilitással rendelkezik*. Az értéktévesztés csak akkor komikus hatású, ha — a befogadó nézőpontjából — nem fér kétség hozzá, hogy mi értékes és mi nem.

Az összetett értékhelyzetek esetében az egyértelműsítés lehetősége csökken vagy teljesen megszűnik. A *tragikomikum* ebből a szempontból átmeneti jelenség: összekapcsolja a kétféle helyzetet s ezáltal bizonytalanná teszi az értékelőt. (Természetesen számos árnyalata lehetséges, attól függően, hogy az értékvesztés vagy az értéktévesztés súlya-e a nagyobb.) Még kevesebb támpontunk van — bár valamennyi mindig marad — az *ironikus* és a *groteszk* értékhelyzet esetében, amikor az értéktelen és az értékes azonosítása (melyről a komikumnál szóltam) nem „korrigálható” kellőképpen. Az *ironia* értékállításnak álcázott értéktagadás (sőt a kifejezés szókratészi értelmében az értékes mutatja magát értéktelennek — vö. Gulley 1968), a *groteszk* pedig az értéktévesztést természetesnek (magától értetődőnek) mutatja, hatásában ezért nevetséges és fenyegető egyszerre — „sokatmondóan rettenetes”, mint Santayana (1955) mondja. (S itt is igen sokféle változat lehetséges, talán a komikus eredettől való távolság arányában; az értékhiányt csak megállapító az egyik, az értékhiányt elfogadó a másik véglet.)

E néhány példa remélhetően segített demonstrálni azt, hogy valamennyi modális minőség meghatározható (illetve leírható) hasonló módon, egyszerű vagy összetett értékhelyzetként. A többi esztétikai minőségre is érvényes ez; közülük a *szépre* és a *fenségesre* később még visszatérek. De az itt nem szereplők (mint az *elégikus* vagy a *humoros*) esetében sem okoz nehézséget értelmezésük hasonló módon. (S az értékal-

pú megközelítésben számos elődre hivatkozhatom; álljon itt példaképpen Pauler Ákos tragikum-definíciója: „A tragikum megkívánja, hogy valamely *értékes* emberi tevékenység a valóságban szükségképpen, végszertüneten tönkremenjen. A tragikumot tehát az okozza, hogy az értékes életnek nincs az a tartama, amelyet megérdemel.” — Vö. Pauler 1920, 163.)

Talán szükségtelen figyelmeztetni arra, hogy a modális értékekről is mint a mű értékszerkezetének összetevőiről beszélek. Bár a rész-egész viszony most más, mint a tematikus értékek esetében. Elképzelhetetlen, hogy egy műalkotásban, amelyet tragikusnak érzünk, ne a tragikum minősége dominálna. Azaz a mű meghatározó gesztusa és az uralkodó értékfajta a modalitás szintjén megfelel egymásnak. (Természetesen ez nem zárja ki azt, hogy a mű modalitása ne lehetne *kevert*, ám akkor nem mutatható ki egyetlen modális érték túlsúlya.)

A jelentéstani megközelítésnek is számolnia kell valamilyen mértékben a modális értékekkel, hiszen enélkül a tematikus értékek nem értelmezhetők kielégítően. (Gondoljunk például arra, hogy az *ironikus* és a *satirikus* beállítás visszajára fordítja a szöveg szó szerinti jelentését, a *groteszk* és a *humoros* beállítás viszont ambivalenssé, kétértelművé teszi.) Az esztétikai megközelítésnek pedig — mint már korábban leszögeztem — elsősorban a modális értékekre kell figyelnie.

Végül is nemcsak az a „dolga” a műalkotásnak, hogy a *jelentések univerzumából kihasítsa a magáét*, hanem az is (és talán ez még fontosabb), hogy *esztétikailag megformált, jelentőségteljes értelmet adjon neki*. Mindkét gesztus — a *válogatás* is, az *értelemadás* is — értékelő jellegű, következésképpen mindkettő az értékelemzés érdeklődésére számíthat. De máshogy figyel a mű szándékolt hatáskeltésének centrumában vagy legalább ahhoz közel álló értékösszefüggésekre, mint az általuk is, ugyanakkor a nyelv lehetőségei által is determinált értékhangsúlyokra. Fogalmazhatunk úgy is: máshogy a megformáltra, mint az anyagszerűre. Másképp a tudatosra és a tudattalanra.

Példák az értékelismerés nehézségeire

Az Édes Anna iróniája

Mindezzel csupán az esztétikai megközelítés szükségességére és illetékességére kívántam figyelmeztetni. Mi sem áll tőlem távolabb, mint a tematikus és a modális értékek elszakítása egymástól. Megkülönböztetésről van szó, nem szembeállításról. Ezt azért fontos hangsúlyozni, mert a befogadásban az értékelismerés zavarainak egyik fő forrása az értékek szeparálása. Igen gyakori, hogy nem ismerik fel s így figyelmen kívül hagyják a szöveg modalitását. Kivált az *irónia* esetében tapasztalható effajta olvasat.

Kosztolányi Dezső *Édes Anna* című regényének első fejezete az 1919-es magyar kom-mün bukásának pillanatát idézi fel:

„Kun Béla repülőgépen menekült az országból.

Délután — úgy öt óra felé — a Hungária-szállóban székelő szovjet-ház körül fölrebent egy repülőgép, átrepült a Dunán, a Várhegyen, s merész kanyarodással a Vérmező felé tartott.

A gépet maga a népbiztos vezette.

Alacsonyan szállt, alig húsz méter magasságban, úgy hogy arcát is látni lehetett.

Sápadt volt, borotvátalan, mint rendesen. Vigyorgott az alatt álló polgárookra, s vásott kajánsággal, csúfondárosan még búcsút is intett egyeseknek.

Zserbókat vitt, melyekkel teletömte puffadozó zsebeit, aztán ékszer-eket, grófnék, bárónék, kegyes, jótékony hölgyek drágaköveit, templo-

mi kelyheket, sok más egyéb kincseket.

Karjairól vastag aranyláncok lógtak.

Egyik ilyen aranylánc, mikor az aeroplán magasba lendült s eltűnt az ég messzeségében, le is pottyant a Vérmező kellős közepére, és ott egy öreges úr, régi krisztinai polgár, adóhivatalnok a Várban, a Szent-háromság-terén, valami Patz nevezetű — Patz Károly József — meg is találta.

Legalább a Krisztinában ezt beszélték.”

E szöveget sokan úgy olvasták, hogy az elbeszélő (és Kosztolányi) nézőpontját azonosították a krisztinavárosi polgárokéval és a kommunista vezető megrágalmazását látták benne, mások pedig — ellenkező előjelű politikai elfogultságtól és történeti ismeretektől vezetve — hitelt adtak Patz úr esetének. (A regény egészének politikai álláspontjáról s hogy miképp ítéli meg a tanácsköztársaságot, az értelmezők véleménye ugyancsak eltérő volt — vö. Gondos 1975, 84–120 —, itt most kizárólag az idézett szöveg minősítésére szorítkozom.)

Holott szembetűnő az elfogultság (pl. „borotválatlan, mint rendesen”), s a mértékelen túlzások, a tájékozottság képtelenség aprólékos és mégis bizonytalan volta („valami Patz nevezetű — Patz Károly József”), az egymást kontrakarírozó stílusrétegek („fölrebbent” — „vigyorgott” stb.) kaján *ironiát* jeleznek, nem beszélve arról, hogy az elbeszélő az utolsó mondattal elhatárolja magát a krisztinavárosi mendemondától.

Az ironiát nem észlelő értelmezés lehetősége figyelmeztet arra is, hogy a mű jelentése milyen mértékben ki van szolgáltatva a befogadó esztétikai és életpaszatlatainak. Jóllehet a szöveg terében megjelenő értékekről beszélünk, valójában ez a tér *túlterjed a szövegen*. A mű hatáslehetőségei az olvasatban lesznek (vagy nem lesznek) valóságosak: csak a befogadás legitimálhatja a művészi szándékot. A szándékolt értékhatásra kizárólag a megvalósult értékhatásból következtethetünk; a *mű szándékolt értékhatása* tulajdonképpen a *megértés határértéke*.

Egyéni és kollektív értékrangsorok

Azt hihetnénk, hogy az értékelismerésnek a tematikus értékek esetében nagyobb és az összetett modális értékek esetében a legkisebbek az esélyei. Ám ez csak mint általános tendencia igaz. Az olvasók eltérő érzékenységgel és tapasztalattal rendelkeznek, előfordul, hogy valaki például érzékenyebb az *ironia*, mint a *tragikum* iránt (már csak önvédelemből is, lelki egyensúlya fenntartása érdekében). Kialakulhatnak, kialakulnak egyéni rangsorok mind a tematikus, mind a modális értékek között. Akad, aki az *erkölcsi* és van, aki a *politikai* értékeket becsüli többre (vagy egyszerre többet, vagy mikor melyiket), egyikünk a *szépet*, másikunk a *humorosat* kedveli jobban.

S nemcsak egyéni, hanem kollektív értékrangsorok is érvényesíthetik, érvényesítik erejüket. Így válhat egy korszak domináns minőségévé a *fenséges* vagy az *ironikus*. Az értékelés szociológiai hátterére nincs terem kitérni; itt csak arra emlékeztetnénk, hogy a kollektív értékrangsorok egyáltalán nem véletlenszerűen keletkeznek és veszítik idővel érvényüket. Közös emberi tapasztalat tükröződik bennük, ez tartja fenn érvényüket s ennek változása váltja ki módosulásukat vagy átfogó hitelvesztésüket. A történelmileg létrejött *közösségi értékrendek* többé-kevésbé egységesen szabályozzák az egyes értékfajták jelentését és egymáshoz képest meglévő státusát.

A befogadó tehát nemcsak a saját, hanem egyúttal a szellemi környezete — szűkebb-tágabb közössége, kora — értékrangsorait, elfogultságait is érvényesíti (hogy milyen arányban, autonómiájának lehetőségein múlik), s ez több mint elegendő ahhoz, hogy a művek recepciótörténete a jelentés nagyfokú változatosságát (olykor szeszélyes metamorfózisait) produkálja.

Képes-e ennek a nyomásnak „ellenállni” a műalkotás? S akar-e? Nyilvánvaló, hogy számol valamilyen közönséggel — az olvasó nemcsak a befogadásban, hanem valamelyest az alkotásban is érvényesíti akarátát. A mű szándékolt hatásában irányadó szempont, hogy milyen esztétikai és élettapasztalatot feltételez a befogadóról. Megteheti, hogy keveset, de azt is, hogy sokat bíz rá. S nyilván *annál kevésbé sikeres a jelentés- és értékelismerés, minél távolabb áll az aktuális olvasó a feltételezettől*. (Külön problémát jelenthet az is, ha az olvasó „túlteljesít”.) Előfordul, hogy a legközönségesebb tematikus értékek felismerése is gondot okoz, a mű annyira megnehezíti a befogadó dolgát.

A Termelési-regény politikai értékhangsúlyai

Jó példa lehet erre az itt következő részlet Esterházy Péter *Termelési-regény* (*kisss-regény*) című művéből, melynek első fejezete — egy szándékoltan terjengős, ironikus és talányos alcímet követően — ezekkel a szavakkal kezdődik:

„Nem találunk szavakat.¹ Meg vagyunk kövülve. Ijedten pislanunk: ennyire ki lennénk szolgáltatva kényünknek-kedvünknek? A levegő kevés, pedig van. Gyomrunk remeg a fölindultságtól; ettől úgy érezzük: nadrágunk bő. Már-már a szív (öv) után nyúlunk. Zakóink szélét megemelve kezünket a zsebünkbe mélyesztjük, matatunk. Lábujjhegyre állunk, majd a sarkunkra ejtjük magunkat. Fejünk megrebber; a matatás fölvesz minden található ütemet: hintázásunkat, a fejét, a szívét.² Mi már eztán bármit gondolhatunk? Ennyire ki lennénk szolgáltatva a viszonyainknak?”

Az idézett regényrészlet ironiáját azonnal érzékeljük, de az már korántsem nyilvánvaló, hogy itt tematikusan *politikai* értékekről van szó. Ezek ugyanis nem közvetlenül jelennek meg. A szöveg értelmének megfejtéséhez az olvasó előzetes poétikai és meghatározott (ha úgy tetszik: történelmileg szituált) életismeretére, valamint a mű útbaigazító információinak értelmezésére van szükség.

Az első támpontot (értelmezési utasítást) a könyv címe adja. A fő- és alcím egyaránt műfaji megjelölést tartalmaz, méghozzá nem is egyet, hanem kettőt. Közülük az első (termelési regény) meglehetősen körülhatárolt fogalom, míg a második (kis-regény) jóval kevésbé az. A termelési regény az ötvenes évek jellegzetes, a politikai hatalom által szorgalmazott műfaja volt, amely a „szocialista realista” eszményeknek megfelelő, a korántsem békés, hanem küzdelmet és áldozatot követelő „építőmunkában” helytálló hőstípus dicsőítésére szolgált. Esterházy könyve természetesen nem kívánja föltámasztani ezt a hagyományt; paródiáról van szó, amely úgy alkalmazza a műfaj kellekeit, hogy egyszersmind eltorzítja, nevetségessé teszi is azokat.

Voltaképpen az alcím már e parodizáló szándékot jelzi. A szokatlan, sőt meghökentető írásmód, három s-sel (kisss-regény) felhívja figyelmünket a vállalkozás komolytalanságára. A „kis” jelző éppúgy minősíti a regényt, mint az, hogy termelési (tehát nem vagy nemcsak műfaji megjelölés ez) — hiszen egy heroikus szellemű műhöz csak a nagyság lenne méltó. Hogy itt valójában nem műfaji terminusról van szó, arról még inkább meggyőzhet az az ugyancsak különös körülmény, hogy a szövegben két helyen jegyzetpont szerepel — s ha a könyvben hátralapozunk, kiderül: a mű nemhogy nem kisregény, de nem is egy, hanem két regényt tartalmaz.

A következő támpontot a már említett fejezetcím adja:

„I. (vagy Rövid) Fejezet, melyben a vezérigazgató elvtárs toppan a színpadon, amint épp meghasonlik önmagával, amire bő tér kínálkozik, lévén ő egy hármaskor, mely tény csak felületes pillantásra mulatságos, ám az elkerülhetetlen ingek, nyakkendők, nyakkendőjük, pantallók,

pecsétgyűrűk és az elbeszélőmód száma már jelzi is a tömör szomorúságot, mely az Olvasóra háramol.”

Ebből annyi mindenképpen kiviláglik, hogy milyen beszédhelyzetről van szó és ki a beszélő, aki elmondja ezt a monológot. Tehát a megnyilatkozás alanya egy vezérigazgató: ő beszél többes szám első személyben. Miért használ többes számot? A fejezetcím szerint jó oka van erre, „lévén ő egy hármasker” (aki — mint később olvasható — Szervácpongráconifác névre hallgat), így hát érthető, hogy többes számmal él. A helyzet persze abszurd, de nemcsak a szerző játékos kedvének eredményeként. A vezérigazgatók errefelé — még ha nem hármaskerek is — nagy gyakorisággal beszélnek többes szám első személyben.

Az idézett szöveg stílár-retorikai fordulatai is elidegenítik a megnyilatkozás alanyát. Már az első mondat logikai ellentmondásra vezet: „Nem találunk szavakat” — mondja a vezérigazgató elvtárs, holott talál, hiszen folytatódik a monológ. A különféle nyelvi képtelenségek (mint a szokatlan szókapcsolat: „fejünk megrepben” vagy a váratlan kötőszó-használat: „a levegő kevés, pedig van”) azt a benyomást keltik, hogy a megnyilatkozás alanyát meglehetősen *önkényesség* jellemzi. Így azonban szinte fenyegetővé válik a szövegben szereplő párhuzam: „ennyire ki lennének szolgáltatva kényünknek-kedvünknek?”, illetve „ennyire ki lennének szolgáltatva viszonyainknak?” Jóllehet kérdésként vannak fölteve, sejteni lehet, hogy a válasz rájuk igenlő: a regényben szereplő vállalat „viszonyai”, melyeknek az itt dolgozók valóban ki vannak szolgáltatva, végső soron azonosíthatók a vezérigazgató „kényével-kedvével”, aki tehát valóban „bármit gondolhat” — legalább „eztán”, a történelmi jelentőségű felismerés pillanatától. Az ironikus játék groteszk fintoiba vált át. (S elolvasva a könyvet, meggyőződhetünk róla, hogy a tekintélyelvű vezetés és az anarchikus állapotok szorosan összetartoznak.)

Poétikai értékek

Az Esterházy-szöveg arra is jó példa, hogy a műfaji normáknak milyen útbaigazító szerepük lehet a szándékolt értékhatás kialakításában. Mint ahogy a korábbi példák esetében is sűrűn hivatkoztam a művészi megformálás, a nyelvi és képi megoldások hatáselektéjeire. Magától értetődőnek látszik, hogy a mű modalitását megteremtő retorikai és poétikai tényezőket is — funkciójuk alapján megkülönböztethető — önálló értéktípusnak tekintsük, s figyelembe véve, hogy az irodalomban a műfaji keretek a meghatározóak, *poétikai* értékeknek nevezzük őket. Önállóságukat s ugyanakkor a modális értékekkel való szoros összefüggésüket jelzi, hogy a legtöbb műfaji elnevezés (mint pl. tragédia, komédia, elégia) párhuzamba állítható a megfelelő modális-atmoszférikus kategóriával (tragikus, komikus, elégikus stb.).

Néhány vitakérdésről

Úgy tűnhet, hogy a tematikus és a modális értékektől eljutva a poétikai értékekhez, voltaképpen annak a célkitűzésnek tesztek eleget, hogy a megjelenő értékek mellé állítsam a *megjelenítés* értékeit. Ám korántsem ilyen egyszerű a helyzet. Egyrészt nem könnyű kijelölni a „megjelenítés” tartományának határait (például a modális értékek épp annyi joggal nyilváníthatók megjelenő értéknek, mint megjelenítés-értéknek). Másrészt — s ez látszik nagyobb problémának — elvi kifogást lehet emelni a poétikai értékek *önértékként* való kiemelése ellen. Horn András (1985, 47–49) egyenesen „kvázi-esztétikai érték”-nek nevezi a művészi technikát, mert úgy véli, általános esztétikai követelmény, hogy „a művészi eszközök lehetőleg alig észrevehetőek legyenek, funkcionalitásuk legyen rejtett.”

Álláspontja már csak azért is kétségeket ébreszt, mert az említett követelmény valójában nem általános. Talán elegendő Brecht „elidegenítés”- és az orosz formalisták „eltávolítás”-elméletére hivatkozni mint ellenpéldákra. Az utóbbi éppen abban látja a „megnehezített forma” esztétikai misszióját, hogy megsemmisíti — a mindennapi észlelésre jellemző — automatizmust a befogadásban (vö. Eichenbaum 1974, 15–17). Horn is megemlíti az övével ellentétes formalista-strukturalista követelményt, de az „eszköztelenséget” az „érdeknélküliséggel” összekapcsolva és némi szabadsággal értelmezve úgy állítja be, mintha ez nem cáfolná őt. Valójában a tartalom prioritásának az a felfogása, amit Horn képvisel, nem egyeztethető össze a formalisták álláspontjával.

Ugyanakkor tagadhatatlan, hogy a retorikai-poétikai sajátosságokra kevésbé figyelünk olvasás közben, és lehetséges, hogy — mint Bojtár Endre (1983, 34) írja — „túlfinomult olvasó” az, „aki az egyes technikai megoldások láttán csettint, s eltekint a mű esztétikai értékétől.” Bizonyos, hogy minden az arányokon múlik. Bár olvasói tapasztalatunk ellentmond annak a feltételezésnek, hogy a retorikai-poétikai eszközök alig észrevehetők, láthatatlanok lennének. Igazán naív olvasónak kell lennünk ahhoz, hogy ne figyeljünk fel a stílus szépségére vagy fordulatosságára, s ne reflektálnánk rá olvasás közben, el-elidőzve egy-egy részletnél.

Az sem tartható fenn, hogy ez azt jelentené: eltekintünk a mű esztétikai értékétől. Sőt éppen a megjelenítés értékessége az, amit legtöbbször a mű esztétikai értékével azonosítanak. Bojtár persze arra gondol, hogy csak a mű egésze adhat teljes esztétikai élményt, és ebben igaza van. De nem világos, hogy a részt miért kell kijátszani az egészszel Pzemben: *a rész-értékek felismerése miért akadály — és nem feltétele — a műegész élvezésének?* Természetesen előfordulnak szélsőséges (és, meglehet, gyakoriságuk alapján még csak kivételesnek sem mondható) olvasatok, amikor egy-egy rész-érték hatása olyan mértékű, hogy veszélyezteti a többi értékét és az effajta összhatás más (teljebb? kiegyensúlyozottabb?) befogadás felől nézve egyoldalúnak tűnik. De talán nem ezek alapján kell megítélni a műhatás összetevőit.

S el kell ismernünk, az irodalmi alkotás összhatása szempontjából valóban eszköz a művészi technika, mint ahogy az a benne szerepet játszó többi alkotóelem is, beleértve a tematikus és modális értékeket (és még folytathatnánk az olvasó és a befogadásszituáció adottságaival a sort). Elképzelhető, hogy az összhatás tagolatlan élményként jelenik meg, de ez sem szükségszerű, lehet *strukturált* is, miként a befogadás többi pszichikus jelensége is.

Mindenesetre a poétikai értékek is sokfélék lehetnek és a mű egészében egységes rendszerré állnak össze, akár csak a tematikus és a modális értékek. Itt nem foglalkozom velük bővebben, mert vizsgálatuk az irodalmi mű alaktani hatáselméletének illetékességébe tartozik (vö. Szegedy-Maszák é.n.).

A konstrukciós értékekről

Egyetlen kivételt teszek: röviden utalok a *konstrukciós* értékekre (már csak azért is, mert a műalkotás érték-hierarchiájának csúcsán helyezkednek el). Ezek közé olyan, a mű egységét kifejező értékfogalmak tartoznak, mint a *koherencia*, az *organikus* és a *tökéletesség*. Voltaképpen szinonímái egymásnak (jelentésük árnyalatokban tér el — bár a *tökéletesség* esetében ez talán vitatható, mivel sokkal szélesebb jelenségkörre vonatkoztatható, mint a másik kettő), hiszen valamennyi a mű alkotóelemeinek szoros — szokás úgy fogalmazni, a fölösleget kizáró — összetartozását, összhangját jelöli, s az „egység a különbözőségben” régi esztétikai elvén alapul. Jóllehet a fölösleges kizárása kissé maximalista és szükségtelen követelménynek tűnik (még ha a befogadó így érzi is, az ő olvasatában megvalósuló teljességélmény alapján), az könnyen belátható, hogy a műegész esztétikai értékességét meghatározó és kifejező értékekről van szó (vö. Kayser 1958, 39–57, Markiewicz 1968, 272–273, Horn 1985, 48–49).

Azonban amilyen fontosaknak találjuk őket, annyira talányosaknak is, ha arra gondolunk, hogy egyetlen sorból álló és ezerötyszáz oldalas műalkotásoknak egyaránt minőségei lehetnek. Hovatartozásuk, besorolhatóságuk sem egyértelmű. Bár a konstruktív értékeket poétikai értékeként vezettem be, helyesebbnek vélem azt a megfogalmazást, hogy poétikai értékek is. Hiszen a műalkotás egysége nemcsak műfaji szempontból áll fenn, hanem tematikusan és modálisán is. Hogy a konstruktív értéket mikor milyen vonatkozásban hangsúlyozzuk, az az értelmezés aktuális céljain túl esztétikai elveinken is múlik (erről a későbbiekben lesz szó). Nyilvánvaló, hogy másképpen magyarázzuk egységélményünket formaesztétikai és másképp hangulatesztétikai álláspontból.

Végül visszaautalnék azokra a megjegyzéseimre, melyek az értékelismerés esélyei-re, valamint az egyes értékek, illetve értékfajták súlyára vonatkoztak a részletek és a műegész szintjén. Semmiképp sem szeretném azt a látszatot kelteni, hogy bármiféle objektív és egyetemes rangsor állna fenn a tematikus, a modális és a poétikai értékek között. Más kérdés, hogy a befogadó – tudatosan-tudattalan – érvényesít ilyen rangsorokat, és ha úgy adódik, esetleg érvekkel próbálja támogatni álláspontját. Nehezen hihető, hogy mindez önkényes volna. Ha így fognánk fel s csupán „kényunktól-kedvunktól”, pillanatnyi szellemi és lelki diszpozícióinktól függne az értékelés, még a legintézményesebb poétikai fogalmak (és normák) értelmét is tagadnunk kellene. Más kérdés, hogy – koronként és kultúránként eltérő módon – *intézményszerűsül a választás és a véleményalkotás szabadsága, autonómiája is*. A közfelfogás (az iskolai éveket nem számítva) irányadó ugyan, de nem kötelező; például miért ne olvashatna valaki egy drámát költeményként vagy egy költeményt drámaként. Nem is beszélve arról, hogy az irányzatok egymásra lícitáló versenyében már az újatmondás kényszere is megköveteli az effajta (magát a közfelfogást célba vevő nyilvános) átértékelést.

METAÉRTÉKEK

Példa a metaértékek gyakorlati szerepére

S még viszonylag könnyű helyzetben vagyunk a tematikus vagy a modális értékek esetében. Ezek ugyanis a szöveg terében jelennek meg, (részben) a szöveg alapján mutathatók ki: *tárgyértékek*. Álláspontunk mellett érvelhetünk úgy, hogy értékszempontjaink és a szövegsajátosságok megfeleléseire hivatkozunk. Bonyolultabb feladat az ún. *metaértékek* jelentésének és érvényességének megállapítása, mert ezek nem egy adott mű szövegének ránk gyakorolt hatásában konstituálódnak elsősorban, hanem *esztétikai tapasztalatunk egészében, az irodalomról-művészetről nyert ismereteink összességében*. Olyan értékekről van szó, amelyek alapján a műalkotás *irodalmisságát, igazságát és esztétikai értékességét* minősítjük.

Ezek az első pillantásra elvontnak tűnő értékszempontok valójában döntő szerepet játszanak olvasói gyakorlatunkban. Kívált akkor, ha érvényesítésük korlátokba ütközik. Így például bármennyire tudatában vagyunk is az irodalmisság koronként változó jelentésének, bármennyire megszoktuk is a normák ismételt megszegését, helyezkedjünk bár a posztmodern megértés és türelem magaslatára, toleranciánknak vannak határai, melyek megsértése azzal a következménnyel jár, hogy a „határsértő” művet nem ismerjük el irodalomnak. Elképzelhető, hogy akad olvasó, aki számára (meghökkenítő ötletei miatt) már az idézett Esterházy-szöveg sem az, holott a közlés itt még konvencionális nyelvi jelekkel történik. Tandori Dezső *Táj két figurával* című képversének „szövegét” azonban a sakkjáték lépéseit szimbolizáló jelek alkotják (e példára Horváth Iván tanulmánya hívta fel figyelmemet: Horváth é. n.):

c5
c6
c7
c8H

Hh6
Hg4
Hf6
Hh7
Hg5
He6
Hd8

A képvers értelmezése (ha ismerjük a szimbólumokat) nem okoz nehézséget. A magányosan és céltalanul őgyelgő huszár társra talál a váratlanul felbukkanó gyalogban, akit nem bánt, pedig (az utolsó előtti sorban) üthetné, sőt úgy lép a gyalogos elé, hogy az ütheti őt. Ám a gyalog méltónak bizonyul a huszár bizalmára: ő sem bántja a másikat, hanem az utolsó kockára érve maga is huszárrá változik.

Méltányolhatjuk a két figura egymásra találásában a „humánus” gesztust, a *bizalom* és a *szolidaritás* (tematikus) értékeit, s a — képi látványként? lírai történekként? — megjelenő „világ” különös közegének és szereplőinek (együttal: a poétikai eszközöknek) megválasztásában az *ironikus* játékot, annak belátását, hogy „hol” érvényesülnek egyáltalán az említett értékek. De nem biztos, hogy elfogadjuk irodalomnak a szöveget, s toleranciánkból csupán arra futja, hogy Tandori művét „határeset”-nek nyilvánítsuk és ezzel térjünk napirendre fölötté.

Hasonlóképpen járunk el, ha a műalkotásban megjelenő valóságtapasztalat gyökeresen más, mint a miénk, s ezért kétségbe vonjuk a mű igazságát. Előfordul, hogy különbözőképpen ítéljük meg egy regény ismeretértékét és esztétikai rangját, s a kettő közül csak az egyiket ismerjük el; ebben az esetben eleve azzal a meggyőződéssel gondolkodunk a műről, hogy nem azonos igazsága az esztétikai értékességével. Helyezkedhetünk arra az álláspontra is, hogy a művészetnek nem feladata életproblémák fölvetése és kizárólag a megjelenítés újszerűsége vagy tökéletessége számít.

Az irodalmiság értelmezési lehetőségeiről

Tehát olvasói beállítottságunkat messzemenően befolyásolja, hogy milyen jelentést tulajdonítunk a metaértékeknek. Álláspontunk föltétlenül valamilyen kulturális hagyományban gyökerezik, melyet nemcsak — és nem elsősorban — esztétikai tapasztalatunk közvetít, hanem szűkebb-tágabb környezetünk. Például az *irodalom* jelentése távolról sem önkényes vélekedésünkön múlik, hanem mint a kulturális viselkedésünket szabályozó többi normát, mintát, ezt is a szocializáció során sajátítjuk el. (Helyesebb volna többes számban, *irodalom-fogalmakról* beszélni. Az az esztétikai irodalom-fogalom, melyet kiindulásul választottam, viszonylag újkeletű — 18. századi eredetű — ; más kérdés, hogy az irodalomtörténetben visszamenőleg érvényesíthető szelekciós szempont. A fogalmi tisztázatlanság leginkább abból ered, hogy a különböző — esztétikai és szélesebb, nem esztétikai — irodalomfogalmakat összekapcsolják, s mint egyazon fogalom történelmileg kialakult variánsaival számolnak velük. L. bővebben: Szili 1985, illetve 1986.)

Nem kell a klasszicista szabályesztétika nézetét osztanunk ahhoz, hogy elfogadjuk a *normakövetés* lehetőségét és szükségességét. Pedagógiai szempontból elkerülhetetlen az ízlés kifejlesztésében; a normák viszonylagosságának tudata is csak erre az alapra épülhet. Tagadhatatlan, hogy a *humanista* tradíció irodalom-felfogása — amely (mint jeleztem) maga is többféle fogalommal él vagy élhet, és amely mind a mai napig uralja az iskolát — nemcsak alapvető (a szó szoros értelmében), hanem elidegenítő hatású is. Nyilván nem kedvez neki az oktatási szituáció sem: a reflektáltság óhatatlan túlsúlya az élménnyel szemben, s az a körülmény, hogy a példaként kijelölt művek

(konvencionális) jelentésének és értékének belátása (általában) kötelező. De megteszi a magáét az irodalmat társadalmi eszménytárként és az irodalomtörténetet múzeumi gyűjteményként vagy gyorsvasúti menetrendként való felfogás is. A horatiusi „dulce et utile” (kellemes és hasznos) kettős követelményéből legfeljebb az utóbbi teljesülését képes érzékeltetni ez a beállítás.

Van az irodalom és van, amit olvasunk: élére állítva így foglalható össze a *fogyasztói* magatartás felől nézve az iskolában tanult és a vele szembeállított populáris irodalom-fogalom. (Valójában ez is többféle felfogást jelenthet; nem mindegy, hogy a mű az olvasó számára az *életminta* vagy az *életpótlék* szerepét tölti-e be.) S a *műértő* befogadást is oppozícióra csábítja a 19. századi romantikus művészeteszemély és a századvégi élményesztétika normaellenessége és szubjektívizmusa, annál is inkább, mert végső soron az öntudatát köszönheti neki. Igazat kell adnunk Gadamernek (1984), aki szerint a köztudatot „még mindig a 18. századi zsenikultusz határozza meg, és a művészi hivatás szakralizálása”, mely „a 19. századi polgári társadalom jellemzője” és „abban mutatkozik meg, hogy a zseni fogalmát alapjában véve a befogadóból kiindulva gondolják el” (I.h. 83). E hiedelmet még inkább erősíteni próbálja az időközben külön ágazattá fejlődött „művészetipar” propagandája, amely az *irányzatok* (sőt művek) piaci versenyében nem riad vissza attól, hogy akár mindegyikhez „új” irodalom-fogalmat és kíváncsós befogadásmódot rendeljen (függetlenül attól, hogy van-e alapja ennek).

Az „esztétikai megkülönböztetés” problémájáról

Mindez összefügg a (művészi) igazság és az esztétikai értékeség megítélésének alakulásával is. A kettő radikális elszakítását Gadamer elsőként Kant és Schiller esztétikai nézeteiben mutatja ki (I.h. 52–87). Kant a természettudomány ismeretértékével azonosította az igazságfogalmat, míg az esztétikai ízlésítéletet a szubjektum felfokozott életérzésére, a képzelőerő és az értelem harmonikus megfelelésére alapozta. „Az ízlésítélet, bár nem megismerés, mégsem tetszőleges. Benne rejlik egy általánosságra való igény, amin az esztétikai szféra autonómiája nyugszhat.” (Gadamer 1988, 15–16)

De Kant számára még „az a titokzatos egybecsengés volt a meghatározó, amelyet ily módon a természet szépsége és a szubjektum szubjektivitása között felismert. [...] Ez azonban teljesen problémamentesen előfeltételezi a természet rendjének érvényességét, amelynek végső fundamentuma a teológiai teremtettség gondolat. E horizont eltűnésével az esztétika ilyen megalapozása radikális szubjektívizáláshoz kellett hogy vezessen, továbbfejlesztve a zseni szabálymentességéről szóló tant. A művészetet, amely többé nem vonatkozik a létrend átfogó teljességére, a valósággal, az élet dermesztő prózájával a költészet átszellemítő hatalmaként állítják szembe, melynek csak a maga esztétikai birodalmában sikerül az eszmét a valósággal kibékítenie.” (Uo. 16–17)

E fordulatot Schiller hajtotta végre, s az ízlésnek — Kantnál módszertani előfeltévésként igazolt — igényét az általános érvényre ő morális követelménnyé változtatta és imperatívusként fogalmazta meg: *viselkedj esztétikusan*. Tegyük hozzá, álláspontját döntően motiválta annak a — valóban *világtörténelmi jelentőségű művészetszociológiai — változásnak* a fölismerése, melyet a „naív” és a „szentimentális” költészet ellentétésként írt le (vö. Schiller 1960). Úgy vélte, hogy az antik művészet lét-közelségével és evidencia-élményével szemben a modern művészet már távolinak és idegennek érzi világát (a naivitás újkori megvalósulása — itt alighanem a goethe-i jelenségre gondolt — kivételes kegyelmi állapot), ezért számára mint feladat jelenik meg, hogy az eszmény és a valóság egységét (legalább) a művészi fikció szintjén megteremtse és ezt elfogadtassa közönségével. Következésképp a szentimentális költészetnek csak sikeres hatás esetén van evidencia-jellege, mert eleve mást, eleve többet akar adni, mint amit a befogadó valóságtapasztalata tartalmaz.

Tulajdonképpen Gadamer hermeneutikai programja is a befogadás — a műalkotással folytatott párbeszéd — zavarait próbálja orvosolni. Tehát azt az alapvető problémát, hogy az olvasó számára idegen igazságtartalmakkal nem tud mit kezdeni: vagy kritikátlanul reprodukálja ezeket, vagy kritikailag feloldja saját ismereteiben. Holott az idegen és a saját új egységbe illesztése lenne a helyes, a valóságos értés. De Gadamer éppen az „esztétikai megkülönböztetés”-ben, az *esztétikai tudat* (schilleri) *önállóságában* látja az egyik legfőbb akadályt, melynek következtében „a mű elveszíti helyét és a világot, amelyhez tartozik, mert az esztétikai tudathoz tartozóvá válik” (1984, 80). A művészet igazsága sem kisebb próbatétel persze a befogadó számára, mint az eszmény és a valóság ütközése Schiller elképzelésében. De éppen azért képes az olvasót hozzásegíteni életproblémái átlátásához, meglévő tapasztalatai meghaladásához, mert a játék komoly: az esztétikai tapasztalat egyszersmind élettapasztalat is.

Tehát a műalkotás ismeretértékét tagadó, a megjelenítés értékességét kiemelő *esztéticista* álláspont (amely különféle koncepciók kiindulása lehet) igencsak vitatható, akár az ellenkező szélsőség, a közgondolkodást nem kevésbé befolyásoló *naturalista* felfogás is, amely elismeri ugyan a mű ismeretértékét, de az életigazság köznap jelentéséhez közelíti, s így eltekint a tapasztalat esztétikai jellegétől. A szembeállítás azt sugallhatja, hogy van középút; lehet, hogy van — nekem nem áll módomban megjelölni. Bizonyos, hogy a befogadás valóságos állapotával szembesülő empirikus kutatások segítségével ebben nem számíthatunk.³

Metafizikai támpontok?

Tartok tőle, hogy a filozófiai esztétika segítségére sem igen. Úgy látom, válaszai (legalább) két ponton korlátba ütköznek. Egyrészt — érthető módon — saját vonatkozásrendszerébe állítja a művészetet, melynek jelentőségét *metafizikai* értékével méri. Reprezentatív példája ennek a hegeli filozófia, amely a művészetet az abszolút szellem kitüntetett objektivációjaként fogja fel ugyan, de nem önmaga beteljesedett fogalmiságaként (azaz filozófiaként), hanem az eszme érzéki látszataként, vagyis abban a formában, ahogy a világot szemléli (*világ szemléletként*, a szó szoros értelmében). A művészet rangját tehát rendszertani helye, a filozófiához képest meglévő távolsága jelöli ki.

Akkor sem más a helyzet, ha nincs ilyen viszonyítás és hierarchia. Heidegger művészetbölcseleti tanulmányában (1988) a műalkotás versenytárs nélkül, mint „az igazság megtörténéseinek egyik módja” (88) — tegyük hozzá: példa-értékű módja — jelenik meg, s a művészet „lényegét tekintve költészet”: „az igazság működésbe-lépése” (110). „Nemcsak a mű megalkotása költői, hanem a maga módján költői a mű megőrzése is; mert egy mű csak akkor valóságos, ha minden megszokottat elutasítunk, és beilleszkedünk a műből feltárlóba, hogy lényegünket a létező igazságába állíthassuk.” (114) A műalkotás igazsága mint a felfedés és elrejtés, a „világ” és a „föld” végigharcolt vitája valósul meg (78–79), s ez nemcsak a mű igazsága, hanem minden létezőé is (60), mondhatni, a *lét lényege lel igazolásra a műalkotásban*. S egyúttal a *történelemé* is: „mindig, amikor a művészet történik — azaz ha jelen van a kezdet —, lökés támad a történelemben, a történelem először vagy éppen újra kezdődik” (117).

Tehát a műalkotás (és a művészet) Heidegger szemében is metafizikai súlya miatt válik kitüntetetté. Ám kérdés, hogy a *műalkotás értékessége* (akár igazságáról, akár esztétikai értékéről van szó) *megfeleltethető-e vagy alárendelhető-e metafizikai jelentőségének?* Elvi szempontból ennyi erővel azonosíthatnánk szociológiai és pszichológiai jelentő-

³ Vö. Veres 1987–88.

ségével is. (Mint ahogy a szociológusok és pszichológusok közül nem egy hajlik is erre, akárcsak a filozófusok az előbbire.) S első ellenvetésemmel összefügg a második: a metafizikai dicsfényben nemcsak fölmagasztosul, hanem megtizedelődik is az irodalom. Hegel és Heidegger egyaránt olyan (és kizárólag olyan) műalkotásokban gondolkodik, amelyek a történelem reprezentatív alkotásai. Kivételes hatású művek kivételes befogadása: ezzel a követelménnyel szemben talán mentségünk lehet, hogy nem általánosítható.

Mentségünk lehet; csak nem tűnik igazán jó érvnek azzal a heideggeri filozófiával szemben, amely éppen nem a sokaságban — az „akárki”, a fecsegés, a kíváncsiság és kétértelműség világában —, hanem az önmaga végességét tudatosító és vállaló jelenvalóságban jelölte ki a metafizikai (pontosabban: fundamentálonológiai) tájékozódás sarkkővét. Tehát a létre kérdezés tulajdonképpen fundamentuma az *önmegértés*, e fundamentum felől pedig a hagyományos metafizikai kérdésfeltevés is (egy végtelen, mindig létező létből megérteni az emberi jelenvalólétet mint végeset) elhibázottnak minősül. Innen nézve nem könnyű meghatározni azoknak a létformáknak (mint a természet vagy a művészet) pontos helyét, amelyek nem történetiek (ha tetszik, időtlenek) és nem kéznéllevő eszközök a jelenvalólét számára. Gadamer (1988, 12) méltán állapítja meg, hogy a *Lét és idő* okfejtésén belül maradványként úgy tűnhetett: a természet működése és a művészet csodája „csak a magát történetileg tudó és a magát önmagára vonatkoztatottan megértő jelenvalólét peremén, mintegy valamiféle határfogalmakban ragadhatók meg.”

Ezért is keltett nagy meglepetést, amikor 1935–36-ban Heidegger néhány előadásában a műalkotás eredetét tárgyalta, s nem hagyott kétséget afelől, hogy a *műértés az önmegértés centrumában áll*. Nem véletlenül kap akkora hangsúlyt itt az „eredet” és a „kezdet” fogalma. Hiszen nem különül el egymástól élesen a műalkotás és az élet, a teremtett és a teremtő; a műalkotás és az élet igazsága ugyanaz: a létrehozás (a teremtés) igazsága. A teremtés pedig folyamat: a mű és önmagunk értéke-választása, kezdés és újrakezdés lehetősége és megvalósulása. Ez egyúttal azt is jelenti, hogy a műalkotás és a személyiség elválasztottsága fölöttébb viszonylagos, hiszen épp az elválasztottság oldása-megszüntetése a műértés célja és eredménye. Ahogy a műalkotás a személyiséget, úgy magyarázza és minősíti a személyiség a műalkotást.

Csupán az a bökkenő, hogy a műalkotás és önmaga mélységein munkálkodó személyiség tapasztalatai végső soron nem hozzáférhetők a kívülálló számára, pontosabban igen egyoldalú kommunikációt engednek meg: a heideggeri „igazság” — hasonlóképp, mint a dilthey-i „élmény” — *kimondható* ugyan, de *nem vitatható*. Olyan állítás, amely belátható vagy elutasítható, de nem igazolható és nem cáfolható — azaz ebben az esetben a tudományos igazolás illetéktelen. Ezt a kiindulást elfogadva az irodalomértelmezés meglehetősen nehéz (mondhatni, paradox) helyzetbe kerülne. Ha „az alkotás érdekében az írásmű megmagyarázásának arra kell irányulnia, hogy önmagát feleslegessé tegye — ez olyan képlet, amely nyilván nem érvényes a történelmi jellegű irodalomszemléletre, hiszen az önmagában nemcsak az utat látja, hanem a mű és a megismerés tudományos egészének struktúrájával valami célt is akar elérni” (Wehrli 1960, 78). Kétségeinket csak erősítheti, hogy a Heideggert követő irodalomértelmezés nem annyira az „igazság”, mint inkább a „hangulat” (*Stimmung*) fogalmát részesítette előnyben (vö. Wehrli i. m. 79–80, Baránszky-Jób 1984, 12–13).

ÖSSZEGEZÉS HELYETT

Értéktipológiám végére értem. Nem mintha kimerítettem volna az irodalmi művel kapcsolatban fölmerülő valamennyi értéklehetőséget. Például nem tértem ki olyan, a művek kiválasztásában, kelendőségében jelentős szerepet játszó fogyasztói-piaci értékekre, mint a könyv külseje, minősége és vastagsága (de akár a szerző neve is idesorolható, amikor védjegyként funkcionál), amelyek méltán számíthatnak az irodalom-szociológus érdeklődésére, de az itt érvényesített esztétikai megközelítés nézőpontjából végül is csupán járulékos értékek.

Ami a vizsgált értékeket illeti, úgy vélem, ezek kielégítően reprezentálják azt az értéktartományt, amelynek szerepe van vagy szerepe lehet az irodalmi mű szándékolt hatásában. Befejezésül két alapvető összefüggésre szeretném ismételtén felhívni olvasóm figyelmét. Az első: igyekeztem határozott különbséget tenni az irodalom által közvetített értékek és az irodalom értékessége, valamint az elsősorban a szöveg alapján és az elsősorban szövegen kívül (pontosabban: szövegek egymásutánjában) alkotott értékszempontok között. A második: a kimutatott értéktípusok — a tematikus, modális, poétikai és metaértékek — kapcsolatában nem látok elvi alapot hierarchia felállítására; más kérdés, hogy az egyes művek, még inkább műolvasatok egymás alá-fölrendelik őket. Úgy tűnik, az értékluralizmus érvényesülése egyaránt feltételezi *mindkettőt*: a különféle rangsorok fennállását épp úgy, mint az egységes hierarchia elutasítását.⁴

KIEGÉSZÍTŐ MEGJEGYZÉSEK AZ ESZTÉTIKAI MINŐSÉGEK KÉRDÉSÉHEZ

Az esztétikai minőségeket korábban az irodalmi műalkotás kitüntetett értékalakzataiként elemeztem és a modális értékek közé soroltam. Az ott elmondottakhoz itt néhány kiegészítő megjegyzést teszek.

Az első kérdés, amiről feltétlenül beszélni kell, az *értékelő mechanizmus működés módja*. Az értékelméleti megközelítés jelentős felismerése, hogy az értékelő mechanizmus működése-működtetése nem lehetséges egy *általános értékszerkezet* feltételezése nélkül. Az értékelés — akár egyéni, akár kollektív szinten — a különféle értékhelyzeteket egyrészt analóg módon strukturálja (gondoljunk az értékelés olyan állandó komponenseire, mint a „viszonyítási pont” vagy az „értékintenzitás”), másrészt *egymásra vonatkoztatja* őket: az értékérzés minden bizonytalansága mellett és ellenére azt is érzékeljük, hogy határozott összefüggés áll fenn az egyes értékek, értékosztályok között, s ez egyúttal kijelöli az értékek pozícióját egymáshoz képest. Az összefüggések sokszor szilárdabbnak bizonyulnak, mint maguk az értékek (például a *fenséges* és a *komikus*

⁴ Úgy vélem, a tradicionális társadalmak viszonylag zárt értékrendjéhez képest (ahol az érték evidencia volt, nem probléma) *nyitottság* és *értékpluralitás* — különböző, egymással versengő érték-felfogások együttlélése — jellemzi a modern társadalmakat. Érték és valóság, érték és értékelés, érvényesség és érvényesülés hol sarkalló, hol pedig fenyegető ellentéte az újkori polgári fejlődés terméke és mozgatója. Az *értékpluralitás intézményessé válásával voltaképp a kétség és az elégedetlenség is része lett az intézmények normális működésének*. A választás lehetősége és kényszere legitimálja az értékzavar és az értékválság folyamatos vagy legalább periodikusan ismétlődő élményét, a romantika óta hozzátartozik a polgári társadalom öntudatához (sőt újabban önbecsüléséhez is). Az értékluralizmus érvényesülése föltétlenül dinamizálja a társadalmi folyamatokat s a mindenkori status quo állandó meghaladását kényszeríti ki. S minthogy az érték immár nem evidencia, magyarázatra — elméleti „megalapozásra” — szorul. Ez az új helyzet és feladat hívta létre az értékjelenség bölcséleti értelmezését, már jóval a 19. század végi újkantiánus értékfilozófia előtt, amely csupán nevet adott a gyermeknek.

egymást kizáró hatása — illetve jelentése — akkor is fennáll, ha az egyik vagy a másik mibenlétét illetően bizonytalanok vagyunk).

Az egyes értékek pozícióját kijelölő általános értékszerkezet fölöttébb dinamikus: *összetevőinek helyzete állandóan változik, de minden értékelési szituációban valamely adott (tipizálható) alakzatot alkot.* A különös értékszerkezetek voltaképp az általános *modifikációként* foghatók fel. Az esztétikai minőségek esetében ez azt jelenti, hogy az egyes minőségek (mint a *tragikus*, a *komikus* és a többi) nem egymástól független, „pontoszerűen” izolált értékek, hanem az általános értékszerkezet nagy gyakorisággal érvényesülő alakzatai. Így válik magyarázhatóvá az egyes minőségek egymásba való átfordulásának lehetősége vagy az összetett értékek (mint az *ironikus* és a *groteszk*) ráépülése az egyszerűbbekre.

A különös értékszerkezetek *formálisak* abban az értelemben, hogy igen sokféle szemléleti konkretizációt engednek meg (illetve feltételeznek). De *nem formálisak* abban az értelemben, hogy a legalapvetőbb emberi viszonylatokra épülnek, és mindegyiknek körülhatárolt jelentéstartománya van. Korábban úgy írtam le a *tragikumot*, mint értékvesztést, a *komikumot* pedig úgy, mint értékhiányt, illetve értéktévesztést. Értékelő mechanizmusunk nemcsak beállítódik arra, hogy bizonyos értékhelyzeteket tragikusként vagy komikusként érzékeljünk, hanem létrehívja az általános értékszerkezetet is, amibe az értékvesztés és az értékhiány (értéktévesztés) élménye egyaránt beépíthető. Itt nem törekszem többre, mint a probléma fölvetésére. S csak utalhatok rá, hogy az esztétikai minőségek túlzott (Mengelejev periódus-táblázatához hasonló) rendszerezése eleve reménytelen vállalkozás, hiszen időtlennek feltételezi az értékek között megállapított kapcsolatokat. Ugyanakkor egy adott korra, kultúrára, irányzatra vonatkozó-jellemző értékkatalógust és értékhierarchiát felállítani igen tanulságos lehet.

A második kérdés, amire röviden ki kell térnem, szorosan összefügg az elsővel: *mi szükség van az esztétikai minőségek jelentésének ilyen redukálására?* Kétségtelen, az esztétikai minőségeknek (és más alapvető kategóriáknak, mint a *mimézis* vagy a *katarzis*) igen gazdag értelmezéstörténete van. Éppen ez a baj — legalábbis a mi szempontunkból. A különféle értelmezések nemcsak hozzáadnak egymáshoz, hanem el is vesznek egymásból, sőt tagadják egymást. Példaképpen az *ironia*-fogalom fölöttébb változatos pályafutására hivatkoznék, melynek bemutatását részletesebben megtettem korábban (vö. Veres 1976). Ha olyan általános jelentésre törekszünk, amely mindegyikre vonatkoztatható, mindegyikre (vagy majdnem mindegyikre) érvényes, akkor szükségképpen el kell tekintenünk a jelentések (és a kontextusok) változatosságától, és a fogalom szemantikai tartományának legátfogóbb elemeire kell szorítkoznunk.

A hagyományos esztétikák a felismert értékvonatkozásokat mindig szélesebb összefüggésrendszerbe helyezték: jellegzetes élethelyzetként, magatartásformaként vagy éppen világhállapotként írták le az egyes minőségeket. Nem annyira a kategóriák valóságos működtetésére, mint inkább elvi alapjaira, mélyebb értelmére keresték a választ. E megközelítéseknek — a minket érdeklő probléma szempontjából — nem az volt a bajuk, hogy túl általánosak voltak, hanem éppen az, hogy nem eléggé. Így például a *tragikum* mint „a világrend megsértőjének bűnhődése” vagy egy másik értelmezésben „a szubjektum társadalmasultságának szigorú mértéke” egyaránt szűkösnek bizonyuló meghatározás mindarra az esztétikai hatást kiváltó helyzetre, melyet tragikusnak érzékelünk.

A következő kérdés, amire legalább utalni kell: *a szép szűkebb és tágabb jelentésének problémája.* Láthattuk, az eddig vizsgált, példaként szolgáló (modális) értékhelyzetek — a *tragikustól* a *komikusig*, az *ironikustól* a *groteszkig* — kivétel nélkül zavart jeleztek az érték érvényesülésében (az érték elpusztul, hiányzik vagy bizonytalan). Velük szemben a *szép* is, a *fenséges* is olyan értékhelyzetet jelöl, melyben az érték feltétlenül érvényesül. Ez magyarázza, hogy a tradicionális társadalmak értéktudatában éppen ez a két esztétikai minőség kapott kitüntetett szerepet, annyira, hogy általánosították:

az esztétikai értékességgel azonosították őket. (Természetesen elsősorban a *szépet*, de ritkábban a *fenségest* is — ennek egyik első példája Pszeudo-Longinosz munkája, A *fenségről*.) Nyilván azért történt így, mert az esztétikai hatású föltétlen értékérvényesülést magának az esztétikai értéknek érvényesülésével azonosították.

A két esztétikai minőség közös vonása tehát, hogy olyan értékhelyzetet jelölnek, melyben az érték föltétlenül érvényesül. Ám jelentős különbség közöttük, hogy a *fenséges* szokatlan nagyságú és intenzitású érték, míg a *szép* arányos nagyságú és intenzitású érték érvényesülését föltételezi. Természetesen igen változó lehet a megítélés mértéke arról, hogy mi arányos és mi nem. De változatlan az értékérzés és az értékítélet alapja: a nagyság rendkívülisége vagy arányossága. A *fenséges* meghatározása jelzi azt is, hogy miért tűnhet *ambivalensnek* ez az értékhelyzet. A rendkívüli értéknagyság ugyanis nemcsak vonzó, illetve imponáló lehet, hanem félelmet keltő is. *Egyértelműen pozitív értékhelyzetet egyedül a szép fogalma jelöl*; érthető, hogy az esztétikai értéket (is) vele jelölik.

Elnevezésekről talán nem kellene vitatkozni. Miért ne jelölhetnénk az esztétikai értéket a *szép* fogalmával? De ebben az esetben különbséget kell tenni a szépség két denotátuma között: egyfelől az esztétikai értéket, másfelől az egyik esztétikai minőséget jelenti. Lehetséges más megoldás is. Mint Nicolai Hartmanné, aki az esztétikai értéket *szépnek*, a minőséget viszont *bájosnak* nevezi, vagy mindazoké, akik az esztétikai értéket nem jelölik külön fogalommal és a *szépet* kizárólag esztétikai minőségként értelmezik. Tehát a két szintet el kell választani egymástól, és a fogalmak érvényességi körét pontosan ki kell jelölni. Az esztétikai érték átfogóbb, szélesebb kategória, mint az esztétikai minőségek (amit az irodalmi mű értékalakzatainak kifejtésekor az általam javasolt besorolás igyekezett pontossá tenni: az elsőt a metaértékek, a másodikat a modális értékek közé helyezve). Minden minőség — és éppen ezért *esztétikai* — érvényesíti az esztétikai értéket. Ezért jelenthet például a tragikum *egyszerre* értékvesztetiséget (a megjelenő esztétikai térben) és értékgyarapodást (a megjelenítés esztétikai hatásában).

Azt is természetesnek kell látnunk, hogy a modern kor nyitottsága és értékpluralitása nem kedvez a föltétlen értékérvényesülést sugalló *szépnek* és *fenségesnek*. A meglévő normatudat iránti kétség beépülése a normatudatba⁵ (amit Bahtyin oly plasztikusan fejezett ki azzal, hogy az újkor embere nem kinyilatkoztat, hanem mindig fenntartással beszél — vö. Bahtyin 1986, 517) szükségszerűen hozta magával az *ironikus* és a többi összetett értékhelyzet térnyerését. A szubjektívítás (és az intimszféra) fölértékelődése korlátozni látszik a *fenséges* jelentőségét (nemcsak a természet, hanem a politikai hatalom dimenziójában is — vö. Shapiro 1985), s ugyanakkor az ezzel összefüggő értékrelativizálás (mint a *rút* egyenjogúsítása, sőt túlbecsülése) aláássa a *szép* érvényességét is. Mindez visszahatott az esztétikai érték társadalmi presztízsére is. Bizonyos, hogy a *szép* jelentéseinek fölcserélése is hozzájárult a kialakult konfúzióhoz, de a tisztázás lehetősége végső soron nem az elnevezéseken, még csak nem is a fogalomértelmezésen múlik.

Sok mindenről kellett volna vagy kellene még szólnom. Befelezésül röviden — mondhatni, jelzésszerűen — érintem azt a kérdést, hogy *lehet-e és kell-e az esztétikai értéket visszavezetni a metafizikai szabadság-fogalomra?* Hogy lehet, arra egyértelműnek látszik a válasz, hiszen gyakran megteszik. De hogy kell-e, ez már korántsem magától értetődő. Mert milyen előnnyel jár, ha egy bonyolult fogalmat egy még bonyolultabbal próbálunk magyarázni? Nem beszélve arról, hogy az esztétikai érték: *önérték* — azaz önmagában meg kell állnia, jót kell állnia önmagáért.

S mit jelent a szabadság fogalma? Az alkotó vagy a befogadó szabadságát? Művé-

⁵ L. a 4. jegyzetet.

szi vagy politikai szabadságot? Vagy általánosabb lehetőségként kell felfognunk: mint a körülményektől való függetlenséget? Ha a körülmények szorításából kitörni képes szellem privilégiumát értjük rajta, akkor *nemcsak a művészet alapját kell látnunk benne, hanem valamennyi kulturális objektívációt, amely létét az ember teremtő erejének köszönheti.* A szabadság mint univerzális metafizikai fogalom az emberi lét primer kategóriája; voltaképp a megismerés és az értékelés alapvető, nélkülözhetetlen feltétele. Ebben az esetben könnyen belátható szoros összefüggése a szépséggel; a visszavezetés azonban így sem indokolt.

Alighanem a schilleri esztétika hagyománya éled újjá ezekben az „alapozási” kísérletekben. Valójában az ilyen magyarázkodás nem több az aktuális politikai vagy történetfilozófiai helyzetértékelésből fakadó igény jelzésénél: kell lennie valaminek, ami nincs, de mégis van, mert a hiányától szenvedünk. S azután a művészetet, illetve az esztétikumot nevezik ki a nem valóságos, mégis létező szabadság birodalmának. Már csak abból a megfontolásból is, hogy különben mi szükség volna a művészetre — tehát valami olyasmire, amely fikció és játék az élet gondjaihoz képest, s ugyanakkor mégis nagyon komolyan veendő. Legalább a kultúremler számára komolyan veendő.

El kell ismerni, hogy magát az igényt csak méltányolni lehet. Kivált, ha az említett politikai vagy történetfilozófiai helyzetértékelés az alávetettség és a rabság tapasztalatán alapul, s a művészet a tiltakozást és a reményt képviseli, legalább szimbolikus kifejezését adva szabadságvágyunknak. S bizonyos, hogy e misszió csak emeli a művészet tekintélyét az érintettek körében. De a művészetnek nem föltétlenül kell ilyen küldetést teljesítenie, a szélesebb értelemben felfogott esztétikumnak pedig bizonyosan nem. Az esztétikum létezésünk kiiktathatatlan dimenziója. A művészet talán nem, de attól sem válik azzá, hogy szabadságigényünket, netán szükségletünket elégti ki. Ezirányú igényünknek esetleg másképp is eleget tudunk tenni; mi lesz akkor a művészettel? A modern kor nyitottsága és értékpluralitása ebben az esetben valóban a művészet — már sokszor megjövendőlt — „halálát” jelentené. (Bizonyos mértékű jelentőségvesztését így sem kerülhette, kerülheti el. Ám korántsem mindegy, hogy ez utóbbi átmeneti tendenciának bizonyul-e; túlzott mértékű lehorgonyzása egyetlen — még oly átfogó — funkció mellett esetleg kétségessé tenné jövőjét.)

Hátha többről van szó. Mondjuk, arról, hogy a fikció és a játék egylényegű az élet gondjaival. Hátha komolyan vehető az arisztotelészi érvelés, s arról szól, ami megtörténhet, legalább annyit ér, mint arról szól, ami megtörtént.

- BAHTYIN, Mihail M. 1986: *A beszéd és a valóság. Filozófiai és beszédelméleti írások.* (Ford. Orosz István) Bp.
- BARÁNSZKY-JÓB László 1984: *Teremtő értékelés.* Bp.
- BOJTÁR Endre 1983: *Egy kelet-európai az irodalomelméletben.* Bp.
- BONYHAI Gábor 1974: *Az értékek rendszere Thomas Mann „A kiválasztott” című regényében.* Bp.
- CANTRIL, Hadley 1971: *The Human Design.* In HOLLANDER, E. P. és HUNT, R. G. (szerk.): *Current Perspectives in Social Psychology.* New York.
- ERDŐDY Edit, KARAFIÁTH Judit és VERES András (szerk.) 1982: *„Térkép, repedésekkel.” A társadalmi értéktudat változásai novellaelemzések tükrében.* Bp.
- ERDŐDY Edit és VERES András 1988: *Kételemek és kényszerek szorításában. Ember- és életermény alakulása az 1945 és 1956 közötti novellairodalmunkban.* In Forrás, 2. sz.
- GADAMER, Hans-Georg 1984: *Igazság és módszer. Egy filozófiai hermeneutika vázlata.* (Ford. Bonyhai Gábor) Bp.
- GADAMER, Hans-Georg 1988: *Bevezetés.* In Heidegger 1988.
- GONDOS Ernő 1975: *Olaszói ízléstípusok.* Bp.
- GULLEY, Norman 1968: *The Philosophy of Socrates.* London.
- HARTMANN, Nicolai 1977: *Esztétika.* (Ford. Bonyhai Gábor) Bp.
- HEIDEGGER, Martin 1988: *A műalkotás eredete.* (Ford. Bacsó Béla) Bp.
- HORN András 1985: *Esztétikai értékek az irodalomban: az állandóság és változás dialektikája.* (Ford. S. Gedeon Mária) In Helikon, 1. sz.
- HORVÁTH Iván é. n.: *Tandori-emlék József Attilánál. Példázat.* (Kézirat)
- INGARDEN, Roman 1977: *Az irodalmi műalkotás.* (Ford. Bonyhai Gábor) Bp.
- INGARDEN, Roman 1988: *Művészi értékek és esztétikai értékek, illetve Mit nem tudunk az értékekről.* (Ford. Bojtár Endre) In BOJTÁR Endre (szerk.): *Struktúra, jelentés, érték. A cseh és a lengyel strukturalizmus az irodalomtudományban.* Bp.
- KAYSER, Wolfgang 1958: *Literarische Wertung und Interpretation.* In *Die Vortragsreise.* Bern.
- KRAFT, Victor 1951: *Die Grundlagen eines wissenschaftlichen Wertlehre.* Wien.
- MARKIEWICZ, Henryk 1968: *Az irodalomtudomány fő kérdései.* (Ford. Bojtár Endre) Bp.
- PAULER Ákos 1920: *Bevezetés a filozófiába.* Bp.
- PERRY, Robert B. 1926: *A General Theory of Value.* New York.
- PSZEUDEO-LONGINOSZ 1965: *A fenségről.* (Ford. Nagy Ferenc) Bp.
- SANTAYANA, George 1955: *The Sense of Beauty.* New York.
- SCHILLER, Friedrich 1960: *Levelek az ember esztétikai neveléséről, illetve A naív és szentimentális költészetéről.* (Ford. Szemere Samu) In *Válogatott esztétikai írásai.* Bp.
- SHAPIRO, Gary 1985: *From the Sublime to the Political: Some Historical Notes.* In *New Literary History*, Vol. 16. Nr. 2.
- SZEGEDY-MASZÁK Mihály é. n.: *Az irodalmi mű alakítási hatáselemzéséről.* (Kézirat)
- SZILI József 1985: *Az irodalom fogalmának válsága.* In *Nagyvilág*, 8. sz.
- SZILI József 1986: *Irodalomképzetek és irodalomfogalmak: „irodalom” szavunk és a modern irodalmiság XVIII. századi kezdete.* In *ItK* 4. sz.
- VERES András 1976: *Az irodalom mint értékstruktúra.* In *MFilSz*, 4. sz.
- VERES András 1980: *Az esztétikai minőségek értékelméleti megközelítésének lehetősége.* In *Lit*, 2. sz.
- VERES András 1983: *Az értékfogalom jelentősége az irodalomértelmezésben.* In *Mtanítás*, 5. sz.
- VERES András 1985: *Társadalmi értékek az irodalomban. Egy értéksszociológiai vizsgálatról.* In *Literatura*, 1-2. sz.
- VERES András 1986: *Értékfelismerés az irodalomértelmezésben.* In *Vig*, 10. sz.
- VERES András 1987-88: *Értékzavar és értékismeret (Értékelméleti és értéksszociológiai kutatásaink eredményeiről és gondjairól).* In *Lit*, 4. sz.
- WEHRLI, Max 1960: *Általános irodalomtudomány.* (Ford. Radó György) Bp.
- WELLES, René és WARREN, Austin 1972: *Az irodalom elmélete.* (Ford. Szili József) Bp.

WERTPROFILE DES LITERARISCHEN KUNSTWERKS

In der Studie wird versucht, eine Typologie der Werte aufzustellen, die in der möglichen Wirkung des literarischen Kunstwerkes eine Rolle spielen. Als sprachliches Gebilde erscheint das literarische Kunstwerk von vornherein nicht lediglich perzeptiv, sondern auch signitiv (d.h. nicht nur real, sondern auch semiotisch), und als ästhetisch durchgestaltete Schöpfung stellt es eben einen kulturellen (d.h. axiologischen) Gegenstand dar. Folglich gibt es keine sprachliche Äußerung ohne Wertorientierung. Wie eng Bedeutung und Wertorientierung zusammenhängen, tritt besonders deutlich zum Vorschein, wenn Bedeutungswandel mit Umwertung (oder umgekehrt) einhergeht. Deshalb scheint zweckmäßig, den Begriff des Wertes in bezug auf die Bedeutung zu definieren. Bedeutung wird eigentlich erst durch Bedeutsamkeit zu einem Wert.

Die Grundlage der ästhetischen Wirkung der Literatur ist vor allem in ihrer Eigenschaft der Wertorientierung zu suchen. Sämtliche sprachlichen Elemente des literarischen Kunstwerkes, alle Eigentümlichkeiten der Kommunikation und Information (also alle Elemente von der kleinsten lexikalischen Einheit bis hin zu den textgliedernden Prinzipien der Komposition), weisen Wertmomente auf, sind Konstituenten der Wertstruktur des Kunstwerkes. Dieses Problem kann unter den verschiedensten Aspekten angegangen werden, da nicht nur die Bedeutung wertorientiert erschlossen werden kann, sondern umgekehrt, auch die Werte lassen sich bedeutungsorientiert herausanalysieren. Ersteres steht für die ästhetische, letzteres für die semantische Wertanalyse. Die semantische Untersuchung konzentriert sich auf die im Kunstwerk *dargestellten Werte*, während die ästhetische Untersuchung die *Werte der Darstellung* in den Vordergrund rückt.

In diesem Sinne unterscheidet die Studie zwischen Werten, die von der Literatur vermittelt werden und dem Wert der Literatur einerseits und zwischen Werten (Wertaspekten), die sich vor allem aufgrund von Texten konstituieren und Werten, die von außertextlichen Momenten (genauer gesagt im Nacheinander von Texten) gezeitigt werden. Die im Text unmittelbar oder mittelbar geschilderten *thematischen Werte* stellen den „Stoff“ des literarischen Kunstwerkes dar und können sehr verschiedenartige, u. a. moralische, politische oder vitale Werte sein. Aufgrund einer Werttypologie lassen sie sich auch kategorisieren, wobei man sich stets dessen bewußt sein muß, daß in jeder Kategorisierung eine Wertauffassung, eine Werthierarchie realisiert wird. Über Relevanz der thematischen Werte entscheidet im Text nicht nur ihre Position innerhalb des Textes oder die Frequenz, mit der sie auftreten, sondern auch ihre Markiertheit d.h. ob sie als positive oder als negative Werte dargestellt werden, (wobei auch denkbar ist, daß dies nicht entschieden werden kann). Diese Markiertheit schafft jene *modalen Werte*, zu denen auch solche herkömmlichen ästhetischen Kategorien gehören wie das Tragische, das Komische oder das Ironische.

Auch die rhetorischen und poetischen Faktoren, in denen die Modalität eines literarischen Kunstwerkes begründet wird, können als eigenständige Werttypen angesehen werden. Auf die Bedeutung der *poetischen Werte* sowie auf ihren Zusammenhang mit den modalen Werten weist hin, daß die meisten Gattungsbezeichnungen (wie z.B. Tragödie, Elegie) jeweils modal-atmosphärischen Kategorien entsprechen. In der Literatur wird eben deshalb diskutiert, ob poetische Werte Eigenwertcharakter besitzen. Im Vergleich zu den bislang aufgezählten Werten lassen sich die *Metawerte* auf einer anderen Ebene ansiedeln, da sie sich nicht primär durch die auf uns ausgeübte Wirkung eines Textes konstituieren, sondern in der Gesamtheit unserer ästhetischen Erfahrungen, in der Gesamtheit unserer Kenntnisse über Literatur und Kunst. Es handelt sich hierbei um Werte, aufgrund derer man den Grad der Literarizität, den Wahrheitsgrad sowie die ästhetische Gültigkeit eines literarischen Kunstwerkes beurteilt.

Die nachgewiesenen Werttypen ergeben keine lückenlose Hierarchie; es ist selbstverständlich eine andere Frage, daß bestimmte literarische Kunstwerke und noch mehr ihre Auslegung unterschiedliche Gewichtungen schaffen. Der für die moderne Zeit charakteristische *Wertpluralismus* setzt zweierlei voraus, damit dieser Wertpluralismus zur Geltung gelangt: einerseits das Vorhandensein hierarchischer Rangfolgen, andererseits das Ablehnen einer einheitlichen Hierarchie.

Vitéz János és Aquileiai Rufinus

Azokról az ókori szerzőkről, akiknek műveiből idézeteket, illetve utalásokat találunk Vitéz János leveleiben és beszédeiben, munkáinak kritikai kiadása tájékoztat.¹ Azt a sajátos módot pedig, ahogyan a humanista főpap, a megszokottól eltérően, ezekkel az idézetekkel és utalásokkal él, külön tanulmányban próbáltam meg fölvezetni.² Ennek lényege az, hogy Vitéz többnyire nem nevezi meg a forrását; hogy a több forrásból merített szövegeket úgy ötvözi egybe egymással és a saját szavaival, hogy azok stílusban is egységes egészet alkotnak, az ő fogalmazásának tetszenek; és ami a legfontosabb: hogy aki azután felismeri és megérti eme allúziókat, az Vitéz szándéka szerint „világtörténeti” (azaz antik) távlatokba helyezve mérlegelheti az író (szónok) szavait, anélkül, hogy a szövegek nyíltan, direkt módon utalnának a távlatokra.

Az említett tanulmány nem tér ki arra a figyelemreméltó jelenségre, hogy Vitéz János munkáira *nem általában* jellemző az, hogy mondataiba beleszővi a másokét. evelének és beszédeinek nagyobbik hányada teljesen vagy java részben saját fogalmazásának lát szik. Van azonban néhány darab (főként beszéd), amelyben tömegesen jelenik meg az „idegen anyag”, ezeknek a daraboknak is sak bizonyos részeibe tömörítve. iero, ivi us, uanus és az ifjabb enea voltak a legkedveltebb ókori szerzői; frázisaikat azonban nem könnyű az új kontextusban fölismerni, mert Vitéz klasszikust és középkorit egybe ötvöző, a metaforát és szójáratot előszeretettel alkalmazó stílusa sajátjává olvasztja össze mindent — olykor kemény leköt adva fel annak, aki leikáját vizsgálja, vagy fordítására vállalkozik.³

A leikográfus kalandozása eredményezte azt a „zsákmányt” is, amelyet az alábbiakban bemutatok.⁴

Azt már eddig is tudtuk, hogy az említett klasszikusokon kívül ieronimus is kedvelt auktora közé tartozott, bár tőle keveset idéz, s inkább sak a *Leveleskönyv* néhány darabjában; ám éppen az említett szempontból — hogy „idegen tollakkal ékeskedjék”⁵ — ezt az egyházatyát tekintette mintaképének: „onne beati ieronimi et item aliorum sanctorum dotorum, ui orthodoxe sripture bases sunt, omnia volumina atue tota fe re ediio veterum oratorum fulgoribus tonat, ut eos faile onsideres illorum pene et ore et arte loutos ignanter vero si epistolas ipsius beati ieronimi relegeris, Virgilianis eas et lai atue erenii versibus, preterea pluribus satiriis arminibus onustas reperies. on enim indignum ratus est vir ille eo et elibe studio plenus a prophanis inventoriibus eua saro usui instrumenta ontrahere.”⁶

¹ Iohannes VITÉZ de Zredna, *Opera quae supersunt*. Ed. Iván BORONKAI. Bp. 1980. Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum. Series nova. Tomus III.

² BORONKAI Iván, *Vitéz János és az ókori klasszikusok*. — *Janus Pannonius*. Tanulmányok. Szerk. KARDOS Tibor és V. KOVÁCS Sándor. Bp. 1975. 219–232. — Valamivel bővebben *Humanista prózairodalmunk kezdetei (Vitéz János írói életműve)* című kandidátusi értekezésemben. Bp. 1975. Kézirat, 23–76.

³ BORONKAI Iván, *Vitéz János, „a magyar humanizmus atyja.”* — *Vitéz János levelei és politikai beszédei*. Bp. 1987. 7–30.

⁴ Bellus Ibolya, *A Magyarországi Középkori Latinság Szótára* munkatársa vezetett a nyomára.

⁵ „Cornicem Esopi alienis coloribus adornatam”: VITÉZ, i. m. 31 (Epistolae 1,29).

⁶ Epistolae 1,32–34: VITÉZ, i. m. 31.

Nos, az idézetben szereplő „többi szent doktor” egyike volt Aquileiai Rufinus (345k.-410), akinek *Historia ecclesiastica* című művét⁷ talán már papi tanulmányai során is forgatta, de az általa idézett passzusok alapján szinte biztosra vehető, hogy a teljes munka, vagy annak egyes részei könyvtárának kincsei között is helyet kaptak.⁸

Allításunkat támasszák alá a következő, önmagukért beszélő párhuzamok, amelyekben sokszor a célzást sem lesz nehéz fölismerni: Vitéz a török veszedelemről beszél, Rufinus pedig a keresztények üldözöiről. Az allúziók — nem idézetek! — csak az 5. és a 7. beszédben, illetve azoknak is bizonyos részeiben fedezhetők fel; célszerűnek látszik ezek terjedelmesebb közlése, melléjük állítva a mintául szolgáló Rufinus-helyet. Íme:

Orationes, 5

Hist. eccl.

[4. mondat] „Venit enim tempus, occurrit casus, incessit occasio ... quibus oportune aut etiam importune exigentibus,

ne solum adversus mortales hostes, sed prope adversus spirituales demones dimicare oportet, non tantum pro liberis carnis, quantum pro spiritus libertate.”

[V,1,4:] „certamina ... in quibus non adversum mortales milites, sed adversum spirituales demones dimicavit, non pro liberis carnis, sed pro spiritus libertate”;

[5.] „Suscitavit namque hiisdem novissimis temporibus antiquus vere fidei hostis ex apparitorum suorum numero Machometh illum Turcum immanem,

[II,14,1:] „Simonem ex apparitorum suorum numero diabolus suscitans”;

qui parentum suorum tyrannidem potius, quam locum possidens violencia superbissimi belli ius phasque omne confudit, et veterem illum Machometum ...

[IX,1,1:] „qui in orientis partibus Caesaris tyrannidem potius quam locum tenebat”;
[II,20,3:] „Seditionum violentia ius fasque confuderat”;

secutus, diversis corruptionibus nostre fidei seorsum scisma componens, propriam sectam et proprios adauget sectatores.”

[IV,22,5:] „unusquisque diversis corruptionibus fidei seorsum schisma componens propriam sectam et proprios habuit sectatores”;

[6.] „Hoc igitur truculentissimo preside ab illa sua et socia sibi tenebrarum gente

persecucionem patitur genus piorum; ... hoc denique imperatore impio moventur

[IV,26,5:] „persecucionem patitur genus piorum”;

⁷ EUSEBIUS, *Werke*. 2. Band. *Die Kirchengeschichte*. Hrsg. von Eduard SCHWARTZ. *Die lateinische Übersetzung des Rufinus von Theodor Mommsen*. I–III. Leipzig 1903–1909. — A mű Euszebiosz kaiszareiai püspöknek (megh. 339), valamint utódának és folytatójának, Gelasziosznak (megh. 395) a munkáját tartalmazza latin fordításban, ill. a fordító felfogása szerinti átdolgozásban, megtoldva a 324–395 közötti időszak egyháztörténetének önálló feldolgozásával.

⁸ Klára CSAPODI-GÁRDONYI, *Die Bibliothek des Johannes Vitéz*. Bp. 1984. 98 tanúsága szerint Rufinusnak csupán egy másik fordításáról állíthatjuk biztosan, hogy megvolt Vitéz könyvtárában, a Római Szent Kelemennek tulajdonított *Recognitiones*-ről.

prelia et induuntur bella non solum pro terrarum spatiis aut provinciarum possessionibus, sed pro sarosantis hristiane religionis ritibus a animabus fidelibus prophandis." [7.] „Quiduid ad obturbendam paem hristianam nanisi poterit, molitur, indignum forte putans ad aliuam euabilem uietem illum

trucem animum posse resolvi, quem ferme quotidie undatim Christianorum profusus cruor pro voto duraret." ... [9.] „beatissimus ille maimus pontife noster ...

inglorios ac desides ad pia bella animos ab domestiis ognatisue funeribus ad verum impia arma pro pietate onvertit." ... [12.] „Aedit hu maius et ... pastoralis ure, paterne

affectionis et proflue caritatis indium: imperii autor imperio suo se subiit ... atue non solum dolores cum dolentibus participat, sed labores eiam um laborantibus euat." ... [17.] „... iubet sublimitas regia suos uoue dolores et ausas pauis onferre in medium,

uibus ad evehendum pro posse illate persecutionis pondus se et ab aliis initari faile patitur, et a semet ogitur eitari." ...

[20.] „umue iugularentur pagano fuore passim uam plurimi,

iam ipsis mortibus pene gravior videbatur metus mortis, dum unusquisque assiduo veatus insultu et quasi in procinctu semper positus, per momenta singula speraret occidi." ...

[28.] „Egregie nuper a pie paternitas vestra asum urbis illius ... , nees a seruitutem nobilissimi generis hominum alamitosis verbis oram revolvit, e uibus

tota eorum luctuosa tragedia omprehendi apte poterat." [29.] „Verum ... omnem narrationem superat inibi agitata crudelitas."

[V,1,4:] „*proelia, uae non pro terrarum spatiis nec provinciarum possessionibus, sed pro aelorum regno ... perata*";

[VIII,14,15:] „*truces animos, quos cottidie undatim Christianorum profusus cruor duraret*";

[VII,12:] „*inglorios et desides animos ... gererent*"; [XI,9:] „*desides gentis illius animos ... stimulare verbis*";⁹

[VII,22,7:] „*affectu uodam dilectionis attrati et velut participare dolores cum dolentibus cupientes*";

[V,1,11:] „*alii ... infirmiores inventi et ad inlatae persecutionis evehendum pondus invalidi*";

[II,20,6:] „*Ut iam ipsis mortibus esset gravior metus mortis, dum unusquisque quasi in procinctu semper positus per momenta singula speraret interfici*";

[III,6,1:] „*omnis eorum luctuosa tragoedia*"; [VIII,9,1:] „*Apud hebaida vero omnem narrationem superat agitata crudelitas*";

⁹ E mondat második fele figyelemreméltó módon visszhangzik az *Epistolae variae* 15.5. mondatában: „solicitat Christianos principes, ut impugnat fidei ... causam armis animisque tuendam suscipiant, longe ab hiis negligencie callum, quem forte in hac re tepide gesta contraxerunt, abolere desiderans" (VITÉZ, i. m. 190), mely Rufinusnál a következő formában olvasható: „callumque ab his longae negligentiae coepit abolere" (EUSEBIUS, i. m. II. 1015).

[30.] „apta enim ipsa urbe *effervuit in omnem seviciam feritas paganorum*, a ... post vitoriam vi rarum repperisses aut nullum,

ui non *sibi summi esse delicti duceret, nisi aliquid ludibrii aut sceleris in hristiana apita a divina humanaue sara intulisset.*” [31.] „Illi ... mos iam usu inditus esse diitur, rabiem aendi post vitoriam, atue e venienti prospera sorte,

veluti draconum calice potato, furere, fren dere a palam insanire.” [32.] „... nun tamen ez *speciali quadam sevicia* prima sibi obletamenta primamue virtutis palmam duit *piorum carnibus inhiare*, ita ut fai le redatur diligenti sua neuia inmani tate behuas, *crudelitate feras, atrocitate bestias superare.*”¹⁰

Orationes, 7

[1.] „Pulsatis merore publico animis occurrit te preside ... *beati rumoris opinio* ...”

[21.] „... in ho ... bello omnis ris tianus (*sic*) *velut iniuriam faciens passus est iniuriam.*” ...

[27.] „*Desevit in nos uri hostis perdives malicia* ...”

[43.] „Odium ei preipuum in risti (*sic*) ultores *singularis quedam sevicia* sug gerit ...” [49.] „*Templum civitatis regie, quod manebat adhuc ab omni prava contagio ne intactum, et a maioribus nostris captivis perduraverat asyllum, omni dedeore prophatatum, omni inmundiia pollutum* ogo vimus.” ...

[51.] „Omnis fama ilius alamitatis mi nor est vero, *appellaciones erte admissis faci noribus desunt.*”

[XI,28:] „*velut relaatis frenis effervuit in omnem saevitiam feritas paganorum*”;

[V,1,31:] „ut unusiusue *summi sibi esse delicti duceret, nisi aliquid in senem sceleris intulisset*”;

[XI,22:] „*gentiles ... velut draconum calice potato insanire omnes ac palam furere oeperunt*”; [II,6,2:] „*speciali quadam saevitia* loa eorum ... onserata ... profanari iubet”; [VIII,6,7:] „ruentus et fero auc tor ipse *crudelitatis piorum carnibus inhiabat*”; [VIII,7,5:] „homines ... , ui soli possunt *inmanitate behuas, crudelitate feras, atrocitate bestias superare.*”¹¹

Hist. eccl.

[II,2,1:] „um ... per omnium aures *beati huius rumoris* volveretur *opinio*”;

[VII,30,9:] „*velut iniuriam faciens patieba tur iniuriam*”;

[X,26:] „ut aliuando etiam in semet ipsam *praedives malitia desaeviret*”;

[II,6,2:] „*speciali quadam saevitia* loa eo rum ... onserata ... profanari iubet; ... *Templum uoue sanctae civitatis, quod solum manebat totius profanae contagionis intactum et a maioribus perduraverat asyllum, ommu tare in templum proprii nominis ausus est*”;

[VIII,12,7:] „*appellaciones ipsae mihi in admissis facinoribus desunt*”;

¹⁰ VITÉZ, i. m. 246–249.

¹¹ Az előfordulás sorrendjében: EUSEBIUS, i. m. I. 401, 137, II. 803, I. 159, 371, 385, 401, II. 787, 667, 1015, 681, I. 407, 161, 199, II. 757, 1033, I. 415, II. 1025, I. 121, II. 751, 755.

[52.] *Ara illesa nusquam, nec immolatio tuta, sed nec libamina legitima ... , praevaticatio tamen est et lapsus continuus et ruina multorum.*" [53.] „eletatur hostis onta minasse loa santa

[X,22:] „*Ara nusquam nec immolatio ne libamina, praevaticatio tamen et lapsus erat et ruina multorum*";

..., *tyrannidisque sue assueta sacrilegia piorum cruore delibat.*" ...

[X,8,9:] „*tyrannidis suae prima sacrilegia nostrorum cruore delibat*";

[133.] „... tempus adest, ut referatis nun grati viem ..., et non sinite labi eos, qui difficulter erigerentur elisi!"¹²

[X,29:] „inlinari propter elisos, ut eos rursus erigerent"; [XI,9:] „nec sinere labi eum, qui difficulter erigeretur elisus".¹³

A párhuzamos helyek összevetése, úgy gondolom, meggyőzően bizonyítja Rufinus művének Vitézre gyakorolt hatását; ugyanakkor fölveti azt a kérdést is, hogy egyegy szó vagy kifejezés értelmezésekor milyen mértékben kell számolni a szövegkörnyezet megváltozásával együtt járó jelentésváltozással. Ez a leikológus, illetve leikográfus gondja.

★

E helyütt, függelékként három utólagos szövegváltoztatásra teszek javaslatot, amelyek a Vitézszövegkiadás előkészítésekor elkerülték a figyelmemet.

A 2. beszéd bevezető mondatának kritikus szakasza a kiadásban így fest: „ut in ho laborum *studio* — uo hatenus te habendi, vel poiuis rehabendi graia uurrimus — tu (a gyermek V. ászló) venires in bravium ...”¹⁴ A szövegnek az *I. Korinthusi levél* 9,24gyel való rokonsága miatt („esitis, uod ui in *stadio* urrunt, omnes uidem urrunt, sed unus aipit bravium”) ezt a változtatást javaslom: „ut in ho laborum *stadio* ...” A kéziratok mind a két olvasatot megengedik.

Az 5. beszéd 49. mondata a kiadásban a hibás kéziratot követi: „um autem origini hristiane et eum affuisse et non *defuturum* virtutem redamus ...”¹⁵ A helyes változat természetesen: *defuturum*.

Végül a 7. beszéd 101. mondatában javaslok javítást. A „ne illudat hostis nostram um milite *comite* iatantiam” változatot két kézirat *comico* olvasatával szemben részesít tettem előnyben, nem gondolván arra, hogy Vitéz János itt Plautus komédiájára, illetve annak főhősére, a *Miles gloriosus*ra utal.¹⁶ A *miles comicus*ra *iacantia* ellenére azért nem gondoltam, mert Vitéz, erentiusszal szemben, Plautust egyszer sem idézi — noha van arra adatunk, hogy könyvtárában volt Plautuskötet is.¹⁷ Az itt javasolt változtatás tehát ez: „ne illudat hostis nostram um milite *comico* iatantiam.”

Boronkai Iván

¹² VITÉZ, i. m. 255–266.

¹³ EUSEBIUS, i. m. I. 109, II. 711, 989, I. 121, II. 769, 988, 895, 991 és 1015.

¹⁴ VITÉZ, i. m. 234.

¹⁵ VITÉZ, i. m. 251.

¹⁶ VITÉZ, i. m. 263. — Bellus Ibolya hívta föl erre is a figyelmemet.

¹⁷ CSAPODI-GÁRDONYI, i. m. 125–126.

Az éneklés Laskai Csókás Péter teológiai rendszerében

A protestáns humanizmus egyik jelentős személyiségének, a latin nyelven író Laskai Csókás Péter életművének megítélésében különböző tudományágak vettek részt. A nyelvtörténet megállapította, hogy ő volt a Calepinus-szótár magyar munkatársa.¹ A filozófiatörténet a *De homine* című antropológia szerzőjeként helyezte a régi magyar filozófusok közé.² Az iskola- és akadémia-történet mint marosvásárhelyi rektort, valamint a wittenbergi tanulók névsorát leíró, a coetus létrehozásának körülményeiről tudósító szerzőt emelte ki.³ A költésztörténet latin és görög nyelvű dicsőítő versei miatt is felvehette anyagába. Az egyháztörténet nagytudású doktornak tartja.⁴ Legtalálóbbrak Bod Péter jellemzését érzem: Laskai Csókás „jól tudta a’ Görög és ’Sidó Nyelveket, a’ Filozofiát, és a’ Sz. Írás szerint való igaz Tudományt ’s a’ Vers írásnak mesterségét.”⁵ Laskai Csókás keveset lelkészkedett, inkább amikor tehetette, a külföldet járta, újra és újra útnak indult, Platon példáját követve, aki, mint a *Speculum*ban kiemeli, filozófiai peregrinációja során a bölcsességvágytól sarkallva Egyiptomba is eljutott.⁶

A Bod Péter által felsorolt erényeket szerintem a legjobban a *Speculum ezilii* címet viselő művében tanulmányozhatjuk. Mai református értékelés szerint ez az imádkozással foglalkozó kötet egyszerre gyakorlati teológiai, nyelvészeti, írásmagyarázó, hitvitázó és dogmatikai könyv. Mint Balázs László írja: méltán nevezte Révész Imre a *Speculum*ot teológiai enciklopédiának. A munkájából vett szemelvényeket érdemes lenne szerinte bilingvis kiadásban közzétenni, csak akkor lehetne Laskai Csókás egyéniségét és tudását teljesen értékelni.⁷ Ez utóbbi megjegyzés a jövő egyháztörténetészei számára lehet útmutató, csak sajnálhatjuk, hogy Laskai Csókás teológiai nézeteiről nem készült még olyan alapos munka, mint amilyen Kathona Géza tanulmánya⁸ Szegedi Kis István dogmatikai rendszeréről.

Dolgozatomban a *Speculum ezilii* kapcsán egyrészt arra szeretnék rámutatni, hogy Laskai Csókás teológusként is aligha össze nem mérhető Szegedi Kis Istvánnal. Ugyanakkor egy irodalomtörténetileg is jelentős műfaji rendszer megalkotójaként alighanem egyedülálló volt, és nemcsak a korabeli református teológusok között.

Bár a *Speculum ezilii* ismert, egyháztörténeti munkákban többször említett mű, tudomásom szerint mindmáig nem figyeltünk fel arra a körülményre, hogy ez a könyv tartalmazza a régi korokból ránkmaradó legigényesebb, legrészletesebb és fogalmilag legmélyebben tagolt magyar irodalomelméleti-műfajelméleti tanulmányt. Laskai Csókás *Speculum*ának fontosságát növeli, hogy műfajelméleti rendszerezésében a magyar és az egyetemes irodalmi anyag szempontjait egyszerre veszi tekintetbe, juttatja érvényre. Marosvásárhelyen előadott és Brassóba- kinyomtatott művét latinul írta, és a korabeli friss

¹ SZILY Kálmán, *Elnöki megnyitó beszéd*, in *MNy*, IX (1913), 49–57.

² MÁTRAI László, *Laskai Csókás Péter*, in *Régi magyar filozófusok*. Válogatta, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta Mátrai László, Bp. 1961. 42–47. TARDY, Ludovico, *Aspetti della fortuna di Pico nella cultura ungherese. Petrus Monedulatus Lascovius*, in *L'opera e il pensiero di Giovanni Pico della Mirandola nella storia dell'umanesimo*. Vol. 2., Firenze, 1965. 399–403.

³ A szakirodalom Laskai Csókás működésével kapcsolatban mint a wittenbergi tanulók névsorát leíró szerzőre hivatkozik a leggyakrabban.

⁴ A Laskai Csókás-életmű legfrissebb egyháztörténeti értékelése: BALÁZS László, *Laskai Csókás Péter „De homine” című művének előszavából*, in *Studia et Acta Ecclesiastica* III, Bp. 1973. 1005–1022.

⁵ BOD Péter, *Smírnai Szent Polikarpus*, Nagyenyed, 1766. 40.

⁶ *RMNy* 483, 277. Laskai Csókás peregrinációról vallott nézeteit külön dolgozatban szeretném bemutatni.

⁷ BALÁZS László, i. m. 1011.

⁸ KATHONA Géza, *Svájci teológiai elemek Szegedi Kis István hittani nézeteiben*, in *Studia et Acta Ecclesiastica* III, Bp. 1973. 13–106.

nemzetközi szakirodalom terminológiai és hivatkozási rendszerét figyelembevéve tette köz-
zé.

I. A *Speculum exilii* mint *egyfajta loci communes*

Az imádkozás kérdéséről Magyarországon csak rövidebb nyilatkozatok jelentek meg a 16. században, imakönyv-előszavakban, kátekban. Természetesen Szegedi Kis táblázata⁹ között is szerepel az oratio címszó. A *Speculum* a 16. században egyedülálló imádság-elméleti könyv. Műfaja nehezen állapítható meg: első pillantásra ars orandi, hiszen mindvégig az imádság kérdését taglalja. Amha tekintetbe vesszük, hogy az imádság körébe számtalan teológiai fogalmat bevon, sajátos loci communes-szé válik a mű. Tárgyalási módja is a loci communesek szerkezetét követi: a tétel megállapítása után következik a divisio, legtöbbször kérdések formájában. Az egyes kérdések megválaszolása magasszintű argumentálással történik: bibliai helyeket, egyháztörténeti tekintélyek és ókori szerzők műveit sorolja fel, majd levonja a végső következtetést. Sort kerít az ellenvetések gondos cáfolására is, majd pedig az adott tétel hasznait veszi számba.

Ha a *Speculum* alapkoncepcióját nézzük, akárcsak a *De homine*¹⁰ című mű esetében, itt is a protestáns humanizmus egyik értékes példájával találkozhatunk. Laskai Csókás a *De homine*-ben a kis világot, a mikrokozmoszt alkotó ember szubsztanciális összetevőivel, a lélekkel és a testtel foglalkozik. A *Speculum*¹¹ nem a világot bontja három részre (ember-világegyetem-Isten), hanem az emberi életet. E szerint az emberi élet két szubsztanciális elemből, lélekből és testből, valamint egy nem szubsztanciálisból, a fortunából, res bonae-ból áll. A lélekkel a teológia tudománya foglalkozik, a testtel az orvostudomány, a res bonae-val, a fortunával pedig a jogtudomány. Az ember legkiválóbb része a lélek, ezért legfőképpen a lélek üdvéről kell gondoskodnunk, vagyis a legfőbb jót, Istent kell keresnünk. A mű gyakorlati célja, hogy Isten igaz megismerését és tiszteletét segítse elő. S hogy miért éppen az imádságot tárgyalja? Mert a léleknek állandóan küzdenie kell a kísértések ellen, s ebben az imádkozás segíthet a legjobban. Filozófiailag a könyv a protestáns platonizmus talaján áll, ezt fejezi ki már maga a cím is: *Speculum exilii et indigentiae nostrae, sive libellus in quo utilis et divinus verum Deum vere invocandi modus traditur*. Mint Laskai Csókás idézi a *Corinthusi levelet*: „Mert most tükör által homályosan látunk, akkor pedig színről színre; most töredékes az ismeretem, akkor pedig úgy fogok ismerni, ahogyan engem is megismert az Isten.”¹²

Az imák és könyörgések, ahogy Laskai kifejti, a mi nyomorúságunknak, száműzetésünknek, tökéletlen voltunknak a legbiztosabb jelei. Ha majd elnyerjük az örök életet, testben és lélekben is tökéletesek leszünk, visszahívatunk ebből a száműzetésből, s akkor már nem is lesz szükség se imára, se könyörgésre.

Szerkezetileg a könyv két fő részre oszlik: az első általában az imádságról szól, a második pedig a legfőbb imádságot, a Miatyánkot magyarázza. Ez a kettős felosztás teljesen megfelel a korabeli tárgyalási módnak, ugyanakkor az ars orandi rész nagyobb teret kap benne mint a dogmatikai textus-magyarázat.

A mű vázát alkotó megközelítési módok megtalálhatók *Musculus Loci communes*ének¹³ Oratio fejezetében is: az imádság definiálása, fajtái, retorikai szerkezete, iránya, okai, helye, ideje, módja, az imádkozáskor használt gesztusok, az imádságban foglalt kérések, ezek teljesíthetősége, az átok, az imádság célja és hatása. Laskai Csókás azonban a korabeli tárgyalási módoktól eltérően az ima témájába belesűríti teológiai nézeteit is. Tudós

⁹ RMK III, 740, 288.

¹⁰ RMK III, 744.

¹¹ Vö. Laskai Csókás ajánlólevele.

¹² 1. Kor. 13: 12., a *Biblia* 1975-ös református kiadásának fordítása. A korinthusi-hely platonizmusáról. L.: HOFFMANN, Ernst, *Platonismus und christliche Philosophie*. Zürich-Stuttgart, 1960. 199.

¹³ MUSCULUS, Wolfgangus, *Loci communes*. Basileae, 1560.

teológus, hitvitázó egy személyben. Általában nem titkolja személyes véleményét sem: például a Miatyánk esetében leszögezi: qui bene distinguit, bene docet. Majd felsorolja a nagy tekintélyek, Musculus, Gualtherus, Kálvin Miatyánk-taglalását, de nem követi őket, hanem saját, retorikai szempontú felosztását helyezi előtérbe. E szerint a Miatyánk négy részből áll: I. captatio benevolentiae, II–III. rész maga a könyörgés, IV. rész pedig a conclusio.

II. A Speculum irodalomtörténeti jelentősége

A mű 6. fejezete többek között azt taglalja, hogy imádkozni vagy némán vagy hangok segítségével lehet. A vocalis oratio egyik lehetséges módja pedig az éneklés, hiszen a közös éneklés nem más mint közös könyörgés és hálaadás, vagyis imádság. Az éneklés imaként való felfogása általános a 16. században. Szegedi Kis Locijában is az Oratio-táblázat után következik az Éneklés-táblázat. Énekeskönyv előszavak, írásmagyarázatok, agendák tudósítanak a 16–17. században az énekléssel kapcsolatos fontosabb kérdésekről. Énekléstörténetileg fontos megállapításaik elsősorban gyakorlati szempontból készülnek, gondoljunk csak Ujfalvira, aki egyrészt a gyülekezeti énekek tisztaságát szerette volna megővni, másrészt különböző típusú énekgyűjtemények kinyomtatását tervezte. Az énekek műfaját tehát általában implicit rendszerekből következtethetjük ki, pl. az énekeskönyvek előszavából, előfejeiből, beosztásából. Laskai Csókás Péter kortársait megelőzve először tárgyalja az éneklés kérdését elméleti igénnyel. A fejezet¹⁴ *De origine et ratione cantus in Ecclesiis* I. része az éneklés eredetével foglalkozik. Laskai Csókás, akárcsak a többi teológus, azt akarja igazolni, hogy az éneklés régóta élő szokás. Ehhez minden oldalról érveket gyűjt: Eusebius, Hilarius, Plinius, Augustinus híradásai mellett kitér az orfeuszi időkre, mivel az emberek már akkor is énekekkel dicsőítették isteneiket. Természetesen az éneklés isteni eredetét fogadja el, és számos bibliai hellyel igazolja is ezt. Nyilvánvalóak Laskai Csókás további kérdései is: meg kell-e őrizni, s ha igen, miért s hogyan kell megőriznünk az egyházakban az éneklést. A zürichi egyház ének-ellenessége, a helytelen éneklési szokások, a gazdag katolikus örökség mind-mind az énekléssel kapcsolatos dogmák újragondolását, újra rendszerezését követelték meg. Laskai Csókás elsősorban az egyházi énekek helyét igyekszik meghatározni, ezért műfaji rendszerének az alapja az énekek használata, úzusa, valamint az énekek tartalmi jegyei. A *csoportosítás első szempontja*, hogy mennyire kötődik egy adott ének a *Bibliához*. Azok az énekek, amelyek a psalmusokból vagy más bibliai helyekből merítenek, kegyes énekek (pii cantus). Számtalan ó- és újszövetségi helyet sorol fel, amelyek vagy éneklésre szólítanak fel, vagy az éneklés szokásáról tanúskodnak. S mivel oly sok a szentírási bizonyíték az éneklés szokásáról, ezért helyesli a *Bibliával* nem ellenkező, ún. cantus historiarum éneklését. Hogy mit ért Laskai Csókás a cantus historiarum fogalmán? Egyrészt az apokrifnak tartott *Sírák könyvének* azon dicsőítő énekeit, melyek az ószövetségi atyák történetét mondják el, mert a *Sírák könyvének* 44. fejezetében: „nihil est aliud, quam historia, cantus et laudes gloriosorum et sanctorum parentum.”¹⁵ Másrészt a cantus historiarum közé sorolja az ókori lakomákon híres emberekre hangzó dicsőítő verseket is. Ezeket lehet énekelni, akárcsak az epitaphiumokat és epithalamiumokat. Összegezve: a pii cantus csoportjába a *Bibliához* kötődő énekek, valamint a *Bibliával* nem ellenkező énekek, a cantus historiarum, epitaphium és epithalamium tartoznak. Ez a felosztás keresztény-humanista szinkrétizmusra vall. A kegyes és üdvös énekekkel szemben állnak az ún. istentelen énekek (impiii cantus). Ezek nemcsak hogy nem merítenek a *Bibliából*, hanem ráadásul ellenkeznek is vele. Az ilyen énekek Laskai Csókás rendszerében amatorii, lascivi, impudici et libidinosi. Ha le akarjuk fordítani ezeket a jelzőket, legautentikusabb szótárunk a Calepinus-szótár¹⁶ lehet. Csak az amatorius szó nem fordul elő benne, én pontatlanul szerelmi-nek fordítom. A lascivus=szilaj, buja,

¹⁴ RMNy 483, 406–431.

¹⁵ RMNy 483, 413.

¹⁶ RMNy 569.

fajtalan jelentéssel fordul elő, az impudicus=orcátlan, szemérmetlen, szüzessége vesztett, a libidinosus=bujálkodó értelemben. Mindenki számára ismertek azok a 16–17. századi nyilatkozatok, amelyek tiltakoznak az ellen, hogy a virágénekek, fajtalan énekek közé kiviszik az istenes énekeket. Laskai Csókás azt ellenzi, hogy az Egyházba viszik be a virágénekeket. Sajnos ő sem mondja meg pontosan, milyenek is voltak ezek, így mindössze immár latin nyelven gyarapítja azok sorát, akik felszólaltak ellenük.

2. *elvi csoportosításában* Laskai Csókás tovább árnyalja a pii-impüi cantus kettősségét. Kérdése a következő: mi legyen az éneklés matériája, anyaga. E szerint azokat az énekeket fogadhatjuk el, amelyek Isten igéjét tartalmazzák, hiszen már Szent Pál is megírta, hogy psalmusokkal, hymnusokkal és lelki énekekkel kell az Istent dicsőíteni. Valamennyi egyházi éneknek legfőbb feladata az, hogy az emberek épülését szolgálja. Ezért a bibliai tartalmú énekeket népnyelven kell énekelni, szívből. Elfogadhatatlanok, sőt üldözendők azok az énekek, melyek ellenkeznek az Isten igéjével. Ezeket profán, tehát szentségtelen, istentelen énekeknek nevezi: világos dolog, hogy nagyot vétkeznek azok, akik az Isten egyházába profán énekeket visznek, amelyek szerelmiek és Isten igéjével ellenkezőek, mint például az eretnekeké, akik a kegyes psalmusokból és énekekből a Fiú és Szentlélek Isten nevét kitörlik. S ezért ők istentelen dolgot művelnek.¹⁷ Itt a virágének társaságában az unitárius énekeket szidja, amelyekről egyébként csak ehhez hasonló közvetlen adataink vannak a 16. századból. Tehát nemcsak az amatorii, lascivi, impudici és libidinosi énekek lehetnek impüi cantus, hanem az eretnek tartalmúak is.

Miután Laskai Csókás elkülönítette az egyház által használatos vagy éppen elvetendő énekek csoportját, arra a kérdésre keres választ, hogy mi a célja az éneklésnek. 3. *féle rendszerezése* a használat, úzus és a tartalom felől történik meg. E szerint vannak politici cantus, vagyis világi énekek és theologicai cantus, vagyis egyházi énekek. Világi és egyházi ének összefüggését nem tárgyalják részletesen a 16. századi források. Majd Újfalvi veszi elő újra ezt a kérdést, de nem műfaji rendszer összefüggésében, hanem gyakorlati szempontból. Csak kiadói terveiből következtethetünk arra, hogy milyen műfajú énekeket tartott kiadásra, s ezáltal megőrzésre méltónak.¹⁸ A világi és egyházi csoport banális elkülönítésével nem elégszik meg Laskai Csókás, hanem fel is sorolja mindkettő összes alfaját, tovább finomítva rendszerét.

Politici cantusnak nevezi a hymni lyricorum poetarum-ot, a cantus historiarumot, az epithalamiumokat és epitaphiumokat. S hogy mit ért ezeken a fogalmakon? A régiek is dicsőítették már isteneiket, kéréssel fordultak hozzájuk, s e célból hymnusokat, énekeket írtak. Ilyen költő volt Orpheusz, Linus, Pindaros és Horatius. Az ilyen lírai költők énekeit meg kell őrizni. Emlékezzünk vissza, húsz évvel később Újfalvi majd nemcsak a Venushoz írott verseket helyteleníti, hanem a Jupiterhez, Vulcanushoz szólókat is.

Laskai Csókás visszatér a cantus histriarum csoportjához, de most cantus historicorum item prisci et nostri saeculi-nak nevezi őket. Nem hiszem, hogy itt a historiarum-historicum kifejezés eltérésének jelentősége lenne. Példája ugyanis ismét a római lakomákon a hírneves emberekről szóló énekeké. Viszont azért, hogy saját korának énekeit is beveszi, gondolhatunk akár a Tinódi-féle énekekre is. Az epithalamium arra példa, hogy már a régiek is énekelték akkor, amikor lelküket fel akarták üdíteni. Összehasonlítás-ként gondoljunk csak arra, hogy Bornemisza implicit rendszerében, melyet előszavából,¹⁹ énekeskönyvének szerkezetéből, valamint a *Fokopostillából*²⁰ következtethetünk ki, csak a vallásos énekeknek van helye, s így lakodalmi énekek esetében is csak a mértékletes, nem zabáló lakodalmakon énekelt egyházi énekekről tudósít, nyoma sincs világi daraboknak. Laskai Csókásnál megőrzendő világi énekek még a gyászban vigasztalásra szolgáló epithalamiumok.

¹⁷ RMNy 483, 424.

¹⁸ RMNy 886 előszava.

¹⁹ RMNy 513.

²⁰ RMNy 541.

Mintahogy egész rendszerében végig Laskai Csókás megindokolja, hogy miért tart értékesnek egy-egy műfajt, a világi versek esetében is ezt teszi. Három jelzővel illeti őket: honestus, utilis, iucundus. Vagyis honestus, mert tisztességes dolog a jeles emberek dicsőítése, utilis, mert hasznos dolog Istennek hálát adni és tőle mindenféle jókat kérni, végül iucundus, mert gyönyörűséges és kedves dolog a vidám dolgokban gyönyörűséget lelnünk, a szomorúakban pedig vigasztalást találnunk.

A theologicus cantus, vagyis az egyházi énekek esetében Laskai Csókás hangsúlyozza, hogy saját rendszerét mondja el: sokan sokféle célját nevezik meg a psalmusoknak, hymnusoknak, énekeknek. Szerinte ötféle céljuk és fokozatuk van.²¹ Laskai Csókás a kálvini gyakorlat helyett a magyart követi abban, hogy az öt csoportba nemcsak a zsoltárokat veszi be. Ugyanakkor nem érinti a külön magyar sajátosságként továbbélő szertartási énekek kérdését. Nem nevezi meg pontosan, hogy mit ért a psalmus-hymnus-cantus fogalmain, melyeket más 16. századi forrásaink is szinonimaként használnak. Kálvin²² és Bèze²³, bár nehéznek tartotta a három műfaj pontos elkülönítését, mégis kísérletet tett rá. Mintegy ötven évvel Laskai Csókás után fogunk újra találkozni a vallási énekek explicit rendszerével, melyet Geleji Katona adott az *Óreg Graduál*²⁴ előszavában. Bár Geleji Katona szempontjai több ponton is emlékeztetnek Laskai Csókására, lényeges különbség, hogy Geleji Katona a graduálok műfajait is tekintetbe veszi, valamint pontosan meghatározza, mit Kért a hymnus-psalmus-lelki ének kifejezéseken. Laskai Csókás Péter az egyházi énekeket református felfogás szerint a zsoltárok kiemelésével csoportosítja. E szerint vannak *Cantus prophetici*, vagyis olyan énekek, melyek a jövődőt jósólják meg, pl. Krisztus eljövételét, az utolsó ítéletet, az egyház jövődő állapotát. *Cantus didascalici*nak nevezi azokat az énekeket, melyek arra tanítanak, hogy mit kell cselekednünk, ha Isten törvényét akarjuk követni. A *Cantus consolatorii* megerősítik és megnyugtatják az embereket, a tyrannusokat pedig megrójják és elrettentik a gonosz tettektől. A *Cantus petitorii* mindenféle háborgattatásban Istenhez szóló könyörgések, invocatiók. Gondoljunk csak arra, hogy ez a mindenféle háborgattatás milyen fontos szempont volt a 16. században: Bornemisza *Foliopostillájában* külön beosztja az énekeket aszerint, hogy a bűn-a világ-az ördög-a halál háborgat-e,²⁵ s ebben követi őt a Bártfai énekeskönyv²⁶ szerkesztője is. Csak a 17. század végén jelenik meg egy olyan zsoltár-lista, amely mindenféle esetre meghatározza, melyik zsoltárt kell énekelni.²⁷

Az egyházi énekek leggazdagabb csoportja a *Cantus eucharisticié*, vagyis a háláadó énekeké, amelybe a legtöbb ó- és újszövetségi ének is beletartozik. Szorosan kapcsolódik az egyházi énekek témájához a zene és hangszerek kérdése.²⁸ Hosszasan kifejti ezekről szóló ismereteit. Csupán egy kérdést emelhetek ki ezúttal, amely kérdésre adott válasz igen jellemző Laskai Csókás gondolkodásmódjára. Az egyik legfontosabb zenei probléma az volt a református gyülekezetekben, hogy szabad-e a templomban hangszert használni. Idézném Laskai Csókást: „Adassék meg nekem a jeles teológusok bocsánata e kérdés megválaszolásakor. Egy kevéssé más véleményen vagyok, mint ők. Egyrészt elveti a hangszereket, másrészt pedig akarja. Mindkét véleményt meg fogom tárgyalni, s ezután a saját véleményemet is kifejtem.”²⁹ Saját véleménye szerint mivel az *Újszövetségben* nincs külön tanítás a hangszerekről, ezért ez a kérdés adiaphora, vallásilag közömbös dolog, vagyis elvethetik vagy megtarthatják, feltéve, ha betartanak bizonyos előírásokat,

²¹ RMNy 483, 428.

²² CALVIN, Jean, *Commentarius in Epistolam ad Colossenses*, in *Corpus Reformatorum*. LII, 124.

²³ BÈZE, Theodore de, *Annotationes maiores in Novum Domini Nostri Jesu Christi Testamentum*. 1594, 420.

²⁴ RMK I, 658.

²⁵ RMNy 541, 102.

²⁶ RMNy 713-ban az előszó helyén álló ének-felsorolás.

²⁷ RMK I, 1389, 641.

²⁸ RMNy 483, 431-458: *De origine musicorum instrumentorum*.

²⁹ RMNy 483, 442.

mint pl. azt, hogy a prédikáció rovására nem zenélhetnek a templomban.

Visszatérve az ének-fejezet irodalmi jelentőségének kérdéséhez, még egyszer kiemelném, hogy Geleji Katona előszaváig Laskai Csókás alkotta meg Magyarországon e kérdésben az egyetlen explicit műfaji rendszert. Ez gazdagon kimunkált, mélyen tagolt gondolati alkotás, melyet elsősorban nem gyakorlati, hanem elméleti szempontok vezértek. Rendszerében helyet kapnak az antikvitás versei, az érvelésben egymás mellé kerülhet a *Biblia*, az apokrif *Sírak könyve*, valamint a római lakomákon énekelt dicsőítő versek. Az egyházi és a megőrizhető világi énekek megjelölésére használt terminusai azonosak, csak a virágéneket hívja concentusnak. Humanizmusa azonban, bármily tágkeblű, mégis csak protestáns: a szerelmi és az eretnek (unitárius) énekeket ő is üldözi.

Utolsó kérdésként felmerülhet, mennyire eredeti a *Speculum* ének-fejezete? A *Speculum*-ot más műveivel ellentétben itthon adta ki, Brassóban. Mindenképpen magyar közönségnek is szánta, sőt személyesen elő is adta az egészet a marosvásárhelyi iskolában. Ugyanakkor európai olvasóközönségre is számíthatott, hiszen megfoglalkozott a szertartási énekekkel, pedig a genfi gyakorlattól eltérően ezeket a magyarok megőrizték. Eddigi munkám során egy forrását sikerült megtalálnom az éneklésről szóló fejezetnek: Petrus Martyr Vermilius *Loci communes*-ét.³⁰ Feltűnő Vermilius éneklésről összeállított nézeteinek népszerűsége Magyarországon: Szegedi Kis *Locija*, erősen meg rövidítve, pontosan lemásolja Vermilius ének-fejezetét, amely szintén az oratio-résszel együtt található meg. Újfalvi is idéz belőle előszavában, s megjegyzi, hogy az éneklésről még más hasznos dolgok is olvashatók Vermiliusnál.³¹ Laskai Csókás bőven merít Vermilius kérdéseiből, argumentumaiból, ezt azonban oly mértékben önállóan teszi, hogy vagy arra kell gondolnunk, hogy a két műnek közös a forrása, vagy pedig el kell hinnünk Laskai Csókásnak azt, amit oly gyakran emleget, ti. hogy saját elgondolásait fogalmazza meg. Marad természetesen egy harmadik út is: a források további kutatása.

H. Hubert Gabriella

Kemény Zsigmond társadalomszemlélete

Kemény Zsigmond élete során alapvetően két műfajt művelt: a publicisztikát és a regényt. Nagyon világosan megfogalmazza, hogy mit jelent számára az egyik, és mit a másik. „Az író — mondja — napjaiból kiválasztja azon rövid időközt, [...] midőn rendkívüli erők foglalják a lélek láthatárát el, [...] Ekkor végigtekint szíve, képzelődése, az alkotó ész, a rendezett adatok minden tartományain; kiszemeli azon kincseket, melyek együvé illenek s külön is nagy becsűek volnának, és összhangzókká idomítja, oly óvatos gondossággal s merész látszerezéssel, hogy az egészen szétáradó szellem fölülmúlja a részletekben rejlő minden értéket. Így áll elő az egymástól legtávolabb eső lélektulajdonok együtthatásából a klasszikus munka.”¹ A szépirodalmi mű tehát „művészileg befejezett,”² azaz a világ jelenségeinek pillanatnyi szintézisét adja, és így válaszolni próbál a végső emberi kérdésekre. A publicisztikában egészen másról van szó. „Annak, mit mi papirosra teszünk — mondja a hírlapíró Kemény —, mindig egyik tényezője az ezer alakú külföldet [...]. Munkáinkon tehát mindig hiányzani fog a felsőbb légkörű nyugalom, a tiszta, meg nem zavart összhangzás és a helyes bevégeztség bélyege.”³ Látható, hogy Kemény

³⁰ VERMILIUS, Petrus Martyr, *Loci communes*. Heidelberg, 1613. 675: *De musica et carminibus*.

³¹ *RMNy* 886, (4)b.

¹ KEMÉNY Zsigmond, *Néhány cikk saját ügyünkben*. (1842) In KEMÉNY Zsigmond, *Korkívánatok*. (A továbbiakban *Kork.*) Bp. 1983. 146–147.

² KEMÉNY Zsigmond, *Élet és irodalom*. (1852) In KEMÉNY Zsigmond, *Élet és irodalom*. (A továbbiakban *Élet.*) Bp. 1971. 163.

³ KEMÉNY Zsigmond, *Néhány cikk saját ügyünkben*. In *Kork.* 148.

számára az igazi kihívást a szépirodalmi mű alkotása jelentette, mert ott a műfaj lényege az örök emberi kérdésekkel szembesítette őt. Bármilyen mohó érdeklődéssel fordult is az élet legkülönbözőbb jelenségei felé, ezt mindig azért tette, mert az alapkérdésekre keresett választ. Arról a szellemi igényről, melyet a szépirodalom kielégített, még akkor sem tudott lemondani, mikor hírlapíróként dolgozott. És éppen ez emeli ki Kemény publicisztikai munkásságát a pusztán sajtó- vagy politikatörténeti művek sokaságából. Végsőkéig feszítette a műfaj kereteit azáltal, hogy minden szönyegre kerülő kérdés esetében kijelölte azokat a filozofikus kiinduló- és végpontokat, melyeknek összefüggésében kell és lehet az adott problémát elemezni. Az elemzésekben pedig egyszerre van jelen a precíz tárgyismeret és egy olyan elméleti apparátus, amely egyrészt koherens, másrészt mindig meghatározza az adott probléma kezelésének módját, harmadrészt pedig szorosan összefügg Keménynek a végső kérdésekre adott válaszaival. Dolgozatomban Keménynek ezt a társadalomról alkotott elvont gondolatrendszerét próbálom publicisztikai művei alapján feltárni.

Kemény Zsigmond társadalomszemlélete három probléma előzetes tisztázására épül. A világ megismerhetőségéről, a haladásról és az emberről vallott nézeteire. A világ megismerhetőségével kapcsolatban nem kisebb célt tűz ki Kemény, mint „a tények okainak és az események értelmének megtalálását.”⁴ Ez a célkitűzés feltételezi, hogy a világ eseményei szigorú oksági rendszerben kapcsolódnak egymáshoz. A világ megismerése tehát egyrészt megköveteli ennek az oksági rendszernek a felfejtését, másrészt pedig válaszolni kell arra a kérdésre, hogy az ennek az oksági rendszernek az alapján végbemenő változások mutatnak-e valamilyen célosságot, és ha igen, milyen cél felé halad a világ. A kérdéskör első fele Keménynek a világ megismerhetőségével, a második pedig a haladásqal kapcsolatos nézeteivel van összefüggésben. Az egzisztenciálisan lényegesebb kérdéskör a második, de megválaszolásának feltétele, hogy az elsőt tisztázzuk.

(1) Kemény a világ megismerhetőségét két síkon vizsgálja: egy filozófiain és egy gyakorlatin. A filozófiai síkon Kemény számára a világ nem, vagy legfeljebb csak töredékesen ismerhető meg: „A história — írja — egy soha be nem végzett egész,”⁵ így „asztán nincs kor, melyben a legkitűnőbb státusférfa is, minden tény hordirányát vagy az egymás mellett folyó események viszonylagos fontosságát ismernék.”⁶ Mindebből Kemény számára nem az következik, hogy le kellene mondani a világ megismerésére tett kísérletről.

A feltételezett oksági kapcsolatrendszer ugyanis nem marad önkényes hipotézis, mivel a mindennapi életben szerzett tapasztalatok bizonyosságát adják annak, hogy ez az ok-okozati rendszer létezik.⁷ A világ kimerítő megismerhetőségének hiányában így csak az marad feltételezés, hogy ez a rendszer az egész világot átfogja. Kemény ezt a feltételezést elfogadja: „nép és magános sorsában az eseményeket kérlelhetetlen nemezis szövi.”⁸ Ebből következik, hogy a jelenségeket megfigyelő ember „az okok és eredmények némi biztonsággal észlelhető törvényeiből következtetni tud a jövődőre, egy talányos hatalomnak, mit sorsnak nevezünk, cselekvényeiből annak logikájára.”⁹ Ez nem mond ellent annak, hogy Kemény a *tökéletes* megismerést lehetetlennek tartsa, hiszen állandóan hangsúlyozza, hogy minden dolognak számtalan oka és következménye van.¹⁰ Az emberi elme csak az egyszerűbb áttekinthetőség érdekében emel ki önkényesen néhányat a végtelen számú okok és következmények közül. Ezzel biztosítja önmaga számára, hogy ne vesszen

⁴ KEMÉNY Zsigmond, *Még egy szó a forradalom után*. (1851) In KEMÉNY Zsigmond, *Változatok a történelemre*. (A továbbiakban *Vált.*) Bp. 1982. 436.

⁵ KEMÉNY Zsigmond, *Élet és irodalom*. In *Élet*. 163.

⁶ *Uo.* 157.

⁷ Vö. „a legútszélibb tapasztalás eléggé meggyőzhető arról, miként viszonyaink egyedül magánjogi átalakulásra fogékonyak.” KEMÉNY Zsigmond, *Szemle*. (1843) In *Kork*. 282.

⁸ KEMÉNY Zsigmond, *Néhány szó Szatmár megyéről a maga idejében*. (1841) In *Kork*. 17.

⁹ KEMÉNY Zsigmond, *Helyhatóságainkban szönyegre kerülendő kisebb és nagyobb tárgyak felől*. (1842) In *Kork*. 61.

¹⁰ KEMÉNY Zsigmond, *Gondolatok*. (1837) In *Kork*. 5.

el a tények sokaságában, de ugyanakkor pontatlanná is teszi a valóságról alkotott képet.¹¹ Az így felállított teóriákkal az ember csak hozzávetőlegesen tudja megjósolni az események következményeit és irányát. Amikor a teóriák pontatlansága miatt a hibák annyira szaporodnak, hogy a jóslások praktikus hasznavehetetlenné válnak, akkor a teóriát módosítani kell. Mikor Kemény egy-egy teóriát alkot vagy alkalmaz, tudatában van ennek a folyamatnak, és így azt is tisztán látja, hogy a teóriák nem fedik tökéletesen a valóságot, és nem a teljes valóságot fedik. De mégis az egymást korrigáló elméletek megalkotása előrehaladás egy végtelenbe nyúló úton a valóság megismerése felé.¹²

A filozófiai szinten megnyilvánuló bizonytalanság Keménynél nem eredményez relativizmust. Tudja, hogy a felmerülő problémákat csak halmozza az ember, ha az elvont ismeretelméleti bizonytalanságra hivatkozva nem próbál azokra megoldást keresni.¹³

Ha elvileg vizsgáljuk a kérdést, a filozófiai és gyakorlati síkot nem lehet elválasztani, a mindennapi életben azonban ez különösebb nehézség nélkül megtehető. A gyakorlati élet ugyanis azt követeli az embertől, hogy minél jobban tisztában legyen egy adott tudománnyal vagy kérdéskörrel kapcsolatos *hic et nunc* szabályokkal és ismeretekkel. Tisztán látva a filozófiai síkon elkerülhetetlen bizonytalanságot, Kemény a *hic et nunc* szabályok alapján vitázik kortársaival, és nem egyszer igen gúnyosan és magabiztosan helyre is teszi őket.

(2) Kemény írásaiban nem érinti a kultúra, a differenciált társadalom eredetének kérdését. Nem állít fel és nem vesz át sem tudományos, sem mitologikus eredetteóriákat. Amikor történeti kérdésekkel foglalkozik, mindig forrásokkal jól dokumentálható problémákat dolgoz fel. A haladással kapcsolatban Kemény elutasít minden olyan szemléletet, mely a „kezdetleges állapotokat mindig aranykornak szereti képzelni, s a civilizáció hódításait a megromlás terjedésének gondolja.”¹⁴ Ezzel szemben azt érzékeli, hogy a társadalmi változások ellentétesen minősíthető jelenségeket hoznak létre.¹⁵ Azzal is tisztában van, hogy nincs olyan gondolatmenet, mely elvileg ki tudná zárni a rosszat a világból: „abból, mert valami rosszul van, nem foly szükségesképpen, hogy lehetne másként is.”¹⁶ A haladás tehát racionálisan nem bizonyítható. De Kemény végiggondolja azt is, hogy ennek ellenkezője, azaz a haladás tagadása sem bizonyítható.¹⁷ A világ megismerhetőségével kapcsolatos második kérdéskörre, arra, hogy milyen irányba halad a világ, Kemény észrvek alapján nem tud válaszolni. Mindez nem jelenti azt, hogy semmiféle választ sem adna erre a kérdésre.

¹¹ Vö. „Kik nemünk történeteit könnyebb áttekintés végett korszakokra osztályozták, rendet hoztak ugyan a historiába, de zavart sok ember koponyájába. Azon módszer, minél fogva az egymás után tóduló fejleményeknek határozottabb momentumai kapcsolataikból kiszakíttatának, s fordulópontnak el bémálva, [...] külön emelvényekre rakattak, és a megelőző okok és tények, melyek a fokozatos átmenetet alkották, csak utóbb s általánosan hozatának fel, egy csalogoskodásnak [...] ápoló dajkája lön.” KEMÉNY Zsigmond, *A kodifikáció és történelmi iskola*. (1842) In *Kork*. 19.

¹² Vö. „mi egyéb az elmélet, mint tapasztalás által szabály alá vont gyakorlat? És a gyakorlat más-e, mint alkalmazott elmélet? Azon törekvés, hogy le kel mondani a teóriáról, mert a fonák teóriák nagy veszéllyel járnak, az emberiség kezéből éppen ezen veszélyek elleni orvosszert ragadja ki, s mivel káros a tévelygés, tehát betiltja az igazság keresését.” KEMÉNY Zsigmond, *Szemelvényei eljárásunk felől*. (1842) In *Kork*. 183.

¹³ Vö. „Az Erdélyi Híradó-nak ily politikája józan volt: mert általa ő is [...] befolyhatott [...] oly megállapodásra, melyből emberi rövid számítás szerint sikert s malasztot remélni följogosítva valánk.” KEMÉNY Zsigmond, *A bíróségekről és a büntetőeljárásról*. (1843) In *Kork*. 285.

¹⁴ KEMÉNY Zsigmond, *Szellemi tér*. (1853) In *Élet*. 253.

¹⁵ Vö. „a polgárisodás [...] jó tulajdonaink nemesítése mellett ellentétül finomított bűnöket is idéz elő.” *Uo.* 252.

¹⁶ KEMÉNY Zsigmond, *A kodifikáció és történelmi iskola*. In *Kork*. 25. Vö. még: KEMÉNY Zsigmond, *Vallomások*. (1843) In *Kork*. 242.

¹⁷ KEMÉNY Zsigmond, *Érintések*. (1845) In *Kork*. 371.

Kemény pályája és írásai is arra mutatnak, hogy az eddig elmondottak ellenére hitt a haladásban. Hosszú közéleti szereplése nehezen képzelhető el a haladásba vetett hit nélkül, ezenkívül egyes történelmi változásokat egyértelműen fejlődésnek tekint.¹⁸ Legfontosabb bizonyítékunk Kemény haladásba vetett hite mellett azonban gondviselésfogalma. Kemény a gondviselést azonosítja azzal az ok-okozati rendszerrel, mely az egész világot átfogja.¹⁹ A gondviselés, a világ megismerhetetlenségéről vallott nézeteivel összhangban, „nem az emberek félelmei és reményei szerint halad,”²⁰ azaz az ember számára előre kiszámíthatatlan és megismerhetetlen. A racionálisan tájékozódni kívánó ember számára a jelenségek értelmezésével kapcsolatos kételyek abból származnak, hogy a világ csak töredékesen ismerhető meg. Ezért nem véletlen, hogy éppen a kételkedéssel kapcsolatban írja le Kemény egyik kulcsfontosságú megállapítását a gondviselésről: „Kétkedjünk bizvást! Csak egyben nem, ti. hogy az ember hivatása a jó után törekedni; a gondviselés természetesen a jót eszközölni.”²¹ A gondviselés tehát Kemény gondolatrendszerében a viszonyítási pont nélkül maradt embert van hivatva ha nem is irányítani, de megnyugtani. Megnyugtani arról, hogy a világ az érzékelhető jelenségek ellenére az emberrel szemben nem ellenséges, sőt még csak nem is közömbös. E fogalom használatával Kemény elismeri a világ teleologikus jellegét, bár ennek megnyilvánulása számára ellentmondásokkal terhelt és kiismerhetetlen. Más szavakkal és merészebben fogalmazva mondhatjuk azt is, hogy a gondviselésbe vetett hitből származik Kemény azon nézete, hogy történelmi távlatból szemlélve az eseményeket, a dolgok rendjéből az ember és az emberi viszonyok tökéletessége következik még akkor is, ha az események láncolatában az egyén boldogsága sokszor megsemmisül.

(3) A harmadik tisztázandó problémakör Kemény emberképe. Az emberi lélekben Kemény kettősséget tételez fel. Ezt leggyakrabban szív és ész, érzés és értelem, vagy kedély és gondolat dualizmusának nevezi.²² Ezen jelenségek leírásakor többnyire anatómiai fogalmakból vezeti le a metaforikus pszichológiaiakat: „artériák csatornáin [...] vér [...] omlik a szív kamráiba, teremtvé szelíd érzelmeket és viharzó szenvedélyt. Az agyban [...] idegtömkeleg közt, [...] születnek a fogalmak és eszmék, alakul elv és rendszer.”²³ A szív pszichológiai szerkezetét a természet, valamint a polgári és szociális viszonyok hatásai alakítják ki. Velünk születettnek fogja fel Kemény az ösztönöket: így beszél önzésről, önfenntartási és állati ösztönökről.²⁴ Mindezeket végül abban a formulában összegzi, hogy az ember cselekedeteinek fontos meghatározója a „tettekre mozgó kettős ösztön: saját függetlenség, s más akaratunktól függővé tétel, szabadság és hatalom elve.”²⁵ A polgári viszonyokon a jogi, a szociálisakon pedig a megélhetés színvonalát szabályozó gazdasági viszonyokat érti. E tényezők összjátékaként alakul ki a szenvedély iránya és intenzitása, mely megszabja az egyén legáltalánosabb és sokszor még csak homályos céljait, ösztönzi őt e célok elérésére, azaz végső fokon kijelöli az egyéni törekvések általános irányát.²⁶ Bár

¹⁸ KEMÉNY Zsigmond, *Korteskedés és ellenszerei*. (1843–44) In *Vált*. 112.

¹⁹ Vö. 10-es jegyzet.

²⁰ KEMÉNY Zsigmond, *Szellemi tér*. In *Élet*. 252.

²¹ KEMÉNY Zsigmond, *Anglia története II. Jakab trónralépte után*. (1853) In *Élet*. 311.

²² Kemény annyira a szív és ész összjátékából véli az emberi cselekedeteket levezethetőnek, hogy Széchenyit is egy erre alapozott képlettel kísérli meg leírni: „sok keserű tapasztalások és fanyar élmények után, tanulmányává s majdnem rögeszméjévé vált esze állat zsarnokoskodni szívén.” KEMÉNY Zsigmond, *Széchenyi István*. (1851) In *Sorsok és vonzások*. Bp. 1970. 127.

²³ KEMÉNY Zsigmond, *Kodifikáció és történelmi iskola*. In *Kork*. 18.

²⁴ Vö. KEMÉNY Zsigmond, *Érintések*. In *Kork*. 370; KEMÉNY Zsigmond, *Adónkról*. (1842) In *Kork*. 112; KEMÉNY Zsigmond, *Néhány szó saját ügyünkben*. In *Kork*. 140.

²⁵ KEMÉNY Zsigmond, *A mohácsi veszedelem okairól*. (1838) In *Élet*. 11. Vö. még: KEMÉNY Zsigmond, *Írányok*. (1842) In *Kork*. 50.

²⁶ Vö. „legkevésbé sem kétlem, miként a legszámitóbb terveknek körrajzait az egzaltáció teremti és részleteit azon kitartás lépteti életbe, mely érzéseinknek egy eszme iránti hő és lankadatlan melege.” KEMÉNY Zsigmond, *Érintések*. In *Kork*. 371.

a *szenvedély* szó gyakran fordul elő olyan szövegekben, mint az „alakatlan szenvedély” vagy „minden barlangjai a szenvedélyeknek,”²⁷ tévedés volna azt gondolni, hogy a szenvedély Kemény szerint csupán tehertétele az emberi léleknek. Kétségtelenül teherterhelés is, hiszen az ész által nem, vagy csak kevésbé kontrollálható ösztönök folytán beleviheti az egyént olyan célokra való törekvésekbe, melyek vagy egészben, vagy részben megvalósíthatatlanok, és így az egyén olyan konfliktusokba, a társadalmi erők olyan szövedékébe kerülhet, mely vagy boldogságát, vagy erkölcsi, vagy akár fizikai létét is megsemmisítheti. Kemény regéi, novellái gazdag példaanyaggal szolgálnak erre. De mivel a szenvedély ösztönzi cselekvésre az embert, mindenfajta előrelépésnek is az az alapja. Hogy a kitűzött cél megvalósítható-e vagy sem, és ha igen, milyen módon lehet a célig eljutni, annak felmérésére az ész van hivatva. Csak az ész által gondosan mérlegelt törekvések számíthatnak sikerre. Ezért nevezi Kemény az ésszt „a legdrágább kincsnek,”²⁸ és ezért állapítja meg szomorúan, hogy „az új és nagyszerű eszmékre nézve az emberiségnek fő szerencsétlensége abból áll, hogy azokat mindig ábrándozók kezdik sejteni és földolgozni, s midőn aztán higgadt, szakértő és praktikus egyének megjelennek bírálataikkal s józan terveikkel, már sok veszélyes szenvedély szívárgott a tömeg közé.”²⁹

Kemény nem tételez fel az emberben veleszületett erkölcsi érzéket, melyre hagyatkozva, sokszor a társadalom napi moráljával szemben is, az ember eligazodhatna az erkölcsi világban. Ez az eligazodás Kemény gondolatrendszer szerint azért is nehéz, mert az ismeretelméleti alap miatt mindenfajta értékvonatkoztatási pont hitelét veszítette. Mivel a végső jó az ember számára rejtve marad, az embernek etikailag olyan célokat kell kitűznie, melyeknek jóságát a leginkább be lehet látni. Az emberi szenvedés csökkentése tűnik a leginkább ilyennek. A szenvedések különböző fajtái közül talán azokat lehetne a leghatásosabban csökkenteni, melyeket emberek okoznak egymásnak azáltal, hogy saját céljaik elérésére törekedve, más emberek törekvéseivel összeütköznek. A cél tehát olyan emberi kapcsolatrendszer, társadalmi, jogi és gazdasági szerkezet létrehozása, mely az egyes emberek törekvéseit nem szembeállítja, hanem lehetőség szerint összehangolja. Olyan embermodell esetén, amely szerint az ember bár nem eredendően gonosz, de veleszületett törekvése a másikon való uralkodás, és nincs veleszületett erkölcsi érzéke, főleg a társadalmi viszonyrendszer hangolhatja össze az egyéni törekvéseket. A kérdés tehát az, hogy milyennek látja Kemény ebből a szempontból a létező társadalmakat, illetve milyen lehetőségeket lát abban a társadalommodellben, melynek megközelítését kívánatosnak tartja.

Mikor Kemény nem konkrét társadalmi kérdéseket boncolgat, hanem a társadalom általános működéséről ír, általában metaforákkal fejezi ki magát, és többnyire három különböző hasonlítót használ: erőtanit rendszert, gépet és emberi testet. Az erőtanit rendszer³⁰ segítségével Kemény erőket ábrázolja az emberi szándékokat, akaratokat és törekvéseket, és úgy számol ezekkel, mintha vektorok lennének, melyeknek eredőjéből származtatja a társadalom belső mozgásait. Ez az erőtanit rendszer úgy épül fel, hogy minden ember képvisel bizonyos mennyiségű erőt, melyet a körülményektől függő cél, vagy célok elérése érdekében mozgósít. Ezek az erők erősítik, gyengítik vagy kioltják egymást, illetve módosítják egymás irányát, az emberek pedig csoportokba tömörülnek, különülnek. Minél több ember életét érintő dologról van szó, annál bonyolultabb és kiterjedtebb lesz ez a rendszer, míg végül a világ összes egymással kapcsolatba kerülő embere egy nagy rendszer

²⁷ KEMÉNY Zsigmond, *A tisztújítás kérdése, legújabb kapcsolatai közt.* (1842) In *Kork.* 72; KEMÉNY Zsigmond, *Vallomások.* In *Kork.* 242.

²⁸ KEMÉNY Zsigmond, *Néhány szó Szatmár megyéről a maga idejében.* In *Kork.* 12.

²⁹ KEMÉNY Zsigmond, *Igénytelen nézetek.* (1844) In *Kork.* 349.

³⁰ Vö. „Ekkor a közjogi és társadalmi erők súlypontjai hihetetlen gyorsasággal változnak. A történeti érdekek a szellem titáni ostroma között fölbomolván, a szétszóró részek, rövid ingadozás után, a bennök rejlő adhézióval fogva új tömörödési formákat és új gyűlpontokat keresnek.” KEMÉNY Zsigmond, *Még egy szó a forradalom után.* In *Vált.* 377.

része lesz.

Ez a rendszer, melyet Kemény politikai erőtanként³¹ emleget, mindig a súlyegyen felé halad,³² melyet azonban soha el nem ér.³³ Az emberi szenvedések egy része éppen abból származik, hogy az emberek egymás törekvéseit keresztezve vagy megnehezítik, vagy lehetetlenné teszik a másik céljának elérését.³⁴ E szenvedések teljes kiküszöbölése lehetetlen, hiszen ezek a rendszer lényegéből fakadnak. Vannak azonban olyan történeti időszakok, mikor a szenvedések gyakorivá és drámaivá válnak, akkor ugyanis, amikor valami kibillenti a már kialakulóban lévő súlyegyent, és a megbolygatott rendszer „új gyűlpontok” körül és új „tömörödési formák” szerint kezd közeledni valamilyen más arányú súlyegyen felé.³⁵ A cél tehát az, hogy olyan rendszer jöjjön létre, mely az erők elkerülhetetlen összeütközését a lehető legkisebb szintre csökkenti, és akadályozza a kialakulóban lévő súlyegyen kibillentését. Ilyen állapot úgy jöhet létre, ha az egyének ereje oly módon csoportosul, a csoportok és egyének úgy kerülnek egymással részben vagy egészen ellentétes vagy párhuzamos helyzetbe, hogy sem egyén, sem csoport előtt nem nyílik meg annak lehetősége, hogy az egyik a másik, vagy az egész rendszer rovására egyoldalú előnyre tegyen szert, illetve ha csak olyan célok tűnnek elérhetőnek, melyek az egyén, vagy a csoport érdekében nem akadályozzák, sőt éppen elősegítik az egész rendszer működését. Az elkerülhetetlen összeütközések pedig olyan kompromisszumos megoldások felé terelődnek, melyek megint csak az egész rendszer érdekét szolgálják.³⁶ Ahhoz, hogy a társadalom közös érdeke érvényre juthasson, és a társadalom kifelé is érvényesíthesse érdekeit, szükség van bizonyos mennyiségű erő központosítására. Az ezzel az erővel való visszaélést azonban meg kell akadályozni, ellenőrizni van tehát szükség, mely úgy működik legjobban, ha sok szétszórt kis erőből áll. Ekkor ugyanis el lehet kerülni, hogy két nagy erő súlyos kilengéseket okozzon a társadalomban: századunk „a központosított álladalmi erők örvényéből jogokat ragad ki, s azokat visszaadja az egyéneknek, társulatoknak és helyhatóságoknak, s így korlátozza a nagyobb szám mindentevőségét.”³⁷ Egy ilyen rendszer megvalósításának kérdése átvezet a társadalmi intézményrendszer problémájához, ugyanis az erők rendszerét intézmények hálózatával lehet a kívánt modell felé közelíteni. Kemény akkor él a gép és test metaforával, mikor a társadalmi intézményrendszerről általánosan beszél.

A két kép közös vonása a szigorú rendszerszerűség, mely alkalmassá teszi őket a társadalom szinkrón működéseinek metaforikus megjelenítésére. Kemény beszél „az alkotmány gépezetének pontos mozgásáról”³⁸ és arról, hogy „a közállomány hasonlatos leendő az egészséges emberi testhez, melyben a lélek legtitikosabb hatására már megmozdul a

³¹ Uo. 247.

³² Vö. „ha bizonyos fonák helyzet nyomasztása miatt földízte a visszahatást, az először a végpontig rohan, s úgy szűl aztán különböző oszcillációkat.” KEMÉNY Zsigmond, *Állapotunkról*. (1842) In *Kork*. 128.

³³ Vö. „a természet szintűgy nem állít elő jellemerőket, melyek tökéletes súlyegyenben tartásuk egymást, mint státusszerkezet illy alkotmányos hatalmakat.” KEMÉNY Zsigmond, *Eszmetöredékek a korteskedés és ellenszerei körül*. (A továbbiakban *Eszmetöredékek*.) Pesti Hírlap (A továbbiakban PH) 1847 május 6, 9, 11, 20, 21, június 1, 4, 8, 10, 20, 27, 29. Jelen idézet: jún. 20.

³⁴ Vö. „a mozgalomnak [nyelvtusa] ösztöne [...] oly téren edzi erejét, hol [...] szünni nem akaró bujtogatással készít új bonyodalmakat szegény hazánknak, hogy annyi teendőkre fölhívott parányi erejét ismét eredménytelen nyelvharcban pazarolja el.” KEMÉNY Zsigmond, *Két jelenet figyelmünkre méltó*. (1843) In *Kork*. 256.

³⁵ Vö. 30-as és 32-es jegyzet.

³⁶ Vö. „De lehetetlen volna-e, úgy helyzetetni el a hatalmakat, minélfogva ha nem is egy tökéletes súlyegyen — mi valóságos agyrem, — de a szerepek célszerűsége és a befolyásbani osztózás aránya, kezességet nyújtson az együttthatásra, s vágyat ne ébresszen a megmérkőzésre, a letiprásra? — A hasonlító jogtan és az alkotmányos elvek terjedése ellenkező hitre vezet.” KEMÉNY Zsigmond, *Eszmetöredékek*. jún. 20.

³⁷ KEMÉNY Zsigmond, *Szemelvényi eljárásunk felől*. In *Kork*. 185.

³⁸ KEMÉNY Zsigmond, *Kalászkó a hasonlító jogtan mezejéről*. (1845) In *Kork*. 443.

kéz, és szolgálatban vannak minden tagok.”³⁹ Rendszerszemlélet jellemző tehát Keményre, mikor bármilyen társadalommal kapcsolatos problémát elemez. Így közelíti meg a korteskedés kérdését is. Megállapítja, hogy „az alkotmányos élet nagy hatalmat ad a törvényhozóknak, s ahol erő és befolyás van, ott sem a csábokat, sem a visszaélést egészen kiküszöbölni nem lehet.”⁴⁰ Ebből következik, hogy ha fel akarunk lépni a korteskedés ellen, vagy az egész rendszert kell lényegileg megváltoztatni, vagy a legkisebbre kell csökkenteni a megvesztegetés lehetőségét, és a megmaradt rosszal együtt kell élni. Kemény a második megoldást választja, és a következőket javasolja: „a megyei tisztviselő jogkörének revisió alá vonását, — s annak a revisió következtében célszerű szabályozását;”⁴¹ „a követválasztások törvényességének országgyűlés általi verificáltatását, — a követutasítások megszüntetését, — évenkénti országgyűlést több évre választott követekkel.”⁴² Kemény hosszan fejtegeti javaslatainak hatását, de számunkra most csak módszere fontos. Feltárja, hogy a rendszer miként hozza létre működése során a hibákat, melyeket végül emberek követnek el, de azért, mert a rendszer lehetővé teszi ezt. Nem menti fel az egyes embert, de igazi megoldásként nem az emberek megbüntetését, hanem a rendszer módosítását javasolja, hogy maga a rendszer és ne a lényegében rendszeridegen büntető szabályok szabjanak gátat az ember alapvető önzésének. Az ilyen rendszert módosító reformokat nevezi Kemény gyökeres reformoknak.⁴³ Ezt a tudatos rendszerszemléletet tartjuk Kemény társadalomszemlélete egyik legfontosabb vonásának.

Kemény egyszerre számol az erőtani- és az intézményrendszer öntörvényű fejlődésével és a két rendszer bonyolult kölcsönhatásával. A társadalmi erőviszonyok változása állandóan alakítja az intézményrendszert, az pedig időről időre rögzíti az erőviszonyokat, hogy minél kisebb legyen a társadalmon belüli súrlódás, és kommunikációs csatornát biztosít a társadalom alkotóelemei számára, mely csatornákon nemcsak érdekeket és célokat, hanem erőket is lehet kifejezni, és/vagy érvényesíteni. Az intézményrendszer pedig azért rögzíti, alakítja is a társadalmi erőviszonyokat. A kérdés csak az, hogy tudatosan milyen mértékben lehet az intézményrendszer alakításával a társadalmi erőviszonyokat valamilyen optimálisnak vélt állapot felé közelíteni.

A feladat elvileg az, hogy számba kell venni a társadalom minden tagjának igényeit, céljait és feladatait, ki kell jelölni az egész társadalom hosszútávú érdekeit, majd meg kell alkotni egy olyan intézményrendszert, mely a különböző érdekek és törekvések között optimális kompromisszumot teremt, és azt fenn is tartja. A következő lépésben ennek a rendszernek érvényt kell szerezni a közösség tagjai között. Kemény határozottan elutasít minden ilyen kísérletet, és ezt a gép és test metaforák használatában érvényre is juttatja.

A gép, mely állandóan ismétlődő mozgásokat végez, alkalmatlan folyamatosan alakuló rendszerek megjelenítésére, ezért Kemény ezt a képet csak a társadalom *szinkrón* működéseinek ábrázolására használja, és elutasítólag ír azokról, „kik az alkotmány gyárházába mindig egészen új gépeket ajánlanak.”⁴⁴ A test, mely nő, öregszik, megbetegszik vagy felgyógyul, már képes egy rendszer változásainak metaforikus megjelenítésére, és mivel ezek a változások fokozatosak, Kemény a metafora megválasztásával ítéletet mond a társadalmi változások jellegéről is.

Kemény racionális érvekkel is elutasít minden olyan nézetet, mely az ember által tudatosan befolyásolt hirtelen és radikális változásokat lehetségesnek tartja. A társadalom olyan bonyolult, hogy teljes megismerése meghaladja az ember képességeit, és így a rendező elme képtelen minden szükségletet számba venni és lehetőség kielégíteni. Másrészt elképzelhetetlen Kemény számára, hogy a társadalom minden tagja, vagy akár csak jelentős része is magáévá tegye a változás alapjául szolgáló tervet, és azt azonos módon

³⁹ KEMÉNY Zsigmond, *Adónkról*. In *Kork*. 82.

⁴⁰ KEMÉNY Zsigmond, *Esztetörédek*. jún. 29.

⁴¹ *I. m.* jún. 8.

⁴² *I. m.* jún. 20.

⁴³ *I. m.* jún. 8.

⁴⁴ KEMÉNY Zsigmond, *Polémia a Budapesti Híradó ellen*. (1845) In *Kork*. 394.

értelmezze.⁴⁵ Az emberek ugyanis társadalmilag öröklött fogalmakkal tájékozódnak a világban,⁴⁶ mely fogalmak egy hirtelen létrejött radikálisan új helyzetben érvényüket veszítik és így lehetetlenné válik az eligazodás az új emberi kapcsolatrendszerben. Ezért mondja Kemény, hogy „A társadalom organikus élet, maga az öntudattal bíró nép, mely szokásainak, erkölcsének és fogalmainak öszvegeivel nem fog sem beférni, sem kényelmesen lakni minden pallér ideális épületeiben. Az ő szükségletei és nézetei föltételezik az alkotmányos reformokat, de e szükségletek nem foroghatnak rögtön oly ellenkező tengely körül, s e világnézet soha egyszerre annyira át nem változik, hogy a társadalom az állami jogösszvegre nézve teljesen szakíthasson a múlttal, mint kényelmével szakítani szokott a háztulajdonos, midőn régi kastélyát lerontván újat készített.”⁴⁷

Mindebből látható, hogy Kemény a társadalmat nemcsak szinkrón, hanem diakrón értelemben is rendszernek tekinti, számol a társadalom öntörvényű fejlődésével, de nem zárja ki a tudatos társadalomformálás lehetőségét, elutasítja az olyan viszonylag részletesen kidolgozott hipotetikus társadalomképet, mely célértékű modellként szolgálhat, de a társadalmi erőtan szintjén ő is felállít elveket, melyekről meg van győződve, hogy érvényre jutásuk esetén a haladást szolgálják. De hogyan kívánja Kemény érvényre juttatni ezeket az elveket? Abból indul ki, hogy a tulajdon és a tulajdonszerzés lehetősége biztosítja egyrészt a társadalom stabilitását,⁴⁸ másrészt a sajátjáért dolgozó ember szorgalma által az anyagi gazdagságot, harmadrészt pedig lehetőséget a művelődésre. Ahhoz, hogy a társadalom stabil legyen, azaz erőtani rendszerében ne legyenek nagy ingadozások, arra van szükség, hogy minél több embernek legyen olyan tulajdona, mely létbiztonságát szavatolja.⁴⁹ Ezért megfelelő örökösödési és adózási törvényekkel meg kell akadályozni, hogy a tulajdon elaprózódjék, és azt is, hogy néhányak kezében tömörüljön. Kemény persze nem akarja megszüntetni a nagybirtokot, mert azt önmagában is nélkülözhetetlen stabilizáló tényezőnek tekinti, hanem széles közép- és kisbirtokosi réteget szeretne létrehozni.⁵⁰ Örömmel látja, hogy a tulajdonszerzésre az európai fejlődés a jogi feltételt biztosítja, de szorongással tölti el, hogy az ipari forradalom során kialakult gazdasági szerkezet egyre több embert szorít a létminimum határára, súlyosan veszélyeztetve ezzel a társadalom stabilitását.⁵¹ A közösségnek tehát saját érdekében gondoskodni kellene ezekről az emberekről. Kemény megoldási lehetőségként ajánlja az iskoláztatást, progresszív adózást, gyarmatosítást, középítkezéseket és a segélyezést,⁵² valamint azt, hogy az úrbér mintá-

⁴⁵ KEMÉNY Zsigmond, *A kodifikáció és történelmi iskola*. In *Kork*. 18–31.

⁴⁶ Vö. „Egész múltja, teljes hajlama, jövődjéhez minden igényei által vonatik egy nép bizonyos rendszer felé, míg a más abba viszonyait beférkeztetni, nyugalomát föltalálni, reményeit gyümölcscsére érlelni hasztalan törekednék [...] mi csak mint alkotmányos nemzet tudnánk létezni.” KEMÉNY Zsigmond, *Kortekedés és ellenszerei*. In *Vált*. 100.

⁴⁷ KEMÉNY Zsigmond, *Még egy szó a forradalom után*. In *Vált*. 410.

⁴⁸ Vö. „a polgári társaság [...] a személy és vagyonbátorság biztosításáért és biztosítása által létezik” KEMÉNY Zsigmond, *Kortekedés és ellenszerei*. In *Vált*. 14–15.

⁴⁹ Vö. „vak rebegésnek hódolna, [...] ki a békétlenkedők ezen rubrumába a teljesen vagyontalanokon kívül másokat is sorozna; mert a köztapasztalás rég bebizonyította, miképp a közép- és kicsiny birtokúak a fennálló sajátjognak és állományi rendnek szintúgy barátai, mint a dúsak.” *Uo.* 112.

⁵⁰ Vö. „azon közállomány fog legnyugodtabban tekinteni a jövődjé elébe, mely a fekvő birtok körüli jogviszonyokat úgy rendezheti, miszerint a haza színtere sem néhányak egyedárujává nem válik, sem végtelen eldarabolás által apró gazdasággá nem porlik el; s tehát — sőt figyelve arra, hogy a vagyonarisztokráciai elemek politikai célokért megóvassanak — akként alkotja koronként az örökösödési és szerződési szabályokat, hogy minél több közép- és kisbirtok támadjon.” KEMÉNY Zsigmond, *Igénytelen nézetek*. (1844) In *Kork*. 349.

⁵¹ KEMÉNY Zsigmond, *Állandó kérdések*. Pesti Napló 1854. február 1, 8, 11, 14, 16, 17. Jelen gondolat: febr. 8.

⁵² KEMÉNY Zsigmond, *Karácsony előtti eszmék*. Pesti Napló 1863. december 18, 20, 21, 22, 23. Jelen gondolat: dec. 22.

jára az állam „a napszámosnak elégséges bért biztosítson.”⁵³ Kemény olyan tömegnek látja a proletariátust, mely műveletlensége miatt képtelen saját és közössége *hosszú távú* érdekeit belátni, így sorsáról felelősen dönteni. Ezért nem támogatja olyan társadalmi intézmény létrehozását, mely a szegények számára érdekképviselőt biztosít. A szegényekről tehát a művelteknek és így részben a gazdagoknak kell gondoskodniuk. Itt egy szorongató kérdéssel kerül szembe Kemény: belátják-e azok, kik részt vesznek a közösség sorsának intézésében, hogy az ő hosszú távú érdekük is az, hogy a társadalom minden tagjának biztos megélhetése legyen. Képes-e a művelt ember arra, hogy hosszú távú érdekeinek biztosításáért legyőzze önzését? Mert „szomorú volna — mondja —, ha az emberiség mindig egy tűzokádó hegy katlanán gyűjtaná meg azon fáklyát, mely a sötétebb tömkelegből kivезeti.”⁵⁴ Kemény bízik abban, hogy a műveltség felemeli oda az embert, ahonnan egész közössége érdekeit tudja nézni, bár ebben a reményében nem logikus érvelés, hanem a gondviselésbe vetett hite erősíti meg.

Gyapay László

Kemény Zsigmond és a történelmi regény kortárs nyugati mesterei

1.

Dolgozatom célja, hogy összehasonlítsam Kemény Zsigmond történelmi regényírását Walter Scottéval, továbbá Scott néhány követőjével, s itt majdnem kirekesztőleg a 19. század első harmadának három francia mesterére — V. Hugora, Mérimée-re, Alfréd de Vigny-re — gondolok.¹

Fél évszázaddal korábban bizonyára sokan mosolyogtak volna vállalkozásomon, mondván, a skót író történelmi külsőségek leltározója, közismert optimista, izgalmas kalandok kieszelője; milyen rokonságban állhat a történelembölcse, tragikumra olyannyira fogékony, szenvedélyes lélek bűvár Kemény Zsigmonddal? Az engedékenyebbek hozzátehetnék volna: Scott érdemeit igazában a közönségtörténet, a kultúrhistoria terén lehet kimutatni. Az igényes regényírásra csupán átmenetileg hatott, mert az általa bevezetett műfaji változat nyugaton csak 30–40 évig virágzott, s még azalatt is felülmúlta őt néhány tanítványa, elsősorban Manzoni. Mindezt pedig észrevehette a nagyműveltségű, élesszemű Kemény Zsigmond!

Nem vitatva most az előbbi állítások részigazságait, meg kell állapítanunk, hogy az utóbbi évtizedek angolszász irodalomtörténetírása sokkal több értéket lát Walter Scottban, mint a megelőző. Néhány fiatalabb kutatót, pl. David Brownt, Harry E. Shaw-t egyenesen Lukács György *A történelmi regénye* ösztönzött régi tételek felülvizsgálatára, ám David Daiches² töle teljesen függetlenül jutott a következő megállapításhoz: „Művészetét az a törekvése alapozta meg, hogy jellemek tükrében szemlélje a történelmet, a jellemre pedig úgy tekintsen, mint a történelem termékére.” A tömör angol szöveg lényege: „to look at history through character and at character through the history that had worked on it.” Ezzel teljesen összecseng a magyar esztétikus következő mondata: „Scott nagysága a történelmi és társadalmi típusok emberi megelevenítésében van.”³ Scott nem mondható

⁵³ KEMÉNY Zsigmond, *Igénytelen nézetek*. In *Kork*. 349.

⁵⁴ *Uo.* 348.

¹ A legtöbbet az alábbi négy munkát használtam: LUKÁCS György, *A történelmi regény*. Bp. 1947. (= LUKÁCS); David BROWN, *W. Scott and the Historical Imagination*. London, 1979 (= BROWN); Harry E. DAVIES, *The Forms of Historical Fiction*. Ithaca and London, 1983; John LAUBER, *Sir Walter Scott*. New York, 1966. Rendszeres idézésüktől ezért el is tekintek.

² DAICHES-t idézi: BROWN, 3.

³ LUKÁCS, 19.

filozófus alkatnak, ám jól ismerte a skót felvilágosodás magas színvonalú történetbölcseletét, amelynek egyik kidolgozója Adam Smith, korának legnagyobb közgazdásza. Smith és Adam Ferguson tanításának három nagyjelentőségű tételét nemcsak írónk értekező prózájában lelhetjük föl, hanem a Waverley-regényekben is: Fergusonné a társadalomfejlődés alapvető fokozataiként különböztették meg a törzsi berendezkedést, a feudalizmust és a manufaktúrák korát. Mindez megragadó képekben öltözött a szerzőnél, amikor a Stuart trónkövetelő vezette klánok megindultak a már polgári közép-Anglia elfoglalására 1745-ben a *Waverley* lapjain. Második tézisük⁴ a gazdasági-társadalmi fejlődés szükségszerű és személyektől független voltát hirdeti, míg a harmadik tagadja az egyenesvonalúságot: a magasabb fokú civilizáltság nem párosul föltétlenül jobb erkölcsökkel. E tanítás kiváltképp közelállt a fontolva haladó Scotthoz, aki rezignált belenyugvással szemlélte a felföldi törzsek az ő számára hanyatlásában is rokonszenves, bátor, de nyomorúságos életét.

Az új műfaji változatban összekapcsolódott a tudomány a költészettel, s eleve kudarcba, provincializmusba fulladt volna az olyan írói kísérlet, amely elzárkózik a történetírás legújabb elméleteitől. Épp ellenkezőjére fordult a dolog: a historiográfia vehetett leckéket az irodalomtól, meg kellett tanulnia, hogy eleget kutatták már királyok és marsallok viselt dolgai, most a polgárokon, a kétkezi dolgozókon a sor: kidolgozásra vár a művelődés, az erkölcsök, gazdasági élet története, amelyekhez a történelmi regényírás már meg is kezdi az építőkövek szállítását. (Vö. a polgárkirályság egyes francia történészeinek, pl. Thierrynek Scott iránti elismerését.)

Mind Lukács György, mind az újabb angolszász kutatók hangsúlyozzák, hogy Walter Scott elméletben és gyakorlatban egyaránt elismerte az ún. szükséges anakronizmus elvét.⁵ Az *Ivanhoe* elé tett ajánlásában olvashatjuk: „Hogy valamiképpen érdeklődést keltsünk, a választott tárgyat le kell fordítanunk annak a kornak erkölcsére (szokásaira) és nyelvére, amelyben élünk.” Elméletben és gyakorlatban egyaránt alapvetően különbözött művészete a történelmi regény ama típusától, amely pl. Lytton-Bulwer: *Pompeii utolsó napjaiban*, Flaubert: *Salammbójában* vagy nálunk Laczkó Géza Zrínyi-regényében (*Német maszlak, török áfium*) öltött testet. A *Waverley* szerzője nem akart művelődéstörténeti múzeumot felállítani alkotásaiban, távol állt tőle a szigorúan tudományos értelemben vett hitelesség keresése, a nyelvi archaizálást egyenesen elvetette. Nem hajlott azonban a másik szélsőségre, a modernizálásra sem. Legjobb munkáiba nem találunk példát saját kora eszméinek, érzésvilágának a múltba történő visszavetítésére.

Hozzá kell tennünk rögtön, hogy témaválasztása nagyrészt eleve fölöslegessé tette a modernesítést. Éppen a mai kritikától legsikeresebbnek ítélt Scott művek viszonylag közeli időpontban játszódtak, Skócia s Anglia történetének kb. 1660–1770 közötti szakaszán.⁶ Ez időszak véres vagy vértelen társadalmi küzdelmeinek lényegét, az átalakulás irányát, ütemét világosan átlátta, éppen intellektuális biztonsága kedvéért ragaszkodhatott hozzá oly kitartóan. Bár regényeivel ébren akarta tartani a nemzeti tudatot, nem lett a független középkori Skócia modern krónikása. Úgy véljük, ez a tény már önmagában is munkásságának realiztikus (természetesen nem *realista*) jellegét tanúsítja. (Érdekes az ellenpélda: lengyel és magyar művészek, Jósikától Sienkiewiczig, a maguk romantikus nemzetszemléletében nagyon szívesen fordultak a középkor, mint „dicső hajdankor” felé. Az, hogy szociális párhuzamot nemigen találtak a 19. századdal — nem zavarta őket.)

Közismert sajátsága Walter Scott epikájának, hogy — Lukács György szavaival élve — „a nagy történelmi alakok, a küzdő osztályok és pártok vezérei a mese szempontjából csak melléktárgyak [...]”. Mégsem tesznek soha kicsinyes hatást.”⁷

Lukács főként ideológiai szempontból értékeli ezt a megoldást: íme a művész Scott köznapj énje fölé emelkedve demokratává lett, szembeszállt (itt is) a romantikusokkal, akik a magányos nagy emberek (pl. Carlyle „hős”-ei) művének tekintették a haladást. Nehéz

⁴ BROWN, 200–202.

⁵ LUKÁCS, 42–44. és BROWN, 178.

⁶ A felső időbeli határt a *Redgauntlet* cselekménye adja, ez kb. 1766. Vö. BROWN, 152, 223.

⁷ LUKÁCS, 28–29.

elfogadni az ilyen szoros eszmei összefüggést, hiszen az Erdély trilógiát fogalmazó Móricz Zsigmondot egyáltalán nem lehetne későromantikusnak, dekadensnek vagy arisztokratikus lelkületűnek nevezni, amiért Báthoryt és Bethlent állította középpontba. A skót mester inkább a körképhez, a mozgalmas panorámához értett mint az arcképhez. Tiszta-ban lehetett azzal, hogy tehetségétől idegen feladat a kivételes ember személyiségének boncolgatása.

Ezért vagy más okból születtek olyan könyvei is, „melyekben nemigen szerepelteti a történelmi egyéniségeket, mely nem kölcsönöz Cliótól nagy motívumokat, mely saját bel-lényegéből szövi ki a katasztrófát, és a kortól jobbra csak színt, zamatot, szellemet vesz át.” Keménytől, az *Élet és irodalom* 13. fejezetéből idéztem a fentieket, ahol a szerző így jellemzi e Scott-műveket a továbbiakban: „Néhány gyönyörű regénye a törtélemben történik, de mégsem úgynevezett történelmi regény.”⁸ (Nem tudhatjuk, milyen munkákra célzott Kemény Zsigmond, némi joggal gondolhatunk olyanokra, mint a *Midlothian szíve*, a *Redgauntlet* esetleg a *lammermoori nász*.)

A „skót” regények meg az *Ivanhoe* középpontjában álló hős nem csatlakozik végleg a szembenálló táborok egyikéhez sem, hivatása az, hogy összekösse egymással a szélsőségeket. Így bizonyos mértékig technikai segédeszköz is, tudósít ismeretlen tájakról, vallási áramlatokról, megmagyarázza az angol olvasónak az egzotikus skót sajátosságokat. Ezek a Waverleyk, Mortonok, Ivanhoek megmaradnak egysíkúságukban, nem mennek át lelki fejlődésen, ám a nagy társadalmi válságokat, az új és régi harcát jól példázzák. Ezen túl sorsukban kimutathatjuk egy akkor már hanyatló műfaj, a *romance* jellegzetes motívumait. A *romance* kalandorozat, amelynek hagyományai szerint hamisan vádolják, elítélik, bebörtönzik, majd megmentik, esetleg kitüntetik a rokonszenves fiatalembert. Ő aztán visszaszerzett örökséggel, boldog vőlegényként, férjként búcsúzik az olvasótól.⁹

Ez a kalandos elem a szokványos optimizmussal együtt bizonyult az életmű legrom-lékonyabb részének, noha sok jogos támadás érte írónk nyelvét, stílusát is. Általában a szerzői közléseket bírálták, míg Scott dialógusteremtő képességét Balzactól kezdve dicsérni szokás. Joggal.¹⁰

A népi szereplők tájnyelvi, illetve bibliai ízü megszólaltatása kidomborította az et-nikai, társadalmi és felekezeti különbségeket. Nem térhetek ki ezúttal a szerző folklór ihletésére, amely rendkívül sokrétű és mélyreható, hiszen népdal meg ballada mellett a babonák, boszorkánytörtélel is szerepet játszottak benne. Kétségtelen, hogy másként fogadhatták ezt nyugaton, mint keleten: ott főeleme lehetett a couleur locale-nak, hatal-mas vonzerő, amely inkább csak elkápráztat, mintsem mélyre hatolna az olvasó lelkébe. A kelet-európai értelmiségi számára mindez felhívást is tartalmazott a népiesebb, ezáltal sajátosabb, nemzetibb költészet megteremtésére.

A Waverleyírója az eddiginél nagyobb súlyt adott a párbeszédnek, növelte élénkségét, egyénített voltát, háttérbe szorította miatta az auktoralitást. A regényt szinte hallani lehetett. Stílustörténeli tény szövegének megnövekedett vizualitása is: ez főként a részle-tező környezet- meg ruhaleírásoknak, az arcjáték és gesztus érzékeltetésének köszönhető. Ha ehhez hozzávesszük a cselekményt, jellemzést, sokoldalúan átható társadalmi-feleke-zeti konfliktusokat, könnyű megérteni, miért emlegetik már a kortársi méltatásokban is Walter Scott drámaiságát. Maga Balzac is kiemelte ezt a *pármái kolostorról* készült bírá-latában.

2.

A skót író mintegy 40 esztendővel korábban született Kemény Zsigmondnál. Jelentős különbség ez eszmetörténeli és irodalomtörténeli szempontból. Nagyon leegyszerűsítve

⁸ KEMÉNY Zsigmond, *Élet és irodalom*. Bp. 1971. 165.

⁹ A *romance*-ról: Ulrich KELLER, *Die englische Literatur* (In Neues Handbuch d. Literaturwis-senschaft. Bd. 16.) Wiesbaden, 1985. 310 skk.

¹⁰ LUKÁCS, 16.

azt mondhatjuk, hogy Scott műveltségét, történelemszemléletét, ízlését még a kései brit felvilágosodás (emlékezzünk az A. Smithről és társairól elmondottakra), a 18. századi angol regény, továbbá a korai romantika határozta meg, valamelyest a német Sturm und Dranggal együtt. Férfikora kezdetéig, kb. 1845-ig Kemény átélte az egyetemes, valamint a hazai romantika teljes kivirágzását — akár az irodalom, akár a historiográfia terén, ám észrevehette annak kezdődő nyugati hanyatlását éppúgy, mint a realizmus, pozitívizmus jelentkezését.

A következőkben Scottnak és Keménynek a történelmi epikára vonatkozó főbb elveit hasonlítom össze — regényírói gyakorlatukra éppúgy ügyelve, mint tanulmányaikra. Eljárásom sokkal inkább esztétikai-poétikai, mint filológiai; az egyes átvételek, utánérzések kérdésének konkrét tárgyalása nem feladata dolgozatomnak.

Mindketten hittek a társadalmi fejlődésben, annak feltartóztathatatlan és személyföltölti voltában. Kemény — noha elődjénél következetesebb liberálisnak (angol szóhasználattal whig-nek) bizonyult — szintén számolt a haladás tényének ellentmondásosságával: „a polgáriásodás — bármely egészséges legyen is az — jó tulajdonaink nemesítése mellett ellentétül finomított bűnöket is idéz elő”,¹¹ olvashatjuk *Szellemi tér* című értekezésében.

Közös a magatartásuk a „szükséges anakronizmus” tételének elfogadásában, sőt az elméleti követelményeket megfogalmazva a magyar író egyenesen skót elődjére hivatkozik. Az *Élet és irodalom* 14. fejezete, amely a történelmi regény poétikájának legigényesebb tárgyalását adja nálunk a múlt században, semmiképp sem helyesli a középkor gyökeresen modern gondolatokkal való felruházását. Scottot épp azért dicséri, mert tartózkodott az effélettől, s az *Ivanhoe* kölcsönökre, uzsorás zsidókra rászoruló báróit nem szónokoltatta a „pénzarisztokrácia ellen.” Ez a réteg majd csak évszázadok múlva lép föl, s a rávonatkozó eszmék „a legbölcsebb ember fejében sem foganhattak meg a normannok korában.”¹²

Az is anakronizmus — írja Kemény ugyanitt — ha valaki a hajdani vallási küzdelmek tombolása közepette „a pártok közé egy bölcs Náthánt” állít a felekezeti türelem apostolaként. Ezt az eljárást azonban megengedhetőnek véli, hivatkozva az „univerzalizmus felé törekvő keresztény világnézet” évezredes fennállására. Mindkét alkotó munkásságában felbukkannak a tolerancia korukat megelőző hirdetői (pl. Lorántffy Zsuzsanna *A rajongók*, Henry Morton *A puritánok utódai* lapjain). Scottnál jóval több akad belőlük, minthogy a „középen álló hős” funkciója együtt járhatott az ilyen szerepvállalással is.

Munkáinak túlnyomó többségében Kemény magáévá tette azon regénymodellt, amelyben a képzeletszülte alakok kerülnek előtérbe s az ismert történelmi személyek csupán mellékszereplők. Egyetlen kivételnek a *Zord időt* tekinthetjük: itt az országos események egészen részletező bemutatására kerül sor, szemben pl. *A rajongókkal*. Werbőczy pedig a könyv nagyobb felében Elemérhez, Barnabáshoz hasonlóan állandóan jelenlévő, aprólékos gonddal jellemzett személy. Teljes szakítást azonban még ez sem jelent a scotti hagyománnyal. A volt nádor jóval kevesebb figyelmet kap a két fiktív hősnél, mert csak pályája rövid, végső szakaszát ábrázolja a regény, míg Elemér meg Barnabás egész életéből tudósítanak a szétszórt visszapillantások. Ezáltal motiváltak egyéniségük fővonásai, míg Werbőczy esetében nincs költői magyarázat arra, miért lett ennyire naívan hiszékeny, optimista és hiú politikus. (Ezt természetesen nem a *Zord idő* hibáztatása végett említettem meg.)

Históriai és magánéleti részek arányát tekintve az *Özvegy és leánya* szöges ellentéte a *Zord időnek*. Megfelel annak a leírásnak, amelyet már idéztem az *Élet és irodalom* 13. fejezetéből: „nem kölcsönöz Cliótól nagy motívumokat [...] saját bel-lényegéből szövi ki a katasztrófát, és a kortól jobbára csak színt, zamatot, szellemet vesz át.” Elég volna ezért annak megállapítása, hogy ez a kitűnő alkotás műfaji, regénytípológiai, szerkezeti vonatkozásban Walter Scott példaadását követi, ámde többről van szó. Tarnóczy Sára meg Lucy Ashton szerelmi tragédiájából a meseszöveg meg a konfliktusok terén is számos egyezést emelhetünk ki: éppúgy párhuzamos a fiatalok szerelme, az anyák intrikája az

¹¹ KEMÉNY Zsigmond, i. m. 252.

¹² i. m. 171.

ellenséges családból jött kéréssel szemben, mint a fiatal emberek külföldi útja, előbb a lányok, majd a Ravenswood illetve Mikes János pusztulása. Világképet és stílust tekintve mégis mélyreható különbséget kell látnunk Scott és Kemény regénye között: az Ashtonok és Ravenswoodok története telve van legendás, természetfölötti motívumokkal, melyek az egészet a gothic novel kései képviselőjévé avatják, az *Őzeveg és leánya* a historizmust, lélektaniséget kibontakoztató 19. század kifejezője, lényegében realista munka.¹³

Igy összegeztem véleményemet 1972-ben, ám ma már megváltozott a nézetem. Mert *A lammermoori nász* csak részben „gótikus stílusú”, van olyan rétege is, amelyet nagyon is hiteles társadalomrajznak kell tartanunk. A legállandóbb témáját bontja ki, ismét a skót mester: az újak és régiek szembeszállását. Az újak az Ashtonok: kétes eszközökkel gazdagodtak meg, takarékosak, haszonelvűek, óvatosan számítók, s mindenekelőtt hűek a győztes brit uralkodóhoz. Ravenswood Edgar teljesen elszegényedett egykori hűbérúr, szegénységénél is nagyobb a büszkesége, vakmerősége, s őszinte ragaszkodása az irreális politikát folytató Stuart-párthoz. E rétege a műnek tehát a 19. századi realizmushoz áll közel, de ezúttal megint föl kell ismernünk az elválasztó mozzanatok: Edgar jellemét szociális és politikai helyzetéből vezeti le megalkotója, Mikes János esetében nem ez a helyzet. Szegedy-Maszáék könyvében¹⁴ találóan ítélik e kérdésről: „[Mikes János] romantikus hősnek ígérkezik, csak hogy a regény világa a realizmus jegyében fogant, [...] a megkésetttség feloldhatatlan ellentmondást eredményez a férfi főszereplő s környezete között. [...] sorsán keresztül az *Őzeveg és leánya* mintegy a romantika elévülését sugalmazza.” Kemény Kolostory báró személyében megrajzolt már egy romantikus politikai elvektől, életstílustól, feudális családi múlttól félrevezetett, életválságba sodort jellemet — hasonlóképpen járhatott volna el a Mikes-fiú esetében. De János nem Ravenswood, még kevésbé Kolostory: családjától, a politikai krédótól függetlenül él benne a nemes, ám téves regényesség, sejtjeiben hordja a romantikusságot.

3.

Kemény Zsigmond még csak kamaszkorát kezdte meg, amikor 1828 táján a franciáknál tetőzött a Scott iránti mámoros lelkesedés.¹⁵ A felületesebbek pusztán az egzotikus Skóciára és a lebilincselő kalandokra figyeltek föl, a tudatosabb olvasó megérezte, hogy itt egészen mást nyújtanak neki, mint a közelmúlt klasszicista szépprózájában: egyrészt a racionális hősök, kifinomult önlelemző előkelők helyett naív, indulatok csaknem barbár népfiai lépnek föl, másrészt nagy szerep jut az intézményeknek, szellemi áramlatoknak, a politikának az egyes ember életében. A változás műfajilag annyit jelentett, hogy a regény többé nem tanulmány, nem emlékirat, hanem közel kerül az eposzhoz, gazdag lesz külső cselekményességben, tömegjelenetekben — és ami különösen újnak számított — leírásokban.

Scott akkori kultusza világirodalmi eredményhez vezetett: a *Comédie Humaine* ciklusát tervező Balzac nem titkolta, hogy a *Waverley* szerzőjének példája nyomán akar „a jelen történetírója” lenni. A Scottot tagadva is követő kortársi francia történelmi regény nem dicsekedhet ekkora teljesítménnyel, három alkotását azonban számon kell tartania az irodalomtörténésznek: Alfred de Vigny: *Cinq-Mars összeesküvése* (1826), Prosper Mérimée: *Szent Bertalan éjszakája* (1829), Victor Hugo: *A párizsi Notre-Dame* (1831).

¹³ NAGY Miklós, *Kemény Zsigmond*. Bp. 1972. 159.

¹⁴ SZEGEDY-MASZÁK Mihály, *Kemény Zsigmond*. Bp. 1989. 212–213.

¹⁵ A francia kortársakról csupán az új szintéziseket sorolom fel: Max MILNER, *Le romantisme (1820–1843)*. Paris, 1973, 220–223; Winfried ENGLER, *Geschichte d. französischen Romans*. Stuttgart, 1982. 245–249. A *Neues Handbuch d. Literaturwissenschaft* már idézett kötetéből Hans FELTEN — Joachim LOPE, *Französische Romantik* c. fejezetét (276–280). Ma sem nélkülözhető Louis MAIGRON adatgazdag könyve: *Le roman historique à l'époque romantique: Essai sur l'influence de W. Scott*. Paris, 1898. (újra: 1912.)

Vigny elmékedő hajlamú, tragikumra fogékony írói alkat, alkotói céljai és módszerei azonban gyökeresen különböznek a Kemény Zsigmondétól, Scottot nem is említve. A francia művész munkája határozottan kiáll a politikailag irányzatos történetfelfogás mellett, nem sokat tart a tények tiszteletéről. Kemény és Scott a múlt megítélésében nem kívántak elszakadni a restaurációval szembenálló, haladó történetírástól — Vigny megtette ezt. Hiába méltatja a francia historiográfia Richelieut, mint a feudális anarchia felszámolóját, a nemzeti nagyhatalmi állás megteremtőjét Vigny őt az önző és kegyetlen becsvágy szobrává stilizálja. Végeredményben 1789 is az ő bűne — tanítja könyvében. A legitimista — konzervatív szerző — szemében a második rend önállóságának eltörlése a 17. században végül aláasta magát a monarchiát, és katasztrófához vezetett.

Általánosságban se tartotta fontosnak, hogy a művész a történelmi forrásokat kövesse. Csak úgy lehet tanulni a múltból, ha képviselőit meghatványozza az alkotó képzelet — vallja a *Cinq-Mars összeesküvésének* előszavában. A jelen „elviselhetetlen langymelegsége” után „hadd álmodjunk arról, hogy néha megjelentek a földön erősebb és nagyobb emberek is, akik elszántabban tudtak jók vagy rosszak lenni.”¹⁶

Ezek a felnagyított alakok egyszersmind a francia történelmi „uralkodó egyéniségei”, ott állnak a regény előterében, vagyis megtörtént Scott szerkesztési alapelvének elvetése is.

Lehetetlen nem dicsérni V. Hugo alkotásának káprázatos nyelvét, képzelőerejét, de épp fly lehetetlen megfedkezni gépies jellemrajzairól, mesterkéltlen kiélezett helyzetairól.

Vajon mennyiben tarthatta *történelmi* elbeszélésnek Kemény nemzedéke a *Párizsi Notre-Dame*-ot? Bizonyára észrevették, mennyire időtlen a történet főhőseinek személyisége: Esmeralda meg három szerelmese ugyanolyan joggal lehettek volna a 16. esetleg a 14. század gyermekei, XI. Lajoshoz s az általa elindított nagy átalakuláshoz semmilyen formában sincs közük. Annál több szál fűzi őket a hajdani Párizs egzotikusan festői népünnepélyeihez, és mindenekelőtt a katedrálishoz. A Notre-Dame a gótika, a középkor, sőt a könyvnyomtatás előtti évezredek jelképévé magasodik, emléke annak a nagyszerű múltnak, amelyben V. Hugo sejtése szerint „az építéset volt az emberi nem egyetemes írása.” (II. könyv, II. fejezet). A cselekményt megakasztó filozófiai, történetbölcseleti elmélkedés nem idegen Keménytől, Eötvöstől sem, azonban inkább a *Gyulai Pál* fiatal költője hódol neki, mint a *rajongók* tárgyyszerűbb, kevésbé auktoralis mestere.

Általában is elmondhatjuk, hogy a történelmi regény poétikáját tekintve V. Hugo meg Kemény között nincs lényeges párhuzam, ám mindketten ragaszkodnak a romantika bizonyos vívmányaihoz. Nemcsak a *Gyulai Pál* megírásakor kedvelte Kemény az erős kontrasztokat, a tarkaságba átcsapó színességet, nemcsak akkor küzdött szónokias hajlaimai, a már-már fárasztó képgazdagság ellen. Ha valaki kevesellné ezeket a párhuzamokat, gondoljon a következőkre: bőven van köztük egyezés az esztétikai minőségek kiválasztása terén, a rút és groteszk elemek mindkettőjükönél otthonosak, a *Zord időben* egyenest meglepő bőséggel mutathatjuk ki őket. Számuk alighanem magasabb akkor, mint a negyvenes években!

Prosper Mérimée rövid regénye 1572 drámai eseményeiről (a francia cím is a krónikás jelleget hangsúlyozza: *Chronique du règne de Charles IX.*) nem dicsekedhet kivételes gondolati vagy érzelmi mélységgel, de kiérezhető belőle, hogy szerzője vérbeli, bár egyelőre nem nagy távlatú, historikus. Éppen ezért, meg a részleteket szívesen festegető realisztikus leírásai, továbbá témaválasztása okán, kortársai közül a legközelebb áll Walter Scotthoz. Mellékfiguraként szerepelteti a kor vallási, politikai vezetőit, a legkevesbé sem óhajtja Vignyhez hasonlóan felnagyítani őket. Szerzőnk szívósan őrzi tárgyilagosságát a vallásháború szembenálló pártaival szemben, legrokonszenvesebb hőséül azt a George Mergyt választja, aki szívre ugyan katolikus, valójában *ateista*. Miként lett azzá — kérdezheti a meglepett olvasó? Mérimée futólag Rabelais követésére utal — azaz valójában adós marad a válasszal. E vonás már jelez valamit írónk jelleméből: fő törekvése, hogy anekdoták, érdekes esetek tükrében minél többet felvillantson a francia későreneszánsz észjárásából, erkölcséből. Könyve így hitelesnek tűnő, vagy legalábbis igen érzékletes pillanatfölvételek

¹⁶ VIGNY, i. m. Bp. 1924. 5. (ford. Benedek Marcell.)

sorozata, és sokszor nem is több ennél. A Szent Bertalan éj megelevenítése ugyan nagy helyet kap benne, mégis igazat kell adnunk Lukács Györgynek s másoknak abban (Lukács 59), hogy a nagy történelmi leszámolás, valamint a regényhősök sorsa között nem jött létre szerves kapcsolat.

Valóban, gyakran arra kell gondolnunk, hogy Mérimée — voltairianus nézeteire büszkén — nem is igen kívánta elemezni a túlhaladott (lenézett?) korszak emberének vallástól, felekezetiiségtől mélyen átitatott eszmevilágát. *A rajongók* Kemény Zsigmondja aligha helyeselte volna a hugenották lemészárlásának itteni megjelenítését. Mérimée szemében mindez — némi bujtogatás mellett — a párizsi lakosság, a „tömeg” alacsony indulatának, elvakultságának következménye. Scott és Kemény a vallási viszályok rajzában nem feledkeztek meg az uralkodó körök befolyásáról, egyúttal azt is kiemelték, hogy etnikai, vagyoni különbségek éppúgy szították az ellentéteket, mint százados gyökerű gyűlölségek.

Helytelen volna pusztán a választóvonalak kiemelése. Keménytől távol állt az eszmétörténeti ahistorizmus, továbbá a tragikum s az igazán mély lélektaniaság kerülése. Annál inkább magáénak vallhatta volna a francia író pártatlanságra, a források sokoldalú felhasználására törekvését, azt, hogy a szerző lenézte a ruhák és fegyverek szokványos, pontostkodó bemutatását. (Ez utóbbi a skót mester jelentéktelenebb tanítványainak legfeltűnőbb ismertetőjele. Hányszor kell átrágni magunkat az effélen Jósikát olvasva!)

Lezárásul elmondhatjuk, hogy Kemény Zsigmond több vonatkozásban is magáévá tette Scott regényírói módszerét. Ő is vallotta a források tiszteletét, a nagyobb összefüggések keresésének s a szükséges anakronizmusnak az elvét, regényei központjába általában nem történelemformáló személyiségeket állított, elutasította a nyelvi archaizálást. Mindketten erősen ragaszkodtak szülőföldjükhöz, az ottani folklór és nyelvjárás irodalmi gyümölcsözöttségében a nemzeti jelleg kibontakozásának egyik föltételét ismerték fel. (Tagadhatatlan persze, hogy *A rajongók* szerzője gyérebben és főként áttételesebben adósa a népköltésnek, népi hiedelmeknek, mint skót elődje.)

Nem hunyhatunk szemet írói természetük különbségei előtt, tudnunk kell, hogy eltéréseiket csak növelte elűtő koruk és környezetük. Scott a mesélésre, derűs életképek szerzésére hajlik, Keményben döntő elem a tragikus komorság, a lélekelemzés szenvedélye. Számolnunk kell azzal, hogy a *romance* műfaja és Fielding mellett a *gothic novel* irracionálisizmusa is befolyásolta a skót mestert, míg Keményt éppúgy formálta a század elkötelezettsége a természettudományos módszereknek — mint Balzac, a romantikaellenesség avagy az 1849 utáni önfegyelmező kijózanodás. Másképpen gondolkodtak a sikerről, az írói toll vagyongyűjtő hatalmáról is. Scottot hosszú ideig megrontotta, rutinossá tette a diadal és kiadónak tömegtermelést követelő magatartása. A megígért tiszteletdíj Keményt se vitte mindig jó irányba (gondoljunk pl. *Deborah* című kimerítően kisregényére), magatartását mégis az erkölcsi komolyság, szerzői felelősségtudat határozta meg elsősorban.

Számos követője, kiváló követője csak olyan szerzőnek lehet, aki maga is nagyszabású irodalmi jelenség. Walter Scott ilyennek számít. Arra azonban sok példát gyűjthetünk az irodalom- és művészettörténetből, hogy a követők között gyakran olyanok is akadnak, akik esztétikai értékekben meghaladják mesterüket. Talán nemzeti elfogultság nélkül állapíthatjuk meg, hogy Scott és Kemény esetében szintén erről van szó.

Nagy Miklós

Adalékok József Attila utolsó éveire

József Attila és Wilhelm Reich

Egy *ÉS*-beli glosszájában (*Ki írta a Szabad ötleteket?* 1988. máj. 13.) Vezér Erzsébet egyebek között azt írja, hogy „József Attila jártas volt a pszichoanalitikus irodalomban,

jól ismerte Freudot, Ferenczit, *Wilhelm Reichet* stb. " E véleményével hiba volna vitakozni, hisz minden jel arra vall, igaza van. Mégis: hogy ilyen nyugodtan, hogy ilyen kategorikusan állíthassuk ezt — főleg Reichet illetően —, ahhoz még sokat kell tennie a filológiának. (Erős Ferenc, aki egy tanulmánya függelékében a magyarországi Reich-recepciót is fölvezolta, szerényebb. Ő még — követendő óvatossággal — csak azt írta: „ »A SZEXPOL-szemlélet« jelenik meg a korszak egyes baloldali íróinak publicisztikájában is”, s zárójeles fősorolásában elsőnek József Attila *Az ifjúság nemi problémái* című írását említi. Erős Ferenc, *Wilhelm Reichről*. Medvetánc, 1983. 2–3. sz. 184.))

A költő jegyzetfüzeteinek egyikében azonban bizonyíték is van a költő Reich-ismeretére. A Petőfi Irodalmi Múzeumban őrzött JA 529 jelű dokumentumban van egy följegyzés, amely bizonyítja: a költő csakugyan ismerte Reich munkásságát.

A József Attila kezétől származó följegyzés a következő:

Zeitschrift für Politische Oekonomie und Sexualpolitik.

Minden eddigi számát!

Verlag für Sexualpolitik, Kopenhagen Postbox 827

Ez a folyóirat — mert a följegyzés kétségkívül egy folyóirat címét, kiadóját s a megrendelésre irányuló szándékot tartalmazza — Wilhelm Reich Dániában kiadott SZEXPOL folyóirata! Ezt rendeltette meg József Attila. S hogy meg is kapta a folyóiratot, jelzi a följegyzésen olvasható, de már idegen kéztől származó pótlólagos jegyzet. Bal oldalt, fönt: 934/35–36. Jobb oldalt, ugyancsak fönt: P 43.20 *Cserépfaházhoz*. A sorok közé pedig egy dátum van beszúrva: II/15. Mindez, „lefordítva”, azt jelenti: a költő a folyóirat addig megjelent 1934–35–36. évi számait kapta meg, az egész rendelés 43 pengő 20 fillérbe került s a rendelést a Szép Szó kiadója, a költőnek is régi barátja, Cserépfalvi Imre bonnyolította le. (A költségeket is alighanem ő állta.) A megrendelt példányok pedig, ha jól értjük, február 15-én érkeztek meg.

Ki hívhatta föl a költő figyelmét a folyóiraatra (aki egyúttal a kiadó címét is megadta)? Nem tudjuk, elvben többen is szóba jöhetnek (pl. Kulcsár István) — nem lehetetlen azonban, hogy az az Ernst Strauss adta a tippet, akinek kezeírásával (?) az alábbi cím is megtalálható a „rendelés” alatt: *Dr. Ernst Strauss Paris 15e Square Leon Guillot*.

Mit köszönt meg Freud?

József Attila válogatott levelezésének kötetében (1976) van egy kártya Sigmund Freudtól. Magyarra fordított szövege csupán ennyi: *Nyolcvanadik születésnapom megünneplésében való részvételért fogadja szíves köszönetemet* — s ez is előrenyomtatott szöveg, csak az aláírás származik Freud saját kezétől. A sajtó alá rendező, Fehér Erzsébet úgy vélte, e kártyával Freud a költő Freudnak ajánlott, *Ami szívembe rejtesz* című versét köszönte meg. Sőt azt is föltételezi (magyarázatképpen), hogy e verset valaki le is fordította a mester számára németre.

Elvben lehetséges ez a magyarázat, de nem valószínű. Márcsak azért sem, mert egy olyan nagy pszichológus, az emberi (s alkotói) lélek olyan nagy ismerője mint Freud, aligha hagyta volna szó nélkül a verset s ha hosszabban nem, egy félmondatban utalt volna rá. A köszönőkártyára, úgy vélem, más: egyszerűbb és „stílusosabb” magyarázat van.

A magyarázatot a *Magyar Hírlap* 1936. május 7-i tudósítása, *A 80 éves Freud üdvözlése* adja meg. E cikkből kiderül, Freud születésnapjának megünneplésére nemzetközi bizottság alakult, s e bizottság levélben üdvözölte a nagy tudóst.

E levél szövege — melyet a *Magyar Hírlap* magyar fordításban közzé is tett — a következő:

FREUD Zsigmond 80. születésnapja kedves alkalom nekünk arra, hogy szerencsekívánatainkat és hódolatunkat fejezzük ki előtte: aki az emberről való új és mélyebb tudásunk megteremtője, aki működésének minden területén — vagyis mint orvos, lélekbivár, bölcselő és művész — egyaránt jelentékenyen alkotott, látnok és gyógyító, akit immár két nemzedék tekint útmutatójának és vezetőjének a lélek eddig nem ismert világában. Magányos és önálló szellem ő, „férfias bajnok

és tekintete érces”, ahogy Nietzsche mondja Schopenhauerről, gondolkodó és kutató, aki képes volt egyedül lenni s aki utóbb egész sokadalmakat vonzott és vitt magával és rendületlen haladván a maga útján, utat tört oly igazságok felé, amelyek veszéllyel fenyegettek, mert felfedtek sok mindent, amit az ember félve palástol s a homályba világot vetettek.

Nem szűnt meg problémákat felvetni oly területeken, ahol a régi szemlélet mértéke ilyet nem ismert; mint kutató és felfedező, sokszorosan megnövelte a szellemi bűvárkodás eddigi terét. És akik tanai ellenfelei voltak, még azok is adósai azért az ösztönzésért, amelyet az alkotó gondolat tőle kapott. Bármit módosít vagy változtat is majd bűvárkodásai egyik-másik eredményén a jövőendő, semmi sem hallgattatja el többé azokat a nagy kérdéseket, amelyeket Freud Zsigmond az emberiségtől kért — és amit világossá tett, tartósan többé nem homályosulhat el. A foglalkoztatottakat megalkotott és a szavak, amellyel megnevezte azokat, ma már maguktól értetődők, az élő nyelv alkatelemei: a szellemi tudományok minden terén, az irodalmi és művészi bűvárkodásban, a vallás- és östörténetben, a mythológiában, a népismeretben, valamint a nevelés- és nemzedéknevelésben is — hatásának mély nyoma látszik s ha van valami, ami e nemzedék alkotásaiból maradandó: az ő gondolkodásának ereje az, amely felejthetetlen marad a lélek- és tudományokban.

Mi, akik szellemi világunkat Freud bátor élete-műve nélkül ma már elképzelni se tudjuk, boldognak érezzük magunkat, hogy e nagy Fáradozó itt van köztünk és törhetetlen erővel tovább dolgozik. Adja Isten, hogy hálás érzésünk még sokáig kísérhesse a nemes és tisztelt Személyt utain.

H. G. WELLS
VIRGINIA WOLF
STEFAN ZWEIG

THOMAS MANN
ROMAIN ROLLAND
JULES ROMAINS

A levelet azonban megszerkesztőin túl mások is aláírták, így — a *Magyar Hírlap* közlése szerint — Lagerlöf Zelma, Knut Hamsun, Coudehove-Kalergi, G. Ferrero, André Gide, Yvette Guilbert, Elisabeth Bergner, W. Somerset Maugham, André Maurois, Karin Michaelis, Paul Morand, Karl Olivecrona, Pablo Picasso, Jean Rostand. Mi több — s az egész akció itt válik számunkra érdekessé — a levelet magyarok is aláírták, a *Magyar Hírlap* szerint az „aláírók között a magyar intellektuális élet számos jelese is szerepel, közöttük [kiemelés tőlem — L. A.] Ignóus, Márai Sándor, Kernstok Károly, Kosztolányi Dezső, Földi Mihály, Lesznai Anna, Füst Milán, Moly Tamás, Nagy Lajos, Pátzay Pál, Révész Béla, Szilágyi Géza, Vágó József és még számosan” [ez utóbbi kiemelés is tőlem — L. A.]. Megítélésem szerint elképzelhetetlen, hogy egy ilyen kollektív üdvözlőiratot József Attila ne írt volna alá. Neve csupán azért nem szerepel a *Magyar Hírlap* közlésében, mert a közleményt fogalmazó újságíró nem tartotta fontosnak az ő nevét — s még számos más író nevét is — megemlíteni.

Úgy vélem tehát, József Attila e nemzetközi kezdeményezésű akcióban maga is aláíróként szerepelt s ezt köszönte meg neki Freud.

Ez megmagyarázná, hogy a köszönetnyilvánítás miért csak egy előrenyomtatott kártya formájában, minden egyéniesítés nélkül, rutinszerűen történt.

Egy különös játék

A József Attila-irodalomnak immár közhelye, hogy mily nagy jelentőséget tulajdonított a költő a *játéknak*. Versben is, prózában is vallott róla, s emlékezők sora tanúsítja, hogy a játékról nemcsak beszélt, művelte is azt, a legkülönfélébb formákban. Előbb-utóbb elkerülhetetlen lesz tehát, hogy egységes képbe rendezzük el mindazt, ami e vonatkozásban tudható. Most, e munka helyett mégis csak egy eddig nem ismert adalékra hívom föl a figyelmet. Ez alighanem önmagában is érdekes.

A Petőfi Irodalmi Múzeum JA 372 jelzetű dokumentuma a költő több 1936. évi följegyzését tartalmazza. E dokumentum 10. lapján az alábbi, József Attila kezétől származó szöveg olvasható:

AJSŐ

1 Derék, határozott, elfogulatlan
DMV
4 Nem mindig szerencsés, nem tud a pénzzel bánni
GPZ
7 Zárkózott, meg nem értett, költői hajlamú

BKT

2 Szerény, békés, érzelmes emberkedvelő
ENX
5 Lelkendező, de nem kitartó. Idealista
HQÜ
8 Erélyes, uralomravágó, kissé zsarnok, szerencsés

CLU

3 Élénk, tehetséges, bátor
FOYÁ
6 Merész, becsületes, nagy lelkű, szerencsés
IRE
9 Tehetséges, művész-hajlamú, megnyerő

1 ⑥ 7 1 ⑤ 6 ① 2 2 ⑨ 3 ①
J O Z S E F A T T I L A

$$\begin{aligned} 6+5+1+9+1 &= 22 = 4 \\ 1+7+1+6+2+2+3 &= 22 = 4 \\ 6+3+1+6+1 &= 8 \\ 2+7+4+2+7+6+3+9 &= 40 = 4 \\ 8+4 &= 12 = 3 \\ 2+9+2+8+7+6+3 &= 1 \\ 1+1+3+1 &= 6 \\ 1+1+9+6 &= 8 \\ 2+9+2+1+2+4+5 &= 7 \end{aligned}$$

Önkéntelenül fölvetődik a kérdés: Mi ez? Van-e, s ha igen, mi a logikája ennek a följegyzéssornak? A válasz, sajnos, nem könnyű. Annyi bizonyos, ez egy sajátos, horoszkópszerű önelemző teszt, mely a név és a személyiség közötti — irracionális — kapcsolatra épít, hisz a névnek valamiféle személyiségdetermináló (vagy személyiségkifejező) szerepet tételez. A költő logikáját egy pontig követni is lehet, számíthatásai második fele azonban számomra már rejtély.

Annyi bizonyos: a költő 1-től 9-ig sorrendben fölírta az egyjegyű pozitív számokat, majd e számokhoz ábécé rendben hozzárendelte a szűkített ábécé betűit úgy, hogy az egyes számhoz az *a*, a kettes számhoz a *b*, a hármas számhoz a *c* betű került (s így tovább), a sorrendben tizedik betű azonban újra az egyes számhoz rendelődött oda s ez a számozási-csoportosítási gyakorlat addig tartott, amíg volt betű az ábécében. Így minden betű kapott egy egyjegyű számot, azaz minden betűhöz hozzákapcsolódott egy érték. Az is jól látható, hogy a számokhoz és a betűkhöz — kilenc csoportban — egy-egy személyiségképlet is kapcsolódott. Azaz: szám, betű és személyiségkarakter között valamiféle (irracionális) azonosság tételeződött.

Világos a következő lépés is. A költő fölírta nevét: JOZSEF ATTILA — így ékezet nélkül, hisz annak láthatóan, nem volt szerepe. A név betűi fölé pedig sorban odaírta az ahhoz a betűhöz „tartozó” számot, s így egy számsort kapott, amely — föltételezzük — valamilyen személyiségtipizálás alapja lehetett. Itt, e ponton azonban bizonytalanná válik az alkalmazott logika; nem érthető, innen hová s hogyan jut el a költő. Annyi csak a bizonyos, két számsort képezett nevének betűi alapján: egyet a magánhangzókhoz „tartozó” számokból, egyet pedig a mássalhangzókhoz tartozókból. Számíthatásai azonban innen már követhetetlenek.

Miről árulkodik e furcsa játék? A válasszal nagyon óvatossá kell lennünk; a számíthatások meg nem értett második része szükségképpen korlátozza, csonkává teszi értelmezésünket. De annyi világosnak látszik így is: József Attilát foglalkoztatta saját személyisége,

s ennek megértéséért még — ha csak játékból, tehát csak félig-meddig komolyan is — irracionális eszközökhöz is folyamodott. Kétségtelen ugyanis, hogy e játéknak az alapja az a föltételezés, hogy a név s a személyiség között összefüggés van, s a név „eemzése”, meghatározott kód szerinti „értelmezése” megmutatja a személyiség képletét. József Attilának ez a ki tudja, mennyire komolyan vett föltételezése két szempontból bír érdekességgel. (1) Ez a játék is megerősíti, amit eddig is tudtunk, hogy ti. József Attila — elbizonytalanodván én-tudata — valamiféle bizonyosságra vágyott, s ez a vágy benne igen mélyről fakadt; még játékaiba is beleszüremlett. S úgy látszik, célja érdekében még az irracionális eszközöktől sem zárkózott el. (Tudjuk, jósnőnél is megfordult.) (2) Érdekes s mindenképpen nagyon jellemző, hogy ebben az én-faggató játékból fontos szerepe volt számára saját *nevének*. Úgy látszik, ez a játék is megerősíti, hogy a költő számára a név különleges státusú létező s egyben identitása része is volt.

Lengyel András

Pásztor Lajos „Két gyöngyösi betlehemes misé”-jéhez*

Sajnálatomra kapcsolatomban a szerzővel megszakadt. Így nem tudtam értesíteni a misékre vonatkozó kutatások eredményéről.

Amit dolgozatomban közölt véleményemben említettem a művek valószínű eredetéről, beigazolódott. Mária Jana Terrayová, a pozsonyi Szlovák Tudományos Akadémia Művészettudományi Intézetének kutatója 1967-ben az addig kallódott Žilinský kancionál első részében megtalálta *Harmonia Pastoralis* cím alatt a két misét latin–szlovák szöveggel, szerzőnév nélkül. A kancionál második része *Prosae pastorales compositae et conscriptae a Patre Claudiano Ostern Solnae* cím alatt 25 egy- és kétszólamú szlovák karácsonyi, újévi és háromkirály éneket és pastorellát hoz; a Claudiano Ostern név alá későbbi kéz Ed:Pa:t jegyzett az Edmundus Pascha név rövidítéseként. A címbeli Ostern név a Pascha német fordítása, a Claudianus pedig a morva–szlovák franciskánus Edmund Pascha (1714–1772) testi állapotára utal: három Passionaléjának (1770–1772, Prešov-Pruské-Zilina) kettejében közölt képén két mankóra támaszkodik. Terrayová 1968-ban a *Harmonia Pastoralis* első, F-dúr miséjét hanglemezen adta ki (Edmund Pascha: *Vianočná omša F dur a koledy*. Praha–Bratislava, Supraphon), majd 1987-ben három füzetben annak fakszimiléjét, átírását és kísérő tanulmányát adta közre (*Edmund Pascha 1714–1772 Vianočná Omša F dur — Weihnachtsmesse F dur Harmonia Pastoralis*, illetve *Edmund Pascha a jeho Vianočná Omša — Edmund Pascha und seine Weihnachtsmesse F dur*, Bratislava). Bár ez utóbbiban nem tér ki a szerzőség kérdésére, nyilván a Žilinský kancionál második részének címe (az első rész címének kvázi folytatása), szerzőjének bizonyossága és a kétszólamú darabok stílusának egyezése a misékkel (és talán a passionálékkal is?) természetesnek ajánlotta Pascha szerzőségét.

Ami már most a gyöngyösi kéziratot illeti: Zrunek G dúrban írt példánya nemcsak a trópusok szövegében különbözik a zsolnai kancionále miséjétől; zenéje sem pusztán annak transzponált változata. Főleg kihagyásokkal és egyszerűsítésekkel jelzi, hogy szerényebb együttesek számára szól, de nem egy helyen transzponál vagy esetleg élénkít, mint mindjárt a bevezetés első hat ütemében is. A részletes összevetés külön tanulmányt igényel.

Ha Zrunek a misék alá írta a nevét, jogosan tehetette a magyarra alkalmazás és a zenei módosítások alapján is, mint a mise „arranzálója”. A tartományfőnöknek szánt névnapkiötet amúgy is gyűjteményként szolgált ajándéknak, nem szerzeményképpen. A misék, mint kompozíciók bizonyára dedikációval kerültek volna az együttesbe.

Rajeczky Benjamin

*Lásd PÁSZTOR Lajos, *Két gyöngyösi betlehemes mise a XVIII. századból*. ItK 1986. 407–456.

Ács Pál

A RÉGI MAGYAR IRODALOM SZLOVÁK KAPCSOLATAI*

A régi magyar és a régi szlovák irodalom összehasonlító vizsgálatával Magyarországon senki sem foglalkozik (én magam sem vagyok komparatista). Amennyire a szakirodalomban végzett tájékozódásom mutatja, a szlovák irodalomtörténészek közt is alig akad olyan, aki kifejezetten erre a témára összpontosítaná figyelmét. Ennek a múltban és a jelenben egyaránt számos irodalmon kívüli oka volt és van, a kölcsönös előítéletek, valamint politikai nézetkülönbségek is gátolták a kutatások előrehaladását.

Stanislav Šmatlák frissen megjelent szlovák irodalomtörténete és Eva Tkáčiková monográfiája,¹ melyek nagy hangsúlyt helyeznek a régi századok örökségének integrálására, módot fognak nyújtani a magyar irodalomtörténészek számára, hogy tanulmányozzák a régi szlovák kultúráról kialakult legújabb szlovák elgondolásokat. Käfer István szintén nemrégiben publikált átfogó igényű bibliográfiája,² mely a kezdetektől 1970-ig terjedően regisztrálja a szlovák irodalommal kapcsolatos magyar kiadványokat, áttekintést nyújt a szlovák kutatók számára abban a vonatkozásban, hogy a szlovák irodalom magyar megítélése milyen változásokon ment keresztül a századok során. Éppen ezek az új, szintézis igényű munkák, valamint a józan megfontolás teszi szükségtelemmé, hogy a szlovák-magyar kulturális kapcsolatok hagyományos ismertetését nyújtsam.³ Inkább azokra a kérdésekre terelném a szót, amelyek a magyar közvéleményben és irodalomtörténetírásban a régi szlovák irodalom kapcsán fölmerülnek, valamint olyan adatokat és reflexiókat ismertetnék, amelyeket magyar kollégáim hoztak nyilvánosságra, s amelyek talán a szlovák irodalomtörténészek számára is hasznosíthatók lesznek.

A legtöbb felvetődő probléma nem annyira irodalmi, mint történelmi jellegű. A magyarok számára nem rajzolódik ki világosan, mikortól beszélhetünk önálló szlovák irodalomról, s egyáltalán milyen megnyilvánulásokat kell szlováknak tekintenünk a régiségben.⁴ Nehézségeket okoz a tájékozódásban, hogy a XX. század előtt nem létezett önálló szlovák állam, s a többnemzetiségű Magyar Királyság, melyhez a mai Szlovákia tartozott, nem adott helyet autonóm szlovák közigazgatási, jogi és egyéb intézményeknek. Nehezíti a speciálisan régi szlovák problémák magyar megértését, hogy sokáig, lényegében a XIX. század első harmadáig nemigen beszélhetünk önálló szlovák irodalmi nyelvről sem. Természetes, hogy súrlódásokhoz vezet közös kulturális örökségünk megítélése is,⁵ hiszen

* Elhangzott 1989. június 20-án Alsókorompán (Dolná Krupá) Az irodalomtudomány elméleti és módszertani kérdései című csehszlovák-magyar tudományos kollokviumon.

¹ Stanislav ŠMATLÁK, *Dejiny slovenskej literatúry od stredoveku po súčasnosť*. Bratislava, 1988.; Eva TKÁČIKOVÁ, *Podoby slovenskej literatúry obdobia renesancie*, Bratislava, 1988.

² KÄFER István, *A szlovák és a cseh irodalom magyar bibliográfiája a kezdetektől 1970-ig*. Bp. 1985.

³ Magyarul két szlovák irodalomtörténet jelent meg a II. világháború után: SZIKLAY László, *A szlovák irodalom története*. Bp. 1962.; SZALATNAI Rezső, *A szlovák irodalom története*. Bp. 1964.

⁴ Vö. SZIKLAY László, *A magyar-szlovák irodalmi kapcsolatok kutatásának elvi kérdései*. In *Visszhangok*, Bratislava, 1977. 108–130.

⁵ Vö. Ludwig v. GOGOLÁK, *Beiträge zur Geschichte des slowakischen Volkes. I. Die Nationswerdung der Slowaken und die Anfänge der tschechoslowakischen Frage (1526–1790)*. München, 1963. (Buchreihe der Südostdeutschen Historischen Kommission, 7). Kritikáját lásd: SZIKLAY László, *Hamis szlovák „irodalomtörténet”*. In *Visszhangok*. Bratislava, 1977. 259–281.

kinyilváníthatjuk akárhányszor azt a felismerésünket, hogy a nacionalizmus ismeretlen volt a régi századokban, kétségkívül másként látja a Kárpát-medence múltját az a magyar ember, akinek elődei államalkotó népként éltek ezen a tájon, s másként az a szlovák, akinek ősei a múlt századig küzdöttek saját intézményeikért és nyelvükért.

A problémák mindjárt a kezdeteknél felvetődtek. Az új szlovák irodalomtörténet első fejezete a középkori Szlovákia irodalmi kultúrájával foglalkozik, főlelevenítve az erősen vitatható nagymorva-szlovák kontinuitás elméletét. Hangsúlyozom, hogy csupán a *kontinuitás* kérdéses, azt, hogy a morvák a magyar honfoglaláskor jelen voltak a Kárpát-medencében, egyetlen magyar történész sem vitatja. Ján Dekan *Moravia Magna* című könyve⁶ sem azért váltott ki éles polémiát Magyarországon, mert a szlovákok emléket kívántak állítani egy, az országuk területén lakó régi népnek. A magyar kritika azt nehezményezte, hogy a könyv történelmi adatok tendenciózus beállításával Nagy Morvaország „határait” irreálisan kiterjesztette, s e kétségkívül részekre szabdalt, viharos, ám rövid életű államalakulat jelentőségét felnagyította. Györffy György szerint Nagy Morvaország voltaképp úgy jött létre, hogy a 830-as években Mojmir morva fejedelem elfoglalta a dunai szlovén Pribina országát, a Nyitra-vidéket, Pribina ezután a keleti frank birodalomhoz tartozó Pannoniába menekült, de végül is a morvák meggyilkolták. Györffy úgy véli, hogy a „szlovák nép... a dunai szlovének eltűnése után mintegy félezer évvel jelenik meg a szomszédos hegyvidék völgyeiben.”⁷ A nagymorva kérdésben a magyar történészek sem egységesek. Kristó Gyula például azzal a feltevéssel jelentkezett, hogy amikor Konsztantinosz Porphürogenész Nagy Moraviáról ír, akkor tulajdonképpen két Moravia létezéséről ad hírt. A Nagy jelző ugyanis ebben a korban (lásd Nagy-Magyarország, Nagy-Bulgária) az ország régi voltára és nem kiterjedésére vonatkozott. Kristó egyébként úgy látja, hogy 880 táján Szvatopluk egy, a Kárpát-medence nagy részére kiterjedő államot hozott létre.⁸ Más kérdés azonban, hogy az egykori morva állam területén létrejött ósláv műveltség mennyiben tekinthető a szlovák kultúra előzményének. A sláv egyházi szertartást maga Szvatopluk számolta fel országában, s az a kultúra, amit Cyril és Metod képviselt, mindenestül a keleti egyház tradíciójához tartozik, Szlovákia viszont, igaz, a Magyar Királyság kebelében, de mégis a nyugati latin egyház, s ezáltal a nyugat-európai műveltség vonzáskörébe került. Nem hiszem, hogy ezzel bármiféle kár érte volna a szlovák szellemi kultúrát.

Egy időben vitákra adott okot az Árpád-kori legendairódalom legkorábbi alkotásának, Magyarországi Szent Mór művének hovatartozása is. Azért közös kultúrkincsünk a *Szent Zoerard és Benedek legendája* (*Legenda a svätom Svoradovi a Benediktovi*), mert a középkori kereszténység nemzetek feletti latin nyelven íródott; Szent Mór származásáról egyébként semmit sem tudunk, a legenda főszereplői, Szent Zoerard és Benedek pedig Lengyelországból érkeztek a zaborhegyi apátságba.⁹ A legendát tartalmazó XV. századi kódexet, melyet a müncheni Staatsbibliothekben őriznek, nemrégiben állították ki az Országos Széchényi Könyvtárban.¹⁰

Az etnikai megkülönböztetés igénye a soknemzetiségű Magyarországon a XVI. századig föl sem merül. Ezért történetietlenek azok a törekvések, amelyek például Hunyadi Mátyás udvarát valamiképpen a sláv reneszánsz bölcsőjeként kívánják feltüntetni. Az efféle pánszláv ideológiától fűtött gondolatok nem annyira a szlovák, inkább a régebbi szovjet irodalomtörténetírás jellemzői voltak, elég, ha Goleniscsev-Kutuzov nevét emlitem, de akire sajnos Stanislav Šmatlák is hivatkozik.¹¹

⁶ JÁN DEKAN, *Moravia Magna. A Nagymorva Birodalom — kora és művészete*. Bratislava, 1980.

⁷ GYÖRFFY György, *Ján Dekan: Moravia Magna*. Kortárs, 1981. 826–828.

⁸ KRISTÓ Gyula, *Levedi törzsszövetségétől Szent István államáig*. Bp. 1980. 162–166.

⁹ HORVÁTH János, *A magyar irodalmi műveltség kezdetei*. 1931. 18.

¹⁰ Lásd a *Kódexek a középkori Magyarországon. Kiállítás az Országos Széchényi Könyvtárban* című katalógust. 1986. 11. sz. tétel.

¹¹ Ilja Nyikolajevics GOLENISCSEV-KUTUZOV, *Italjanszkoje vozrozszenyije i szlavjanszkije literaturi XV–XVI. vekov*. Moszkva, 1963.

A XV–XVI. századi Magyarország etnikai, nyelvi megoszlását, ezen belül a szlovák-ság helyzetét tárgyalja igen árnyaltan Klaniczay Tibor legújabb tanulmányában,¹² támaszkodva a szlovák történetészek, elsősorban Peter Ratko kutatásaira. Klaniczay számos adatot felsorol, melyek bizonyítják, hogy az egykorú források megemlékeznek az északi vármegyék egy részében többséget alkotó szlovákokról. Sajnos, miként erről nálunk Szilády Jenő hosszan értekezett,¹³ a régi források és ezek nyomán a szlovák kutatás gyakran összekeverte a szlovákokat a szlovénekkel (vendekkel). A régi magyar nyelvben Tótország Szlavóniát jelentette, hasonlóképpen Szlovákország (Heltai Gáspárnál) szintén Szlavóniát jelent. Klaniczay rámutat arra, hogy „a XVI. század végén a Pannonius jelző Hungaria nem magyar lakosainak jelölésére, s az etnikai-nyelvi értelemben vett Hungarusoktól való megkülönböztetésül szolgált.” Tegyük hozzá, hogy ugyanezzel a distinkcióval él Szöllősi Benedek is a szlovák *Cantus Catholici* (1655) előszavában, ahol a szlovákokról mint *gens nostra pannónáról* beszél.

Az önmagukat „Pannonius”-ként megnevező XVI. századi értelmiségiek között kétségkívül sok volt a szlovák. Az általuk létrehozott irodalmi művek nagy része latin nyelvű. A régi szlovák irodalom kutatói újabban egyre nagyobb figyelmet fordítanak a neolatin költészet tanulmányozására, elsősorban abból a szempontból közelítve meg a felvidéki humanistákat, hogy ki tekinthető közülük szlováknak. Mind a szlovák, mind a magyar kutatók számára hasznos lenne, ha ezen a területen fokozottan összehangolnák tevékenységüket, mert gyakran felesleges munkát takaríthatnának meg. Jó példája az együttműködés hiányának a Koppay György (Juraj Koppay) trencsényi humanista és a körülötte szerveződő költőcsoport után folytatott párhuzamos, egymással nem érintkező szlovák-magyar kutatás. Magyarországon viszonylag régóta ismeretes volt az a levél, amelyet Justus Lipsius írt egy „rejtélyes” Koppay Pannoniusnak, a címzett kiléte azonban sokáig ismeretlen maradt.¹⁴ Eközben a cseh és a szlovák könyvészeti szakirodalom már régóta számontartotta Juraj Koppay műveit,¹⁵ s később Miloslav Okál — Martin Rakovský művei után — Koppay *Összes műveit* is kiadta a Pamiatky Staršej Literatúry Slovenskej sorozatban. A szlovák kutatók azonban mit sem tudtak Koppaynak a Justus Lipsiussal való kapcsolatáról, márpedig levelet kapni e hírneves németalföldi humanistától igencsak nagy elismerést jelentett egy XVI. század végi neolatin költő számára. A szlovák és magyar kutatásokat végül Székely Júlia egyeztetette 1982-ben megjelent tanulmányában,¹⁶ az 1988-as új szlovák irodalomtörténet azonban továbbra sem ismeri a Justus Lipsius és Koppay közötti levélváltás tényét, pedig a Justus Lipsius-levelet ismertető dolgozat Szlovákiában is megjelent a pozsonyi Irodalmi Szemlében.¹⁷

Koppay György irodalomtörténeti jelentőségét nemcsak az adja, hogy magas színvonalon művelte a neolatin költészetet, hanem az is, hogy *írói csoportot, irodalmi kört* szervezett, csehekkel, németekkel és magyarokkal. Műveik esztétikai értéke nem túl nagy, kultúr-történeti fontosságuk azonban kimagasló. Egy Lipsius-barát trencsényi költő Akadémia a szlovák irodalomtörténetnek is büszkesége lehet. Ahogyan nálunk Klaniczay Tibor figyelemreméltó kutatásokat folytat a magyarországi akadémiai mozgalom tárgykörében,¹⁸ úgy akadhatna olyan szlovák reneszánsz-kutató is, aki nem annyira azt firtatná, vajon ki a tényleg szlovák származású a felvidéki humanista körök tagjai közül, hanem fel-

¹² KLANICZAY Tibor, *Hungaria és Pannonia a reneszánsz-korban*. ItK, 1987–1988. 1–19.

¹³ SZILÁDY Jenő, *A magyarországi tóti protestáns egyházi irodalom 1517–1711*. Bp. 1939. 48–50.

¹⁴ Antoine CORON, *Justus Lipsius levelezése a magyarokkal és Révay Péter kiadatlan levele Lipsius-hoz*. ItK, 1976. 490–496.

¹⁵ Jozef KUZMIK, *Slovník Autorov Slovenských a so slovenskými vzťahami za humanizmu I–II*. Matica Slovenska Martin, 1976; valamint *Rukoväť humanistického básnictví v Čechách a na Moravě*, Praha, 1969.

¹⁶ SZÉKELY Júlia, *Justus Lipsius ismeretlen levelezőpartnere: Koppay György*. ItK, 1982. 649–652.

¹⁷ SZÉKELY Júlia, *A trencsényi humanista versírókör*. In *Irodalmi Szemle*, 1983. 566–568.

¹⁸ KLANICZAY Tibor, *Az akadémiai mozgalom és Magyarország a reneszánsz korában*. In *Pallas magyar ivadékai*. Bp. 1985. 9–31.

derítené e neolatin szerzők szerteágazó kapcsolatrendszerét, mely behálózta a korabeli Európát. Biztos, hogy új írói csoportosulásokról is tudomást szerezhetnénk, ha a szlovák humanistáknak más nemzetiségű (például cseh, német és magyar) barátaikkal fenntartott kapcsolatait vizsgálnánk, hiszen ezek a versszerzők elsősorban *európaiak* voltak, tanulmányozásuk a szlovák hagyományok európai jellegét erősítheti.

Efféle neolatin műhelyek a soknemzetiségű, többnyelvű Felvidéken egészen a XIX. század elejéig fennmaradtak és szerveződtek. Gondoljunk a Fejes János által alapított „Solennia Memoriae Anniversariae Natalium Bibliothecae Kis-Honthanae Celebrata in Alsó-Szkalnok” nevezetű tudós társaságra, amelyben többségükben szlovák értelmiségiek működtek: Šamuel Kollár, Matej Holko, Ján Krman, Peter Šramko és mások. Tevékenységüket a múltban „reakciónak” bélyegezték, hiszen Kollárék korában a latin nyelvet védelmezték. Ma már nem kell magyarázni, milyen karakterisztikus felvidéki jelenséggel találkozunk ezekben a neolatin körökben, melyek gazdagították hazájuk műveltségét, hiszen Fejesék foglalkoztak szinte mindennel, a klasszika-filológiától a földrajzig — miként ezt Berényiné Révész Mária kifejti.¹⁹

A szlovák humanizmus kutatóit valószínűleg érdekelheti az a körülmény is, hogy az 1587-ben Wittenbergben megjelent híres Zrínyi-album (*De Sigetho Hungariae propugnaculo*) szerzői között két szlovák versszerző is szerepel. A Zrínyi-album 1987-ben kiadott faksimiléjéhez Szabó András írt kísérő tanulmányt,²⁰ s részletesen foglalkozik az önmagukat *Ungarusnak*, illetve *Sclavusnak* nevező Nicolaus Baticius és Jeremias Sartorius munkásságával. A két barát Árva megyéből származott, s mindketten Forgách Imre költségén tanultak Wittenbergben. Életrajzuk jól ismert, de talán a szlovák kutatóknak is érdemes lenne keresniük Baticius naplófeljegyzéseit, melyek a múlt században még megvoltak egy Eber-kalendáriumba beírva.

Szabó András egyébként kiterjedt iskolatörténeti kutatásokat folytat, s páratlanul gazdag adatgyűjtést végzett a sárospataki tanárookra, diákokra és prédikátorokra vonatkozóan.²¹ Tanulmányában kiemeli a Breznóbányán született, szlovák származású Thoraconymus Mátyás személyét, aki 1579-ben lett Sárospatakon lektor. Abból a szempontból is tipikus régi szlovák értelmiségi volt Thoraconymus Mátyás, hogy tökéletesen járatos volt a pátriájában használatos négy nyelvben: a latinban, a magyarban, a szlovákban és a németben. Ismeretlen helyen publikálta *Spongia elegiaca* című verses vitairatát Eberhard Mátyás selmecbányai elsőpap ellen, egyéb polemikus írásai is megjelentek, *Orthographia* című műve azonban, melyre Ujfalvi Imre hivatkozik, elveszett — talán a szlovák kutatók akadnak majd nyomára.

A nemzeti nyelvű régi magyar irodalom és a nemzeti nyelvű régi szlovák irodalom összehasonlító vizsgálatát hivatásszerűen jószerével csak Csanda Sándor, szlovákiai magyar kutató műveli. Ahhoz, hogy ezen a területen valódi eredményeket érjünk el, jó bohémistáknak is kellene lennünk, hiszen a régi szlovákság irodalmi nyelve a cseh volt.

A XVI–XVII. századi felső-magyarországi könyvjegyzékekben már fel-feltűnnek a különféle cseh könyvek, s ezek feltehetőleg a szlovák nyelvű lakosság szellemi táplálékául is szolgáltak. Makovica vár inventáriumában találunk „egy cseh könyvet Csehországnak régi szabadságáru”, az eperjesi ferencesek könyvtárában egy 1529-es Pavel Severina-féle „Biblia ceskát”, az eperjesi egyház 1606-os könyvjegyzékében fellelhető „Johannis Huss duo volumina”. Mossóczi Zakariás nyitrai püspök könyvtárában egy „Biblia Boemica”, egy „Jesus Syrach boemicae”, egy „Postilla Boemica”, valamint Martin Rakovský és Kop-

¹⁹ Maria BERÉNYI-RÉVÉSZ, *Un cercle littéraire des latinistes fondé en 1808*. In *Acta Conventus Neo-Latini Amstelodamensis*, ed. P. TUYNMAN, G. C. KUIPER et E. KESSLER. München, 1979. 74–82.

²⁰ *De Sigetho Hungariae propugnaculo*. Wittenberg, 1587, faksimile kiadás, kiad. KÖSZEGHY Péter, kísérő tanulmány SZABÓ András. Bp. 1987, suppl. 19.

²¹ SZABÓ András, *Melanchthontól Lipsiusig (Tanárok, diákok és prédikátorok Sárospatakon 1562–1598)*. ItK, 1986. 483–506.

pay György művei voltak olvashatók. Thurzó György könyvtárában is volt egy „Johannis Dubrawij historia Bohemica.”²²

A közös történelmi múlt eseményeit megéneklő szlovák históriás énekekkel Sziklay Lászlón²³ és Csanda Sándoron²⁴ kívül senki sem foglalkozott nálunk. A *Szilágyiról és Hajmásról* szóló históriához viszont rendkívül érdekes poétikai megjegyzéseket fűz Pirnát Antal,²⁵ jegyzeteiben azonban csak a délszláv változatra tér ki, s nem említi a *Siládi a Had'mázi* című szlovák éneket. A magyar históriás énekeket Varjas Béla²⁶ után most a nápolyi hungarológus, Amedeo Di Francesco vizsgálja,²⁷ különös tekintettel azok formula-kincsére és az orális költészettel való kapcsolatukra. Mivel a szlovák históriás énekek a magyarokéval közös gyökereik, nem érdektelen fokozni e téren is a komparatistikai erőfeszítéseket.

Még mindig kiaknázatlan lehetőségeket rejtenek a *Panchali Jób-kódex* szlovák szerelmes versei. Erre hívta fel a figyelmet legújabb műfaj történeti tanulmányában Horváth Iván.²⁸ Magyarországon heves vita folyik a Balassi Bálint előtti magyar szerelmi líra jellegéről. Horváth Iván véleménye szerint az udvari, lovagi karakterű szerelmi énekköltészet magyar nyelven Balassi újítása.²⁹ Vitapartnerei, Pirnát Antal³⁰ és Kőszeghy Péter³¹ szerint viszont már közvetlenül Balassi előtt, valamint a középkorban is létezett udvari jellegű magyar virágének. Horváth Iván ennek a vitának a folyamatában vizsgálja a szlovák szerelmes verseket. Megállapítja, hogy bár nagyobb részt populáris jellegűek (több női dal található köztük, ami tipikusan populáris műfaj), olvasható a kódexben *udvari ének* is, ami arisztokratikus verstípus. A *Pane Bože milý* kezdetű versben³² a trubadúrlíra, illetve a magyar szerelmi énekköltészet nyomait véli felfedezni, s nem zárkózik el attól, hogy a versekben fellelhető udvari elemeket Balassi hatásának tulajdonítsa. Tegyük hozzá, hogy még senki sem vizsgálta ezeknek a verseknek a cseh szerelmi költészethez való viszonyát, pedig végső soron cseh nyelven írták őket, ha találunk is bennük „szlovakizmusokat”.

Irodalomtörténeti szempontból rendkívül érdekes, hogy Balassinak a XVII. században kevés méltó követője akad, igazán magas színvonalú, szerelmi tematikájú elitköltészet pedig csupán a XVIII. század végén jön létre hazánkban. A magyar udvari kultúra kutatói nemigen ismerik Štefan Selecký költeményét (*Obraz panej krásnej perem malovaný, ktera má v Trnave svoje prebývati*, 1701.),³³ amelyhez hasonló kifinomult, rafinált szerelmes verset ebben a korban Magyarországon keresve sem találunk.

A XVII. századi két nyelven (magyarul és szlovákul) verselő költők vonatkozásában szlovák szempontból is öröndetes tény, hogy a Régi Magyar Költők Tára XVII. századi sorozatának 12. kötetében kritikai kiadásban megjelentek Madách Gáspár és Beniczky

²² A magyar könyvkultúra múltjából. Iványi Béla cikkei és anyaggyűjtése. Kiad. HERNER János és MONOK István, Szeged, 1983.

²³ SZIKLAY László, *A szlovák irodalom története*. 1962. 72–88.

²⁴ Csanda Sándor vonatkozó munkáinak bibliográfiáját lásd: KÄFER István, i. m. 95–96.

²⁵ PIRNÁT Antal, *Fabula és história*. ItK, 1984. 137–149.

²⁶ VARJAS Béla, *A magyar reneszánsz irodalom társadalmi gyökerei*. Bp. 1982.

²⁷ Amedeo DI FRANCESCO, *A históriás ének mint formula-költészet*. ItK, 1989.

²⁸ HORVÁTH Iván, *Egy kiaknázatlan műfaj történeti forráscsoport: XVI. századi kéziratos énekeskönyvek*. ItK, 1983. 87–88.

²⁹ HORVÁTH Iván, *Balassi költészete történeti poétikai megközelítésben*. Bp. 1982.

³⁰ Pirnát Antal 1977-ben Szegeden a virágénekekről felolvasott vitairata nem jelent meg nyomtatásban.

³¹ KŐSZEGHY Péter, *Horváth Iván: Balassi költészete történeti poétikai megközelítésben*. ItK, 1987–1988. 310–338.

³² MIŠIANIK — ECKHARDT — KLANICZAY, *Balassi Bálint szép magyar komédiája. A Fanchali Jób-kódex magyar és szlovák versei*. Bp. 1959. 168–172.

³³ JÁN MIŠIANIK, *Antológia staršej slovenskej literatúry*. Bratislava, 1964. 550–560.

Péter versei.³⁴ Jankovics Józseftől,³⁵ illetve Csanda Sándortól³⁶ mindkettejükről olvashatunk frissen publikált tanulmányokat. Csanda Sándor gyakran utal arra, hogy Beniczky Péter a *Magyar példabeszédek* szlovák megfelelőiben a Balassi-strófa egy priódussal kibővített változatát alkalmazta. Ebből a szempontból hívom fel a szlovák kutatók figyelmét arra, hogy Szegeden kiterjedt verstani vizsgálatok folynak Szigeti Csaba vezetésével, aki nagy elméleti felkészültséggel foglalkozik a Balassi-versszak típus XVII. századi átváltozásával.³⁷ A szegedi verstankutatók szempontjából pedig nagy jelentősége van annak a ténynek, hogy Beniczky Péternél egy magyar verstani jelenség szlovák átvételéről és azonnali továbbfejlesztéséről beszélhetünk.

A kétségkívül szlovák (cseh) irodalmi kultúrával rendelkező magyar írók közt tartjuk számon Balassi Bálint egyetlen hű tanítványát, Rimay Jánost. Nem csupán azért, mert hibátlan — bár némi szlovakizmussal áthatott — irodalmi cseh nyelven levelezett Balassi Zsigmondné Zborowszki Erzsébettel,³⁸ de le is fordított magyarra két cseh vallásos éneket. Az egyik vers cseh eredetijére a kritikai kiadás készítésekor nem sikerült rátalálni. Talán egy a magyar irodalom iránt érdeklődő cseh vagy szlovák kutató megleli; a magyar ének első versszaka így hangzik:

Adjunk hálát Istenünknek,
Velünk jól tölt Teremtőnknek,
Ifjak, menyek, kis gyermekek,
Hallgatói Igjének,
Ki most megint legeltetett,
Szent Igjével éltetett.³⁹

A másik vers cseh eredetije ismert: *Otče náš milý Páne*.

Mind a magyar, mind a szlovák kutatók elhanyagolták annak a kódexnek a vizsgálatát, amelyik Stoll Béla bibliográfiájában a *Rimay János imádságoskönyve* címet és a 65. számot viseli.⁴⁰ Szilády Jenőnek a szlovák protestáns irodalomról szóló monográfiájában olvashatunk róla utoljára részletesebben.⁴¹ Ő még úgy vélte, hogy az ebben a kódexben összeírt magyar és szlovák imák és versek Rimaytól valók. Eckhardt Sándor Rimay-kiadásában később kimutatta, hogy ez az állítás téves.⁴² A könyvvel azóta senki sem foglalkozott. Szlovák szempontból azért érdekes, mert olyan énekek is fellelhetők itt, amelyek Jur Tranovský *Cythara Sanctorum*-jából hiányoznak. Ezek a következők: *Ma Lasko*, *Gežissi můj Vzkřizovanj* és *Ach! ach, človeče, pokřtu srdečne*. Mivel Szilády Jenőt a szlovák szakirodalom nem idézi, nem tudhatni, vajon ismeretesek-e ezek a versek a szlovák és cseh kutatók előtt, s azonosíthatók-e valamely cseh énekeskönyv bizonyos énekeivel. Nem tudom, hol tart a cseh gyűlekezeti énekek számbavétele, de ha folyik ilyen kutatás, akkor ezeket az énekeket is fel kellene venniük gyűjtésükbe.

A fentiekből arra lehetne következtetni, hogy az anyanyelvű szlovák irodalmat lényegében és egészében csehként fogom föl. Ez nem állt szándékomban, és ahol tudtam,

³⁴ *Régi Magyar Költők Tára*, XVII, 12. köt. Bp. 1987. — Beniczky Péter és Madách Gáspár verseit VARGA IMRE és STOLL Béla rendezte sajtó alá.

³⁵ JANKOVICS József, *A Madách Gáspár-jelenség*. In *Hagyomány és ismeretközlés*. Szerk. KOVÁCS Anna. Salgótarján, 1988. 63–70.

³⁶ CSANDA Sándor, *Beniczky Péter magyar és szlovák verses példabeszédei*. ItK, 1985, 259–270.

³⁷ SZIGETI Csaba, *A XVII. századi magyar költészet: idézetek poétikája*, ItK, 1989; FC-csoport, *A metrumváltás XVII. századi változatai*. ItK, 1989; VÖRÖS Rózsa — SZIGETI Csaba, *Metrum és ritmus a régi magyar költészetben*. (kézirat).

³⁸ *Rimay János Összes Művei*. Kiad. ECKHARDT Sándor, Bp. 1955. 405–408, 411–413.

³⁹ Az 55. számú ének, i. m. 115.

⁴⁰ STOLL Béla, *A magyar kéziratok énekeskönyvek és versgyűjtemények bibliográfiája (1565–1840)*, 1963. 61.

⁴¹ SZILÁDY Jenő, i. m. 89–95.

⁴² *Rimay János Összes művei*. 166–167.

hangsúlyoztam a szlovák szerzők cseh nyelvének szlovakizmusait. Az azonban kétségtelen tény, hogy az anyanyelvű irodalom Szlovákiában is a protestantizmussal kezdődően erősödött meg. Ez a protestantizmus viszont sajnos nem adott a szlovákoknak saját anyanyelvű bibliafordítást és énekeskönyvet. Köztudomású, hogy a szlovák irodalmi nyelv a régiségben a králici biblia és *Cythara Sanctorum* nyelve volt, lényegében a huszita gyökerű *bibličina*. Ettől tudatosan eltérni, szlovakizálni először a nagyszombati jezsuiták kezdték, mivel a protestáns *bibličina* nemkívánatos jelenség volt az ő szemükben.

Nagy szerencsénk a szlovákoknak, hogy szláv anyanyelvük oly közel áll például a cseh rokonnyelvhez, hogy eképpen egy régi és gazdag irodalmi kultúrát is a magukénak mondhatnak, a rokon cseh literatúrát. A magyarnak ilyen közeli nyelvrokona nincs, a magyar alapján egyetlen finnugor nyelvet sem lehet megérteni. Másfelől a szlovákok kárát látták annak, hogy a szlováknyelvűség vagy a csehnyelvűség náluk gyakran vallásfelekezeti vagy politikai ügy volt. Csak a XIX. század nagy szlovák irodalmi nyelvalkotó egyéniségei, Bernolák és Štur tették visszafordíthatatlanul a szlovákokat a szlovákok irodalmi nyelvére. És még ezután is voltak korszakok, amikor alkotásukat veszély fenyegette.

Nehéz dolog tehát a szlovákok irodalmi örökségével foglalkozni. Egyidejűleg kellene szlavistának, hungarológusnak, a neolatin irodalom értő ismerőjének és történésznek lennünk. Remélem, akad ilyen közöttünk.

Ujszászi Zsuzsanna

WATSON KIRKCONNELL KÖLCSEY-FORDÍTÁSAI

Európa XX. századi történelméből számunkra mindenekelőtt az a tanulság, hogy milyen korlátozott a történelmi szuverenitás lehetősége a kisebb országok számára. Egy-egy világméretű válság utáni helyzetben a kis nemzet sorsáról a nemzetközi politika, az európai erőviszonyok döntenek. Ezekben a döntésekben a stratégiai és gazdasági érdekek mellett politikai szerepet nyerhet jelentős közéleti, nemzetközi politikai személyiségek támogatása is. Ha az erőviszonyok olykor hátrányosan alakultak is Magyarország számára, ilyesfajta támogatást, pártfogást a magyar érdekek is kaptak. Magyarország értékeinek nemzetközi elismertetéséért mindig is igen sokat tettek a magyar művészet és irodalom külföldi támogatói: mecénások, kiadók, fordítók. Az 1930-as években ilyen közéleti jelentőségű volt Kanadában Watson Kirkconnell (1895–1977) magyar irodalmi vonatkozású tevékenysége.

Széles körű műveltségéről, a kultúra több területét és különböző tudományágakat érintő publicisztikai tevékenységéről, kiterjedt kulturális és közéleti kapcsolatairól önéletrajzából kaphatunk képet. Kirkconnell professzor tanári működése megoszlik a klasszika filológia és az angol irodalom között. Görög–latin szakos diplomával, de botanikai és zoológiai írásokkal a természettudományok iránti érdeklődését bizonyítva, a winniepei Wesley College angol tanszékén kezdi tanári pályáját 1922-ben. Tizenegy év után a klasszika filológia tanszék vezetője lesz, 1940-ben azonban a hamiltoni McMaster Egyetem angol tanszékére nevezik ki. 1948-tól 1964-ig a Nova Scotia-i Wolfville-ben az Acadia Egyetem rektora, és itt él visszavonulása után is, 1977-ben bekövetkezett haláláig.

Műveltsége sokoldalúságát szemlélteti, hogy oktatói tevékenysége, nyelvészeti és irodalmi munkái mellett aktívan foglalkozott zenével is. Ifjúkorában orgonán játszott és szólóénekesi pályára készült (amelyet csak egy betegség akadályozott meg 1920-ban), de rendszeresen énekelt mint kórustag, még középkorú egyetemi tanárként is. Dalszövegeket írt és operalibrettót, s az operát *The Mod at Grand Pre* címmel) elő is adta az Acadia Egyetem operatársulata 1956-ban. Költői tehetségét önálló verseskötetei is tanúsítják.¹

¹ Első önálló kötetei: *The Tide of Life and Other Poems*. Ottawa, 1930; *Canada to Iceland*. Lindsay, 1930; *The Eternal Quest*. Winnipeg, 1933.

Először azonban fordítóként mutatkozott be, *European Elegies* c. kötetével (Ottawa, 1930). A száz költeményt tartalmazó antológiában az európai elégiaköltészetből válogat a fordító, személyes élmény hatására, ilyen módon állítva emléket — Tennyson *In Memoriam* ciklusához hasonlóan — ikerszülésben meghalt ifjú feleségének. A kötet széles körű sikert arat, hiszen összeállítója demokratikus keresztmetszetre törekedve a kisebb nyelvekből (ukrán, szlovák, román, litván, észt, szerb, finn és magyar, sőt még tovább lehetne sorolni) is fordít.

Érdekes megismerni azzal a háttérrel, amelyből ez a fajta Európa-szemlélet származik. Kanada lakosságának mintegy egyötöde ma sem brit vagy francia származású, de a bevándorlók a beilleszkedés érdekében az angol vagy a francia kultúrához csatlakoztak. Az a város, ahol Kirkconnell tevékenykedett 1922-től 1940-ig, különösen sok nemzetiségű volt (ennek érzékeltetésére említi meg önéletírásában, hogy könyvesboltjában 1922-ben ötven különböző nyelven lehetett megvásárolni a Bibliát²). Winnipeget, Manitoba tartomány fővárosát a „Nyugat kapujának” is nevezik, mert az ország kelet-nyugati választóvonalára húzódott itt, és sok olyan telepest befogadott, akik eredetileg a nyugati megműveletlen területek, a préri meghódítására indultak. Az európai bevándorlókban máig erős az óhaza emléke, az anyakultúrával való kapcsolat. Különösen nagyszámú ukrán, lengyel, magyar és balti kivándorló telepedett le itt, akik megőrizték hazafias érzelmeiket, s ápolják történelmi hagyományait. Kirkconnell baráti köréhez sok első generációs ukrán, lengyel és magyar tartozott, s ennek a polyglott, soknemzetiségű kulturális környezetnek is köszönhető, hogy a klasszika filológia és az angol irodalom professzora később izlandi, magyar, lengyel és ukrán költészeti antológiát készített, sőt nagyobb műveket, Miczkiewicz *Pan Tadeuszát*, Arany *Toldiját* és a *Buda halálát* is lefordította.

Az első kötet, az *European Elegies* széles körű pozitív visszhangja nyomán Louis Carrier montreali kiadó huszonegy kötetéről köt szerződést a fordítóval. Eszerint tizenkét éven át évi két, egyenként kétszáz oldalas, egységes szerkesztésű kötetet bocsátanak ki, amelyek egy-egy nemzeti költészet történeti antológiái lennének. A kötetek elején bevezető tanulmány, a versek előtt a költőt bemutató rövid ismertetés áll.³ A kiadó azonban tönkrement, és csak az izlandi kötet jelent meg.⁴ Szerencsére kéziratban ekkor a magyar antológia is készen volt már.

A magyar közösséggel Kirkconnell a Winnipegben megjelenő *Kanadai Magyar Újság* c. hetilap és az 1928-ban megnyílt Királyi Magyar Konzulátus révén találkozott. Baráti viszonyokká fejlődött személyes kapcsolatok húzódnak amögött, hogy az említett fordítói mammutvállalkozás második darabja a magyar antológia lett volna. Bácskai Payerle Béla, a *Kanadai Magyar Újság* Újvidékről származó szerkesztője ösztönözte és segítette Kirkconnell professzor munkáját nyersfordításokkal, a szövegek lektorálásával, és később a kiadás egészen gyakorlati feladataiban is közreműködött: az ügy iránti lelkesedésből maga szedte és nyomtatta a *Kanadai Magyar Újság* kiadványaként, *The Magyar Muse* címmel megjelent 228 oldalas magyar antológiát. Lord Rothermere, az angol sajtómágnás, aki más tekintetben is a magyar ügyek pártfogója volt, fedezte a papír költségeit — a magyar kormánytól 500 példányra érkezett megrendelés — és a winniepei magyar konzul, Schebeck József is anyagi támogatást ajánlott fel.⁵ Így tudott többféle erő közös összefogásával megjelenni 1933 januárjában a *The Magyar Muse*, a magyar költészet történeti antológiája,⁶ amelynek élén a fordító Magyarországhoz címzett, új esztendőt köszöntő ódája áll. A kötetet Herczeg Ferenc előszava és a fordítónak a magyar költészet történetét 1400-tól 1932-ig áttekintő tanulmánya vezeti be. Az antológia 71 költőt mutat be rövid jellemzés keretében, összesen 127 költeményt és 9 magyar népköltészeti alkotást. (Külön fejezetként

² Watson KIRKCONNELL, *A Slice of Canada. Memoirs*. Toronto, 1967. 259.

³ *I. m.* 60–61.

⁴ *North American Book of Iceland Verse*. New York, 1930.

⁵ KIRKCONNELL, *A Canadian Meets the Hungarians*. Canadian-American Review of Hungarian Studies, Vol. 1. No 1–2 (Spring and Fall 1974), 3.

⁶ *The Magyar Muse. An Anthology of Hungarian Poetry, 1400–1932*. Winnipeg, 1933.

csatlakozik a kötet végén az osztják és vogul népköltést reprezentáló függelék.) Minden jelentős költő szerepel egy-két költeménnyel, a legnagyobbak (Vörösmarty, Petőfi, Arany és Ady) költészetét több alkotás is bemutatja.

Kölcseyt a fordító nem említi tanulmányában, csak a versei elé írt rövid bemutatásában jellemzi, e bemutatás szerint a költő szárnyaló idealista volt, de a valóságot jól ismerő politikus is, akinél az ideál és realitás kontrasztja mély pesszimizmust váltott ki.⁷ Kölcsey politikai költészetét a *Himnusz* (*Magyar National Anthem*), szubjektív líráját pedig a *Vanitatum vanitas* képviseli.

A *Himnusz* fordítója számára különösen nehéz feladatot jelent — a tartalmi hűségen túl — a stilisztikai vonások átmentése: megőrizni a sajátosan nemzeti jellegű festői képek érzékletességét és a történelmi áttekintés tömörségét, ugyanekkor mindezek közérthetőségét is az idegen nyelven. Külön problémát jelent a trochaikus sorok magyaros lejtésének érzékeltetése.

A történelmi áttekintés földrajzi képeiben a nemzeti jelleget több tulajdonnév magyaros formája is őrzi a Kirkconnell-féle fordításban. A címben szereplő nemzetiségnév (*magyar*) a magyar bevándorlók révén vált közismertté Amerikában. A tulajdonnevek egy részének is megőrzi az eredeti alakját a fordító: *Tisza, Árpád, Bendegúz*. Mások angol formában szerepelnek, de az eredeti költeményben is meglevő szókapcsolatok hű fordítása is biztosítja a földrajzi fogalmak közérthetőségét: *peaks of high Carpathian hills, the waves of Tisza, Cumanian cornfields, the vineyards of Tokay*.

A fordító igyekszik megőrizni a költemény eredeti zártságát, felismerve, hogy fenséges tömörsége a művészi hatás fontos összetevője. Sőt, Kölcsey szemléletét elsajátítva az angol nyelv kínálta sajátos lehetőségekkel élve, az egész költeményre jellemző vonásokat érvényesít ott is, ahol az eredetiben éppen kevésbé összetett a kifejezés.⁸ Ez a törekvés érzékelhető a következő sorban: „*Fate, of old, has rent him sore*” („*Balsors akit régen tép*”) — az angol szerkezet (*rent him sore*) az állapotot is képes felidézni, amelytől a balsors tépte nemzet szenved. *Sore* jelentése „fájdalmas, érzékeny”. Ehhez kapcsolódva a következő sor nem vig esztendőért, hanem gyógyulásért fohászkodik: „*May it bring now healing*” — „hozzon gyógyulást”. Az utolsó sor kéréssel zárja a versszakot: „*Even the future sealing*” — „tedd simává vagy egyenlővé, azaz a múlthoz arányosan szabd ki a jövő sorsot”. A *sealing* szó használata egy már köznyelvivé vált metaforára támaszkodik (*his fate is sealed* — „a sorsa meg van pecsételve”), de meg is haladja: a *sealing* szóalak szerepeltetése „sors” értelemben költői szóhasználat. A fordításban a versszak utolsó négy sora így olyan könyörgést zár le, amelynek értelme, hogy a magyar nép elrendelt, mintegy megpecsételt sorsát *enyhítse* az isteni áldás.

Kirkconnell Himnusz-fordítása egy olyan antológiában kapott helyet, amelynek létrejöttében és szerkesztésében jelentős szerepe volt a fordító részéről Magyarország iránt Trianon miatt kialakult részvételnek.⁹ A fordító szubjektív indítékait nem lehet mind feltárni, mindenesetre bizonyos, hogy Kölcsey versének alaphangját sikerült Kirkconnellnek tisztán megőriznie. Nem a fordítói közelítésmód, hanem inkább a fordítási nehézségek számlájára írható, hogy az angol változat helyenként nem adja vissza az eredeti képek érzékletességét, s ezt a hiányt Kirkconnell csak más sorokban tudja kiegyenlíteni. Az „*Őseinket felhozád/Kárpát szent bércére*” sorok festői monumentalitása csak részben érvényesül: „*Peaks of high Carpathian hills/Thou didst give our sires*” — „a magas Kárpát hegység bércét adad őseinknek”. Eppen ilyen összevetésben válhat világossá, mennyire fontos eleme az

⁷ I. m. 60.

⁸ A Kirkconnell-féle fordításnak ez a sajátossága (a nyelvi tömörség megőrzése) egyedülálló a *Himnusz* más angol fordításaihoz képest, amelyek lazább mondat szerkesztést (mint a Loew-féle változat, in William N. LOEW, *Magyar Poetry*. New York, 1908), vagy eleve hosszabb sorokat tartalmaznak (lásd *Hymn*, in *Magyar Poems*. By Nora de VÁLLY and Dorothy M. STUART, London, 1911).

⁹ A kötethez függelékként olyan térkép csatlakozik, amely a költők születési helyeit tünteti fel a régi Magyarország egész területén, az elcsatolt területeket külön megjelölve.

eredeti kép fenséges hatásának az a Kirkconnellnél hiányzó mozgalmasság, amelyet a *felhozád* ige képes közvetíteni. Az ötödik versszakban az „*All our armies broken*” — „minden seregünk széthullva” — sor sem tudja a „*Vert hadunk csonthalmain*” nagyszabású romantikus képét felidézni. Az utolsó szakaszban azonban a „*Nyújts feléje védő kart/Tengerén kínjának*” fordítása „*Since a sea of grief engulfs,/Save the Magyar, Master!*” Az *engulf* ige (jelentése ‚eláraszt, elönt’) a tenger kín metaforikus képét bővíti, ilyen módon ugyanolyan monumentális hatást teremt a fordító, mint ami elveszett az idézett 2. versszak elején. A védelmezően kiterjesztett kar régi magyar zsoltárokat idéző képe¹⁰ („*Nyújts feléje védő kart*”) nem marad el teljesen, az első versszakban sikeresen átmentette a fordító: „*Shield with Thy protecting hand*” — ‚védelmező karoddal pajzsként vedd’. A *shield* ‚pajzs’ szó igei értelmű használata ‚véd, védelmez’ jelentésben köznyelvi értékű, jelen összefüggésben mégis inkább a harcokat idézi, mint az eredeti versben szereplő Mindenható szelíd védelmét. Az utolsó versszakban „*Save the Magyar, Master!*” — ‚mentsd meg a magyarokat, uram’ szerepel e sor helyén, a könyörgés célját pontosan megnevező felszólítás. Kölcseyvel szemben az utolsó versszak keretszakasz jellegét ilyen módon csak a négy záró sor őrzi Kirkconnellnél. Érezhető a fordítónak az a törekvése, hogy az első négy sorban — a *tenger kín* metafora érzékletességének növelésével és a felszólítás határozottságával — a versszakban kifejezett kérést az eredeti költeményhez képest nyomatékosítsa:

*Pity, then our people, Lord,
Shaken by disaster!
Since a sea of grief engulfs,
Save the Magyar, Master!
Fate, of old, has rent him sore:
May it bring now healing!
By-gone sins are all aton'd,
Even the future sealing.*

Az első sor *then* ‚tehát’ szava segítené kifejezésre jutni azt a gondolatot, amelyet a magyar befogadó a reformkori eszmeiségből is ismer, hogy ez nem könyörgés, hanem jogos kérés: a magyar népnek meg kell kapnia sorsa jobbra fordulását, mert eleget szenvedett már.

Eszmei összhatásában azonban Kirkconnell fordítása nem teljesen ezt a szemléletet tükrözi — bizonyos mértékig századunk 20-as, 30-as éveinek a nézőpontját is engedi érvényesülni. A történeti áttekintésben elmaradt az önkéntes bünvállalás motívuma, mely pedig az utolsó versszakban megszólaló nemzeti méltóság fontos összetevője. „*Majd töröktől rabigát vállainkra vettünk*” helyett ez áll: „*Soon the Turkish yoke was set/On our wounded shoulders*” — ‚hamarosan a török igát tették sebzett vállainkra’.¹¹ A fordítást egészen másfajta kor hozta létre, mint a reformkor küszöbén a magyarság progresszív rétegét összefogó, nagy politikai, közéleti eszmék és célok kibontakozásakor született *Himnusz*t. Kirkconnell az utolsó sorban a magyar nép jövőndő sorsának enyhítéséért fohászkodik, a Trianon utáni Magyarország iránt érzelmeket is tükröztetve — akaratlanul — ezzel a szerkesztéssel. Kölcsey a szánalomnál többet akar: hogy legyen vége a balsorsnak, és a nemzeti büszkeségnek újra öröme telhessen a magyar hazában. A költemény záró sorai

¹⁰ MÉSZÖLY Gedeon, *Kölcsey Hymnusa és a Hymnus Kölcseyje*. ÉrtNySzéptud, 1939. XXV, 10. 471.

¹¹ Nem hallgathatjuk el, hogy a fordításban van egyetlen értelmezési hiba is, az 5. versszak „*Hányszor támadt tenfiad/Szép hazám, kebledre/S lettél magzatod miatt/Magzatod hamvvedre!*” sorokban a *támad* szó egy másik jelentéséből, ‚létrejön, születik’ indul ki a fordító, így az idézett rész angol megfelelője a következő lesz: „*Oft, O homeland, from thy breast / Rose thy sons to free thee... / Oft, alas, in stricken doom, / As their grave they'd see thee*” — ‚gyakran, hazám, kebledről fiak támadtak felszabadítani téged, gyakran, jaj, balsorsban, sírjaikként láttak téged’. Tegyük hozzá: ha az értelmezés félrevezető is, a fordító finom érzékkel törekszik a sorok archaikus csengésének megőrzésére.

ezért felszabadítják a népet a bűntudat súlya alól, a „*Megbűnhődte már ...*” határozottsága azt tudatosítja, hogy további szenvedés helyett tettekre van szükség. Nem véletlen, hogy a költemény legvégén a *jövendő* felé tekint a költő. Kirkconnellnél hiányzik nemcsak a múlt és a jövő éles szembeállítás „... a múltat s jövendőt”, amely pedig érzékelteti Kőlcseynél a jelen pillanat választóvonal jellegét, történelmi sorsfordító jelentőségét, de a továbbcsengő utolsó szó sem a *jövendő* („future”).

Szembetűnő, ahogyan a fordító „utánozni” próbálja Kőlcsey magyaros lejtésű sorait. Jónéhány sora magyarosan is ütemezhető (pl. „*Flourished through the / ages*”, „*Matthias and his / power*”, 4/2). Meglehet, hogy ezek a tiszta trocheusi sorok azonban túlságosan csiszoltaknak tűnnek a magyaros lejtést értékelni nem tudó angol olvasó számára. Az időmértékes verselés az angol nyelvben még kevésbé kvantitatív, mint a magyarban: a szóhangsúlyra épül. Rövid és hosszú szótagok helyett hangsúlyos és hangsúlytalan szótagok alkotják a verslábakat, így a verssor prozódiaja és a nyelvi-logikai hangsúlyozás egybeesik. Ez nem kedvez a zenei összehatásnak, ezért a tiszta mértékek élénkítésére az angol verselésben változatos megoldások alakultak ki (szótagszámnövelés vagy elhagyás, helyettesítés, sorvégi csonka ütemek stb.). A trochaikus sorokban például a sorvégi verslábát kivéve bárhol előfordulhat jambus a szabály szerinti trocheus helyett. Kirkconnell fordítása megtartja a 7/6 szótagszámot, és a sorok tiszta trocheusokból állnak. A páratlan szótagszámú sorok végén létrejövő hangsúlyos szótag (csonka versláb) az egyetlen ritmusélénkítő megoldás. Az így létrejövő jambikus színezet a következő, páros szótagszámú sorban eltűnik, és a trocheusi lejtés — a két sor gondolati egysége miatt is — helyreáll. Az eredeti rímszerkezet (ababccdd) nem őrződik meg tisztán, versszakonként a 3. és 7. sorokban nem rímelő sorvégi szótagok vannak. A fordítás kínál azonban néhány, az eredetihez hasonló szép asszonáncot: *sires — fires, heling — sealing, treasure — pleasure, sleeping — weeping*.

Kőlcsey szubjektív lírájának különböző irányait egyetlen élmény és lírai tartalom vezeti: az emberi hiányérzettel, a „lélekvesztő bánattal” folytatott belső küzdelem. „*Nékem, ah, csak Léthe áradása / Hoz segédet kínom lángjain*” — írja Minden óráim c. versében (1813), az ifjúkori ábrándoktól való lemondó búcsúzás itt romantikusan végletes megoldásra talál. Az anakreoni dalokban jelzett út („*Miért törődöl szűk életeddel? / Napod ma mit nyújt / Köszönve tedd el / S hagyd a jövendőt*”, „*Éld a jelenlét percét és óráját*” — Borda, 1822) csak lírai szerep lehet, az anakreoni életvitel a költő emberi alkátával összeegyeztethetetlen. A magas eszményekben való elmerülés éppúgy csak időleges lehet a földi boldogságra vágyó költő számára („*S vonj korlátot álmaidból, / S alkoss ideályaiddal / Szébb világot alkonyán*” — Tanács, 1824). Milyen feloldás következhet a vágy és bánat kettősségére? *Vanitatum vanitas* c. versében mutatja fel a költő azt a magatartáseszményt, amely egyedül elfogadható megoldásként kínálkozik: csak a végletes érzelmeiktől megszabadult ember tudja autentikusan felmérni a világ rendjét és benne saját szerepét. Olyan verset választ tehát Kirkconnell Kőlcsey szubjektív lírájának reprezentálására, amely filozófikus összegzés révén többirányú, érzelmileg is gazdag útkeresést sejtet.¹²

Az utolsó előtti versszakban megfogalmazott magatartáseszmény hitelét a megelőző azonosításlánc¹³ készíti elő, ezért a gondolatmenet művészi szerkezetének megőrzésére a fordító különös gonddal vigyáz. Az eredeti vers nyolcsoros strofáit 8/7, 8/7, 8/8, 7/7 tagolású periódusok alkotják, amelyek rímelése (ababccdd) szentencia-szerkezetnek felel meg. A versszakok gondolatmenete azonban ezt nem követi teljesen, a záratok első sora legtöbbször még a felsoroláshoz tartozik, az utolsó sorban pedig a „mind csak hiábavaló” gondolat jegyében a kicsinyítő, értéktelenítő azonosítás jelenik meg. Mégis, a szótagszám és a rímelés miatt a záratoknak kitüntetett helye van: a versszakok utolsó két sora

¹² Ugyanez a két vers szerepel Kőlcseytől Nora de Vályi és Dorothy M. Stuart antológiájában is, amely korábban jelent meg, de nem valószínű, hogy Kirkconnell felhasználta. Sem a versek értelmezésében, sem a művészi hatás eszközeiben nem tudunk felfedezni hasonlóságot.

¹³ ROHONYI Zoltán, *Kőlcsey Ferenc életműve*. Kolozsvár, 1975, 113.

következtetésként cseng.

Kirkconnell fordítása nem őrzi meg maradéktalanul a versnek ezeket a sajátosságait. Az eredeti rímelés megmarad (a 2. versszak kivételével, ahol ababcbcd), de a verssorok egyformán 8 szótagosak. Ez a változtatás a szentencia-szerkezetet tovább bontja, a vers felsoroló jellegét erősíti. Kölcsey versében a strófazáró, igen gyakran magyarosan is ütemezhető sorok többnyire két-három szavasak (kivételes jelleggel négy, egyszer öt szóból állnak, de a logikai hangsúlyt hordozó szavak száma ilyenkor is csak kettő vagy három). Az eredeti szerkezetet leginkább az gyengíti, hogy a fordításban — az angol nyelv sajátosságából következően is — gyakran hat-hét szó alkotja ezeket a sorokat, amelyek így kevésbé keltik a csattanó szerkezeti illúzióját. Hasonlítsuk össze: „*S waterlói diadal: / Mind csak kakasviadal*” — „*Proud Waterloo's victorious shocks — / These are but jousts of barnyard cocks*”. A fordító elsődrendű feladatának a gondolati és képi hűséget tekinti, még akkor is, ha a ritmusszerkezet vagy a metaforai feszültség áldozatul esik. Talán a célnyelv eltérő szerkezete is okozza, hogy elsődlegesen a tartalmi hűségre törekedve a képalkotás tömörségét nem mindig sikerül átmenteni: „*Lepkeszárny fergetege*” — „*The air that insect pinions beat*”. A lényegre szorítkozó felsorolás feszessége ellen hat, hogy a 8. versszakban (valószínűleg a szótagszám kedvéért) megjelenik a lírai alany: „*Mere moonshine is our joy, I claim*”. Ugyanitt található egy kiegészítő értelmű mellékmondat is („*The world is but a candle-flame / And death the draught that blows it out*” — „a világ csak egy gyertyaláng és halál a fuvalat, mely kioltja”), amely megmagyarázza, amit Kölcsey — szükséavú metaforája révén — érzékeltetni is tud: „*Gyertyaláng egész világunk / Egy fuwallat a halál*”.

Kirkconnell fordításában tehát a költemény zártabb szerkezetű strófái veszítenek a megfogalmazás és képalkotás tömörségéből, és szabadabb kapcsolatban követik egymást. Az írásjelektől és a vizuális strófatagolástól eltekintve a 2–7. versszakban egyetlen elkeseredett tagadássorozatot érzékelünk.

Ha a költemény művészi-érzelmi hatását abban keressük, hogy a tagadás mögül (a előtűnik a szenvedély, a fájdalom és elkeseredettség lírai állapota, akkor olyan mozzanatokra is kell figyelnünk, amelyek a tagadás ellenére is a költő pozitív értékelését fejezik ki. Olyan részletekre gondolunk itt, mint a 4. versszak második része:

*A vég, melyet Socrat ére,
Catónak kihulló vére,
S Zrínyi Miklós szent pora
Egy bohóság láncsora.*

*The martyrdom of Socrates,
Stern Cato's earnest loyalties,
The sacred dust of Zrínyi great —
These are but wanton jests of fate.*

A fordításban csak egyetlen esetben marad el az ilyen értékelést kifejező jelző: „*Mátyás dicső csatázás*” helyett a sokkal tényyszerűbb „*The fields by Matthias fought and won*” — „a Mátyás által vívott és elnyert földek” áll. Máshol egyébként a fordítás tartalmi és hangulati hűsége dominál, sőt helyenként az a törekvés jellemzi a fordítót, hogy — pontosan érzékelve a Kölcsey vers érzelmi feszültségét — gazdagítsa, hangulatilag tovább árnyalja a tagadás minden mozzanatát. Így lesz „*Sándor csillogó pályája*” helyett „*Great Alexander's meteor life*” — „Nagy Sándor meteor élete”, „*waterlói diadal*” helyett „*Proud Waterloo's victorious shocks*” — „büszke Waterloo győzelmes csapásai” vagy „*Egy sóhajlás lengése*” helyett „*Brief vibration of a sigh*” — „egy sóhajlás rövid remegése”, „*Pára minden pompa s fény*” helyett „*All glory is but a mist of death*” — „minden dicsőség csupán a halál ködje”.

A Kölcsey-fordítások erényét elsősorban abban a magyarsággal és Kölcsey költői alkataival való érzelmi, szemléleti azonosulásban látjuk, amely segítségével Kirkconnell a költeménynek fő sajátosságait felfedezte és tükröztetni tudta.

A klasszikus műveltségű tudós demokratikus eszményei és a winniepei politikai-közéleti háttér találkozásából született az a szemlélet, amelyet a *European Heritage* című, az

európai nemzetek kulturális eredményeit bemutató kötetének előszavában fogalmaz meg: „A szász és a szláv, a norvég és a kelta mind bejegyezték már tehetségüket a civilizáció történetének krónikájába, de komoly együttműködés, akár az Óvilágban, akár az Újvilágban csak akkor válik emberileg is lehetségessé, ha megismerjük egymás értékeit.”¹⁴

A 20-as évek magyar bevándorlói Kanadában nagyrészt a Trianon után a szomszédos országokhoz csatolt területek menekültjei. A fordító részéről megnyilvánuló érzékenység Kölcsey hazafias témája iránt feltétlenül ezt a politikai földrengés utáni érzelmi légkört is tükrözi. Kirkconnell a magyar nyelvről és irodalomról írt tanulmányában is bizonyosságot adja, hogy egészen pontosan érzékeli a magyar költészet hazafias szellemének a lényegét.¹⁵ Erre a nemzeti biztonság motiválta angol költészettel való összevetése világít rá: Kirkconnell szerint az angol költészet tematikájának személyes és egyetemes jellegével szemben a történelme során nemzetiségében mindig veszélyeztetett magyart erős és öntudatos nemzeti szellem alakítja. Kölcseyt a magyar költészet fő vonalának tartott nemzeti, hazafias témájú líra kiemelkedő képviselői közé sorolja. Kirkconnell professzor a korszak szellemtörténeti felfogásához hasonlóan úgy vélte, hogy az irodalom a nemzeti jelleg igazi letéteményese, a nemzetnek nevezett kollektív személyiség kifejezője.¹⁶ A professzor magyar vonatkozású munkásságát bemutató kanadai Nandor Dreisziger értékelése szerint Kirkconnell „a magyar nemzeti lélek tolmácsolója volt a költészet terén, nemcsak a kanadaiak, hanem az egész angolszász világ számára is.”¹⁷ Így érthető meg fordítói közelítésmódja is: szerinte a fordítás akkor lesz értékes, ha képes az érzelmi tartalmat közvetíteni, ha a fordítót inspirálja az eredeti költemény érzelmi tartalma, és azt még erősíteni tudja a saját hasonló élményével.¹⁸

A magyar versfordítások nyomán Kirkconnell professzor szoros kapcsolatot alakított ki a magyar politikai és kulturális élet jelentős személyiségeivel. Gratuláló és köszönő leveleket, dedikált kiadványokat őrzött többek között Áprily Lajostól, Babits Mihálytól, Kosztolányi Dezsőtől, Radnóti Miklóstól.¹⁹ Személyes kapcsolatban állt gróf Bethlen Istvánnal, gróf Teleki Pállal, munkatársával Szentiványi Domokossal, Balogh Józseffel, az 1936-ban alapított angol nyelvű magyar folyóirat, a *Hungarian Quarterly* főszerkesztőjével és Radó Antallal, a magyar PEN Club elnökével. A Petőfi Társaság 1932-ben, a Kisfaludy Társaság 1936-ban nevezte ki tiszteletbeli tagjává, a magyar PEN Club kitüntetésben részesítette. 1938-ban a debreceni egyetem választotta díszdoktorává, előzőleg ugyanebben az évben hathetes látogatásra érkezett Magyarországra és a Debreceni Nyári Egyetem keretében is tartott előadásokat.²⁰

Kirkconnell professzor élete végéig kitartott a magyar költészet mellett, lefordította a *Buda halálát*,²¹ és elkészítette a magyar antológia bővített változatát (amely azonban a világháború okozta gazdasági nehézségek miatt nem jelent meg). A világháború és a háborút követő időszak forgószele azután gyakorlatilag mindenkit elsodort, akin keresztül Kirkconnell professzornak kapcsolata volt Magyarországgal: Teleki Pál öngyilkos lett, Radó Antalt és Balogh Józsefet a németek gyilkolták meg, Szentiványi Domokos és Bethlen István a háború utáni politikai helyzet áldozatai lettek. Kirkconnellt a sztálini politikát

¹⁴ KIRKCONNELL, *The European Heritage: A Synopsis Of European Cultural Achievement*. Toronto, 1930, V.

¹⁵ KIRKCONNELL, *Quintessence of Hungary*. Autumn 1938, The Hungarian Quarterly reprinted.

¹⁶ I. m. 1.

¹⁷ Nandor DREISZIGER, *Watson Kirkconnell: Translator of Hungarian Poetry and a Friend of Hungarian Canadians*. Canadian-American Review of Hungarian Studies, Vol. IV, No 2 (Fall, 1977), 138.

¹⁸ *A Slice of Canada*, 71.

¹⁹ Csak érdekességként jegyezzük meg, hogy a magyar antológiának a Debreceni Egyetemi Könyvtárban található egyik példánya a szerző Babits Mihálynak szóló kézírásos dedikációját őrzi.

²⁰ *A Canadian...*, 5–6.

²¹ *The Death of Buda*. Cleveland, 1936.

bíráló írásai miatt Európa keleti részén kommunistaellenesnek bélyegezték, elismerést, támogatást csak emigráns magyar szervezetektől kapott (a Winnipegi Magyar Irodalmi Társaságtól és a torontói Helikon Társaságtól). A New York-i Magyar Szabadságharcosok Szervezetétől olyan neves személyiségekkel vette át a Szabadság Aranyérmet, mint De Gaulle, Strauss miniszter, Raab kancellár és Nixon. 1967-ben elnyerte az Amerikai Magyar Alapítvány George Washington emlékérmét.²² A magyar költészet elismertetéséért végzett munkája eközben nemigen kapott Magyarországon publicitást. Könyvtárában megtalálható a *Hét évszázad magyar versei* és Pintér Jenő 1963-as háromkötetes *Irodalomtörténete*. Lefordította Arany Toldiját, és kiegészítette a magyar antológiát az 1933 után megjelent költőkkel. 1973-ban készült el a *Hungarian Helicon*, a magyar költészet 1180 gépelt oldalas antológiája,²³ amely azonban csak szerzője halála után jelenhetett meg társadalmi összefogás eredményeként, a Calgaryban működő Széchenyi Társaság kiadásában 1986-ban. A *Hungarian Helicon* négy újabb Kölcsey-fordítást is tartalmaz: Zrínyi's Song (*Zrínyi dala*), Huszt, Szondi, Kölcsey és *On an Autograph Page* (*Emléklapra*).

²² DREISZIGER, 138.

²³ A *Canadian*..., 11.

Szilágyi Ferenc

BESSENYEI MEGTALÁLT „ÖSHOLMI”-JA*

I.

A magyar felvilágosodás irodalmának kutatása — nem újdonság — nem pusztán irodalomtörténeti tárgy, hanem egyben eszmetörténeti is: a „filozófusi század”-nak (Csokonai kifejezése) vérbeli írói vívódó gondolkodók is: a nagy ébresztő, Bessenyei éppúgy, mint az ő német nyelvű vallásbölcseleti allegóriáját magyarra fordító diák Kazinczy s a hozzá tanítványként szegődő debreceni Csokonai is (aki különben közvetlenül, személyesen is kapcsolatban volt minden bizonnyal a „bihari remeté”-vel).

Kazinczy mint tizenhatéves pataki diák életre szóló ösztönzést kapott a bécsi testőrtől, mikor az nem akármilyen levelében megtisztelte, ezt írván többek közt: „Levelében minden sorját a' betsület, tisztesség, s felső dolgokra való nemesi vágyodások rajzolták. Illyen meg esmertető jelei szoktak az igaz emberiségnek lenni, melyek a' gyenge ifjúságot is erköltsi tulajdonságaiban való nézve közöttünk tanácsos és kellemetes öregséggé tészik. Ne szünnyön meg az Úr szívének hajlandóságai után menni, és az emberi viselt dolgoknak ahoz a ditsőségéhez közelíteni, melyre szemeit csak nem böltsőiből láttatik vetni. Erre törekedjen, bátor szívvel meg kívánván minden viszontagságokat haladni, valamellyek magokat Nemes igyekezetének ellene szegezhetik, hogy magát az ily férjfiúi hartz által is azon tiszteletre s szeretetre mindenkor érdemesebbé tehesse, mellyel maradok

az Úrnak

Béts 11^a Febr. 1777.

igaz köteles szolgája
Bessenyei György.”¹

Csodálhatjuk-e, hogy a diák, mikor első bécsi útja alkalmával, 1777 márciusában nagybátyjával, Kazinczy Andrással a császárvárosban járt, Bessenyei szállására sietett, hogy személyesen is tiszteletét tegye, de nem találta otthon példaképét, s így íróasztalán írta meg levelét, Bessenyeinek később eltűnt „pastellben festett képe előtt.”² S a példakép itt kettős értelemben is vehető: Kazinczy ugyanis nemcsak a felvilágosult gondolkozás írója akart lenni, hanem — a család akaratából (s ezt eddig kiadatlan naplóból tudjuk³) a protestánsok ügyvivője is, olyasféleképp, mint Bessenyei. (Bár ő nem volt valójában hivatalos ügyvivő.⁴)

1777 tavaszán Bessenyei még nem katolizált, s Kazinczy — aki bár túl volt maga is a tételes vallásokon, de ősei politikai hitvallást is jelentő kálvinizmusához szorongva

* Vázlatosan elhangzott az MTA Irodalomtudományi Intézetében a XVIII. századi Munkaközösség vitaülésén, 1984. június 7-én.

¹ *KazLev.* I, 9.

² *L. PályEml.* 36.

³ Vö. *Az én életem. Kazinczy Ferenc kiadallan önéletrázai és naplói.* Sajtó alá rendezte, bevezette és a jegyzeteket írta SZILÁGYI Ferenc. Bp. 1987.

⁴ Vö. BESSENYEI György, *A bihari remete vagy a világ így megyen. Holmi.* SZÉLL Farkas előszavával. Debrecen. 1894. IX. 1., továbbá BESSENYEI György, *Tolerantia.* A kézirat szövegét közzétette és az utószót írta NÉMEDI Lajos. Nyíregyháza. 1978. 100–107.

ragaszkodott⁵ — ezt a kényszerű lépést könnyebben megbocsátotta neki, mint akár később ő maga magának vagy a hazai protestáns közvélemény.

Megértőbb volt iránta a debreceni „kálvinista Csokonai” is, aki 1793 májusában egy Voltaire-gyalázó hazai irattal kapcsolatosan „papistics fanatismus”-t emlegetett Szilágyi Mihálynak írt levelében,⁶ de két évvel később, iskolai búcsúbeszédében azzal búcsúzott a Kollégiumtól, hogy „felszüli [felneveli] Eger, vagy Kalocsa”⁷ (vagyis ő is játszott az áttérés gondolatával). Az elkeseredett ötletet, a mintát talán éppen Bessenyei adta, akivel egy anekdota szerint Pusztakovácsiban találkozott is⁸; s ha a versbeli *Kovácsi*⁹ nem lehet is *Pusztá*, hanem csakis *Hegykőzkovácsi*, az viszont bizonyosnak látszik, hogy a bihari költő (Debrecen akkor Bihar megyéhez számított) megtette — talán nem is egyszer — az utat Debrecenből Pusztakovácsiba, illetve Bakonszegre — legalábbis a személyes találkozás melege süt azokból a nagyon is személyes sorokból, amelyeket Márton Józsefnek írt Bécsbe 1801 márciusában.¹⁰

S egy év múlva *A Tavasz* előbeszédében, ahol „ex abrupto” felsorolását adja a régebbi s újabb magyar irodalom stílusművészeinek, természetesen Bessenyeit is említi: „Ama finnyáskodó pedig olvassa meg a Heltai, Tinódi, Valkai, Barcsai, Csanádi, Temesvári, Lisznai, Zrínyi, Paskó, Horhi Juhász, Lippai és egyebek velős magyar írásit; sőt holmi Bányász Csákányt, Sopronyi Veres Tikmonyat, X ut Tököt és több efféle korpájú grapsákat se hagyjon megtekintetlen; tégye kézikönyveivé Gyöngyösiéket, Faludit, Báróczyt, Bessenyeiéket, Kazinczyt, Arankát, Horvátot, Péczelit sat.”¹¹ Jellemző, hogy csak a stílusművész Pázmány hiányzik innen, akinek ellenreformációs, Habsburg-hű restaurációs törekvéseit a függetlenségi érzelmű felvilágosult hazai protestantizmus nehezen tudta felfedni s megbocsátani, ahogy nehéz is a Bethlen Gábor képviselte függetlenségi, polgári igényű nemzeti politika s a feudalizmust konzerváló Habsburg-barát koncepció közé egyenlőségjelet tenni.¹²

Mindez nem tárgyunktól idegen előjáték itt: a Bessenyei *Amerikaner*-ét magyarra fordító pataki diák, aki majd *Orpheus* címmel szabadgondolkodó folyóiratot indít „A józan gondolkodásnak, igazabb ízlésnek a magyar történeteknek elő-segállítására”, éppúgy a gondolkodó s író Bessenyei tanítványa, mint a diákverseit író debreceni Csokonai,¹³ aki majd *A lélek halhatatlanságáról* szóló nagy bölcselő versében is Bessenyei tépelődő gondolatait visszhangozza, a Konfuciusról szóló részben filológiaiilag is bizonyíthatóan.¹⁴

A gondolkodó Bessenyei első nagy bécsi írói korszakának útkereső világnézeti tépelődését rögzítő *A holmi* a cím egykori jelentése szerint „ez-az”, vagyis afféle gondolati-irodalmi „egyveleg”, s ezt a művet az 1779-i bécsi kiadásból ismerik általában, de a szakemberek már a múlt század óta tudtak a munka egy eredetibb — kisebb terjedelmű, de tartalmilag egységesebb — változatáról¹⁵ (amely nem volt úgy tekintettel a cenzúrára, mint az 1779-i kiadás), újabban pedig még két — hasonló tartalmú — kézírata bukkant elő a *Holmi* e filozofikusabb jellegű, egységesebb változatának: az Országos Széchényi Könyv-

⁵ Naplójából tudjuk azt is, hogy fogságából szabadulva, 1805-i bécsi útja alkalmával, mikor a császári kegyelmet megköszönni utazott fel, a Szent István templomban szorongva gondolt arra (ami egész fogsága alatt aggasztotta), hogy egyik őse itt volt kénytelen katolizálni, hogy politikailag megmenekedjék. Vö. KAZINCZY Ferenc, *Az én életem*. Bp. 1987.

⁶ MM. II, 778.

⁷ Uo. 801.

⁸ Vö. Cs/ÖM. II., 481–482.

⁹ L. Futtába készült versecskék. MM. I, 62.

¹⁰ MM. II, 868.

¹¹ MM. 239.

¹² Vö. BITSKEY István, *Pázmány Péter*. Bp. 1986.

¹³ Vö. Cs/ÖM. I, 368.

¹⁴ Vö. BESSENYEI György, *A holmi*. Sajtó alá rendezte BÍRÓ Ferenc. Bp. 1983. 66.

¹⁵ L. SZÉLL Farkas kiadásában: BESSENYEI György, *A bihari remete vagy A világ így megyen. Holmi*. Debreczen. 1894. Vö. BÍRÓ F., i. m. 16 kk.

tárban s Prágában, az Egyetemi Könyvtár ún. Kubalik-Szell-gyűjteményében.¹⁶ S ezek az új kéziratok egy lappangó „Ösholmi”-ra engedtek következtetni, amely azonban a Bessenyei György összes művei kritikai kiadásának első fecskejeként megjelenő *A holmi* kiadásáig nem bukkant elő, s így a sajtó alá rendező az OSzK-beli kéziratot volt kénytelen „Ösholmi”-ként kezelni s e címen közreadni, 1983-ban.

Szerencsés véletlen folytán magam 1981-ben — tehát *A holmi* új, szövegkritikai kiadása előtt mindössze két évvel — bukkantam rá a Debreceni Református Kollégium Nagykönyvtárában egy újabb Holmi-kéziraatra, amely az eddigiekhez képest három új fejezetet tartalmaz s talán legközelebb áll a keresett „Ösholmi”-hoz. Alig jegyezhettem ki azonban vonatom indulásától sürgetve a kötet tartalomjegyzékét s adhattam megbízást az egész kötet fénymásolására (fölsírmelve, hogy ismeretlen Bessenyei-művekről van szó), mikor a kötet eltűnt (lappangásba került) s csak 1983-ban került elő újból nagy nehezen, amikor megkaptam végül a fénymásolatot, tüzetesen tanulmányozhattam a munkát s beszámoltam róla a XVIII. századi Kutatócsoport ülésén, 1984 júniusában az MTA Irodalomtudományi Intézetében.

Ami rám hárult, az az új — immár negyedik — „Ösholmi”-kézirat ismertetése (a kötet leírása), föltehető keletkezésének fölvázolása s viszonyának tisztázása volt az eddig ismert kézirat *Holmi*-összeállításokhoz, végül, de nem utolsósorban pedig az ismeretlen három fejezet — három ismeretlen Bessenyei-írás — bemutatása.

Könnyebb eligazodás okából a négy kéziratot, a vallásfilozófiai, ismeretelméleti jellegű „Ösholmi-változatokat” római számokkal jelöljük, s mivel a fölfedezéseknek tudománytörténeti érdekességük is van, ezeket is érintjük.

Az „Ösholmi” első ismert változatát Széll Farkas, a Bessenyei család kutatója adta közre a Debreceni Református Kollégium Nagykönyvtárának 51 lap terjedelmű, R. 616. jelzetű kéziratából (H/II.), megállapítva, hogy a tíz szakaszból álló elmélkedés öt szakasza megtalálható az 1779-i bécsi kiadású *Holmi*-ban: „Másik munkája Bessenyeinek [ti. *A bihari remete* mellett], amelyet mintegy toldalék gyanánt ez alkalommal közrebocsátok, *Holmi* címet visel. Hasonló cím alatt jelent meg már Bécsben (1779. 8-rét 388. l.) Bessenyeitől egy könyv, mely XLVII. részre osztva különböző tárgyú elmélkedést tartalmaz.

Az általam közölt *Holmi* teljesen ismeretlen volt eddig az irodalom-történet kutatói előtt. 51 lapra terjedő kéziratban — mely nem eredeti, hanem egykorú másolat — a debreceni ev. ref. collegium könyvtárában van meg R. 616. sz. alatt. Az egész munka tíz szakaszból áll, melyből öt szakasz kisebb-nagyobb eltéréssel a Bécsben megjelent, előbb említett *Holmi*-ban felfedezhető, ugyanis az V. szakasz a *bécsi Holminak* XXVI. , a VI. szakasz ugyanannak XXII. , a VII. szakasz XXIII. , a VIII. szakasz XXI. , végre a X. szakasz pedig XXIV-ik része; voltaképpen tehát csak öt szakasz az, a mi tartalmilag ismeretlen.”¹⁷ A következőkben pedig rámutatott, hogy a két mű közül a kézirat, tíz szakaszos debreceni *Holmi* (a nyomtatott bécsi negyvenkét fejezetből áll!) a korábbi, s mintegy alapja volt a bécsinek: „nem szenvedhet kétséget, hogy az ezúttal közölt *Holmi* képezi, hogy úgy szóljak, gyökerét a későbbi Bécsben megjelent *Holminak*, és abból 1778. évi április 13-át megelőzően nem állott készen semmi, hanem a bécsi *Holmi* a most közölt *Holmi*-ből sarjadzott ki, és pedig 1778. évi április 13-a után.”¹⁸ Az 1778. április 13-i dátum keletkezésmeghatározó értékét a későbbi kutatás — Gálos Rezső s Bíró Ferenc is — elfogadta:¹⁹ ekkor írta ugyanis Bessenyei György irodalmias igényű levelét hadba induló bátyjához, Sándorhoz, s testtörtársához, Barcsay Ábrahámhoz, amelyet aztán a H/II. után a bécsi nyomtatott kiadásba (H/V.) is fölvett, s mivel ott már Bessenyei Sándornak 1778. április 22-i, s Barcsaynak november 23-i válaszát is közreadta, együtt a maga április 26-i viszontválaszával, a Bessenyei-kutatók úgy tartják, hogy „annak a gyűjteménynek

¹⁶ L. BÍRÓ F. , i. m. 23–25.

¹⁷ SZÉLL Farkas, i. m. *Előszó*. V.

¹⁸ *Uo.* VI.

¹⁹ Vö. BÍRÓ F. , i. m. 19.

[ti. a H/II.-nek] a szerkesztése április 26-ára már be is fejeződött,²⁰ minthogy benne még nem olvasható az az említett április 26-i levél, amely viszont a bécsi nyomtatott kiadásban már ott található.

Széll Farkas más fontos következtetéseket is levont a debreceni „Ösholmi”-ból, nevezetesen Bessenyei (szellemi) életrajzát illetően: „Azok a részek, melyeket a most között *Holmi* című munkájából a Bécsben megjelent *Holmiba* nem vett vagy nem vehetett fel Bessenyei, úgy kedélyvilágának, mint élettörténete egyik jelentős fejezetének megvilágítására szolgálnak. Látjuk ezekből, különösen a II. szakaszból, hogy a vallásváltoztatás gondolatától még 1778. év április 13-án mily távol állott, a hitben való erőltetést, térítést mennyire elítélte, és szánakozásra méltónak tartotta azt, ki egy vagy más okból hitet változtatni kényszerítettet.”²¹ S ez, mint látni fogjuk, az általunk fölfedezett H/I. kelepkezése szempontjából sem közömbös!

Az újabb fordulatot a *Holmi* keletkezéstörténetében több mint fél évszázaddal Széll Farkas 1894-i közlése után Bruckner János fölfedezése hozta, aki 1950-ben az Országos Széchényi Könyvtár Oct. Hung. 508. jelzetű, „*Analecta Poetica*” elnevezésű kötetében megtalálta az „Ösholmi” egy újabb változatát (H/III.), amely a maga huszonnégy fejezetével jóval bővebb, mint a Széll Farkas kiadta változat, bár a huszonnégy fejezet között is van, ami belekerült később az 1779-i nyomtatott kiadásba.²²

Bruckner János, aki külön tanulmányt is írt a fölfedezése alapján Bessenyei világnézetéről, föltételezvé, hogy az 1779-i bécsi nyomtatott *Holmi* bizonytalankodó világnézetétől a Széll Farkas kiadta változaton át jutott el az író ehhez a világnézeti „csúcs”-hoz, amelyben materialista felfogása jut kifejezésre, s amely — szerinte — Bessenyei élete utolsó évtizedében keletkezett (megfelelkezve arról, hogy a H/V. világnézeti „bizonytalankodása” nem utolsó sorban a cenzorra figyelésként magyarázható, míg a kéziratban maradt tanulmányokat ez nem befolyásolhatta).

Ezzel szemben Gálos Rezső azt vallotta, hogy ez a változat (a H/III.) már csak azért sem lehetett Bessenyei filozófiai fejlődésének csúcsa, mivel még bécsi éveiben keletkezett, éppúgy, mint a Széll Farkas kiadta „Ösholmi”, s e kettőből nőtt ki az 1779-i kiadás.²³

Eltérő álláspontot foglalt el a keletkezéstörténetet illetően a kritikai kiadás *Holmi*-kötetét gondozó Bíró Ferenc is, aki még egy újabb *Holmi*-változatot is figyelembe vett, amelyet sem Bruckner, sem Gálos nem ismert: a prágai Egyetemi Könyvtárban őrzött Kubelik-Széll-gyűjtemény „A holmihoz tartozó darabok” című kötetét (H/IV.),²⁴ amelyet 1976-ban Prágában magam is tanulmányozhattam. Az OSzK-beli „*Analecta Poetica*” „Ösholmiját” gondosan egybevetette a prágaival s a Széll Farkas-félével, megállapítva, hogy az OSzK-beli másolat huszonkét „fejezete” (önálló írása, cikke) közül hat található meg a Széll Farkas-félében (s ezekből egy a bécsi kiadásban is: az *Emberi öröm, nagyság, nyugalom*; ez különben az egyetlen olyan fejezet, amely valamennyi *Holmi*-változatban helyet kapott, ide értve az általam fölfedezett újabb debreceni másolatot, a H/I.-et is), viszont csak egy olyan írása volt az OSzK-beli változatnak, amely másutt nem fordult elő (a *Pariades térése*²⁵, a H/I-ben viszont ez is megtalálható, mint látni fogjuk). A prágai kézirat (H/IV.) huszonhárom fejezete szinte párhuzamosan halad — sorrendileg is — az OSzK-beli másolat huszonkét fejezetével (az említett *Pariades térése* ebből hiányzik), viszont három egymást követő olyan fejezete van, amely nincs meg amabban: *Mi a' jó és a' Rossz az Emberre nézve* (44–47. l.); *Jó é a' Természetnek az a' mi Eggy Embernek jó ...* (47–49. l.) s *Font, szám, mérték. Emberi Tudomány* (49–51. l.).

Mint Bíró Ferenc megállapította, ez az utóbbi előfordul az 1779-i nyomtatott *Holmi*-ban is, s ugyancsak tőle származik az a megállapítás, hogy az OSzK-beli s a prágai

²⁰ Uo.

²¹ SZÉLL F., i. m. VI–VII.

²² L. BRUCKNER JÁNOS, *A materialista Bessenyei György*. It, 1950/3. sz. 11–28.

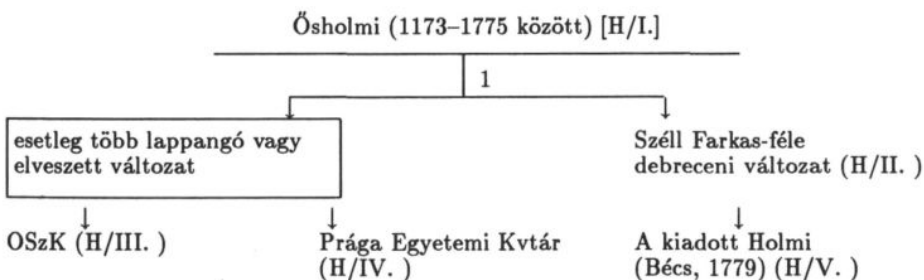
²³ Vö. GÁLOS REZSŐ, *Bessenyei György életrajza*. Bp. 1951. 194 kk.

²⁴ G. XXII. c 72 jelzetten.

²⁵ Vö. BÍRÓ F., i. m. 29.

kéziratban hat olyan fejezet fordul elő, amely megtalálható a tíz szakaszból álló Széll Farkas-féle kötetben, ám ezekből csak három jelent meg a nyomtatott bécsi *Holmi*-ban (egy az „*Analecta Poetica*”-ból, kettő a prágai kéziratból): „A különböző *Holmi*-redakciók között így az AH II. teremti meg a szoros kapcsolatot, hiszen ennek a gyűjteménynek valamennyi írása szerepel a többi redakcióban: hat az *Analecta Poetica*-ban és a prágai kéziratban, öt pedig az AH (1779)-ben.”²⁶

Bíró Ferenc föltételezett még egy összeveget, amelyből az „*Anlecta Poetica*” s a prágai „*Holmi*” gyűjteményei származhattak. Mindezt a föltevést — s ez fejtegetése külön érdeme — filozófiailag is megvizsgálta s alátámasztotta, megállapítva, hogy voltaképp a materialistának (illetve dualista-deistának) vélt művek valójában az író meghaladott „spinozizmus”-át (a materializmust s idealizmust egyeztetni akaró panteizmust) tükrözik, amikor már egy szilárdabb, megnyugtatóbb idealizmus irányába tájékozódott. Az „*Ösholmi*” spinozizmusának nyomait nemcsak a *Holmi*-változatokban mutatta ki, hanem a 70-es évek második felében keletkezett többi Bessenyei-írásban is,²⁷ ezzel igazolta, aláhúzta egyben említett keletkezéstörténeti felfogását is, amelyet vázlatosan így ábrázolt (ő más rövidítéssel, illetve számozással jelölte az egyes köteteket, illetve változatokat):

Mivel pedig az 1982-ben fölfedezett második debreceni változat (másolat) huszonkilenc fejezete valamennyi eddig ismert *Holmi*-változat anyagát tartalmazza, jogosan merül föl a gyanú, hogy a Bíró által kikövetkeztetett igazi „*Ösholmi*” bukkant elő: az író filozófiai, lételméleti (ismeretelméleti) s vallásbölcselet írásának 1773–1775 körül írt fontos gyűjteménye.

II.

A fölfedezés körülményeit már érintettem; mindehhez csak annyit tennék még hozzá, hogy Bessenyei emberi s írói egyénisége igen közel áll hozzám, s már csak azért is foglalkoznom kellett vele, mivel Csokonai *Lantomtól búcsúvétel* című 1795-i versében (ahol szinte rangsorolva lajstromozza legfőbb irodalmi élményeit, eszményeit) Bessenyeit teszi az első helyre („Bessenyei obojjára, / Horváth réztrombitájára, / Szabó [Szentjóni] zengő hárfájára... esküszöm...”): mégsem Bessenyei-kutatásaim vezettek az „*Ösholmi*” nyomára. Csokonai mindmáig hiányosan ismert, földerítetlen Rousseau-élményéhez kerestem újabb adatokat, s ehhez hívtam segítségül a debreceni kollégiumi Nagykönyvtár nem sokkal korábban megjelent kéziratkatalógusát is, ahol a névmutatóban Rousseau nevénel mindössze egyetlen mű szerepel: az R. 1647. jelzetű kéziratos kötet, így: „[Bessenyei György]: *Filosofia vagy természet. Volterbul, Robinétbul, Mirabóbul, Ruszszóbul, Hümbül* [,] *Fridrikbül, sat. Hol a naturalisták tudománya fel fedeztetik. (1790 körül.) Autogr[áf] és ismeretlen kéz írása. 229 pp. 300 x 130 mm.*”²⁸ (Az autográfia kérdésére még

²⁶ Uo. 30. Az AH nála a *Holmi* rövidítése.

²⁷ Vö. uo. 51–65.

²⁸ FEKETE Csaba — SZABÓ Botond, *A Tiszántúli Református Egyházkerület Nagykönyvtárának*

később visszatérek.)

Mindenekelőtt — egybehasonlítás végett — lássuk a huszonkilenc kisebb-nagyobb írást tartalmazó gyűjteményt, amely ezúttal nem a „Holmi” címet viseli, s ahogy a kötet cím, úgy a kézírás sem Bessenyeitől, hanem a későbbi másolótól eredhet.²⁹

A 217 oldalnyi kötet tartalma, ahogy a fölfedezéskor — még a gyűjtemény eltűnte előtt — sebtében fölvázoltam (szögletes zárójelben az oldalszámot közlöm, utána pedig kerek zárójelben azt, hogy a fejezet mely változat[ok]ban fordul elő); dőlt szedés emeli ki azt a három részt, amely az eddig ismert változatokból hiányzik:

FILOSOFIA

vagy

TERMÉSZET

Voltérből, Robinétből, Mirabóból, Ruszszóból, Hüből, Fridrikbül sat. Hol a Naturalisták tudománya fel fedeztetik. [Címoldal]

I. ső Szakasz.

- [I.] Az emberi igazságról hit szerint. [1–5. l.] (H/III–H/IV.)
II^{dik} Szakasz
- [II.] Hogy ha a Természetbe, annak ö-rökös rendire való nézve, van-e ellenkezés vagy nincs. [6–11. l.] (H/III–H/IV.)
- [III.] Mi a' jó és rossz egy emberre való nézve. [12–13. l.] (H/IV. ; a H/III-ból hiányzik)
- [IV.] Az ISTENre való nézve egész emberi nemzet teszen egy embert. [14. l.] (NB. A H/IV-ben ez nem külön fejezet, hanem az előző folytatása; a H/III-ból hiányzik)
- [V.] Jó é az egész Természetnek az ami egy embernek jó, és fájdalom é néki az is ellenbe mi nékem fájdalom? [15–16. l.] (H/IV. ; a H/III-ból hiányzik)
- [VI.] Font, szám, mérték, emberi tudomány. [17–18. l.] (H/IV. és H/V. ; a H/III-ból hiányzik)
- [VII.] *Az ISTEN létéről* [19. l.]
- [VIII.] Minden ember irigy [20–22. l.] (H/III–H/IV.)
- [IX.] Az érzésnek, történeteknek, léleknek szabadságai, okozzák, hogy az ember ön-nön hatalmába nintsen, és magáról önnön javát, gyönyörűségét ki vévén, sem-mibe másnak állandóságot nem ígérhet, sem fogadhat. [23–25. l.] (H/III–H/IV.)
- [X.] Lehet é Természet felett való dolgokat, hallomásból hinni. [26–33. l.] (H/III–H/IV.)
- [XI.] A Világnak teste, miként fűghet a maga nehézsége, és könnyűsége közt? [33–36. l.] (H/III–H/IV.)
- [XII.] Minn ál[!] a MINDEN vagy ez a VILÁG? [36–37. l.] (H/III–H/IV.)
- [XIII.] A világnak élete vagy lehelle. [37–41. l.] (H/III–H/IV.)
- [XIV.] A Hideg és Meleg közt, van még olly láthatatlan erő, mely szüntelen fogyaszt mindent, avagy éleszt. A virágot meleg hozza, meleg emészti, mikor egyik dolog el fogy, ugyan abba a melegbe, melyl őtet szülte, más dolog éled 's virágzik, próbája annak, hogy a melegbe, hidegbe, van még meg foghatatlan erő, melyl ront és épít. E mitsoda? [42–52. l.] (H/III–H/IV.)
- [XV.] Isten. Mitsoda az ISTEN, és hogy lehet rólla gondolkozni. VALLÁS, HIT, Revelatio nélkül, tsak Természet szerint Filosofice. [52–63. l.] (H/III–H/IV.)
- [XVI.] Test, érzés-világ, lélek, gondolat-világ. [63–75. l.] (H/III–H/IV.)

(Debrecen) kéziratkatalógusa — 1850 előtti kéziratok — Országos Széchényi Könyvtár. Bp. 1979. 227.

²⁹ Erre vonatkozóan Bíró Ferenc társaságában 1984. február 3-án elvittük íráselemzésre Besse-nyei hiteles eredeti kéziratait s a debreceni R. 1647. jelzetű kötet fénymásolatát. Rákosné Ács Klára írássazonosítása kiderítette, hogy a kötet anyaga nem származhat Bessenyei György kezétől.

- [XVII.] Az emberi okoskodásnak, vagy bizonyos ismerettségnek próbának fonala el szakad, az keresésnek úttján. [75–79. l.]
- [XVIII.] Az Emberi Természetnek változása, vagy álhatatlansága. [79–81. l.] (H/III–H/IV.)
- [XIX.] Pariades térése [81–124. l.] (H/III.)
- [XX.] Szeretsen levél. [124–132. l.] P. S. [133–154. l.]
- [XXI.] Az emberi szabad akarat mindenkor érzésbe határoztatik meg. Az ember a Természetnek részi lévén, oly szükséges képpen annak törvényei alá van vettette, mint egyéb állatok, és a planéták. [135–142. l.] (H/II–H/III–H/IV.)
- [XXII.] Isten Természet [143–148. l.] (H/II: ott az „Első szakasz” — de más címmel; H/III–H/IV.)
- [XXIII.] A' Térítésnek Lelke Istené. [148–155. l.] (H/II–H/III–H/IV.)
- [XXIV.] A' Hitbe való erőltetés vakság, gonoszság, ostobaság. [155–160. l.] (H/II–H/III–H/IV.)
- [XXV.] Testben, Fisikában van tsak ellen álhatatlan próba, igazság, de erköltsbe[n], törvényben, hitben nints, nem is lehet. [161–170. l.] (H/III–H/IV.)
- [XXVI.] Az *Ekiseum tsendes Mezején Plátó egy Baráttal öszve jön.* [170–180. l.]
- [XXVII.] Emberi öröm, nagyság, nyugodalom. [181–189. l.] (H/II–H/III–H/IV.)
- [XXVIII.] Az Istennek mássáról. [189–202. l.] (H/III – H/IV.)
- [XXIX.] Lehet e' aranyat tsinálni. [202–211. l.] (H/II.)
- [XXX.] Régi Magyarság [211–213. l.] (H/II.)

Könnyebb áttekintés végett célszerűnek látszott itt közölni — Bíró Ferenc nyomán — az OSzK-beli a prágai „Ósholmi”-változat tartalmi vázlatát is, a fejezetek élén római számmal jelezve azt, hogy a legújabbban fölfedezett (s föltehetőleg: a legrégebb keletű) „Ósholmi” fejezeteit hol és hogyan követik, illetőleg attól hol térnek el. Mint Széll Farkas rámutatott idézett kiadásában, a H/II. tíz „Szakasz”-ából öt megtalálható a H/V.-ben is; szintén öt került át a H/III. s a H/IV. anyagába; ezeket dőlt szedéssel jelöljük, a mi kötetünkben hiányzó két fejezetet pedig ritkítással: a VI. fejezet (*Font, szám, mérték*) a bécsi H/V.-ben is megvan.

Az *Analecta Poetica* című kötet (H/III.) anyaga:

A prágai kötet (H/IV.) anyaga:

17/r–21/v: *Vizsgálódás a' Mesés és Igaz Vallásról Paine Tamás Amerikai Philosophus által.*

1–13: *Vizsgálódás a' Mesés és Igaz Vallásról Paine Tamás Amerikai Philosophus által.*

XIX. 22/r–37/r: Pariades térése

—

37/v–38/v: *Systeme de la Nature*

13–16: *Systeme de la Nature* pag 527 et fg. (?)

XXVII. 38/v–41/v: *Emberi öröm, nagyság nyugodalom*

17–23: *Emberi öröm Nagyság Nyugodalom*

XV. 41/v–45/r: Mitsoda az Isten? és hogy lehet róla gondolkozni. Vallás, hit, reveláció nélkül, tsak természet szerint Philosophice?

24–34: Mitsoda az Isten, és hogy lehet róla gondolkozni Vallás, Hit, Revelatio nélkül tsak természet szerint Philosophice

I. 45/r–46/v: Az Emberi Igazság Hit szerint

34–39: Az Emberi Igazság Hit szerint

- II. 46/v-48/v: A' Természetbenn annak örökös rendire nézve, van é ellenkezés vagy nintsen?
- III-IV.
- V. —
- VI. —
- VIII. 48/r-49/v: Minden ember irigy
- IX. 49/v-50/v: Az érzésnek, történeteknek. Léleknek szabadsága okozzák, hogy az ember önnön hatalmában nintsen, és magáról, önnön javát, 's gyönyörűségeit kivévén, semmibenn másnak állandóságot nem ígérhet és nem fogadhat.
- X. 50/v-52/v: Lehet é a' Természet felett való dolgokat hallomásból hinni?
- XI. 52/v-53/v: A' Világnak teste miként függhet a' maga nehézsége és könnyűsége között.
- XII. 54/r: Minn áll a' Minden, vagy ez a' Világ
- XIII. 54/r-56/r: A' Világnak élete vagy lehelle
- XIV. 56/r-60/v: EP az erő mitsoda?
- XVI. 60/v-65/v: Test, érzés, Világ. Lélek, gondolat, világ
- XVII. 65/v-67/r: Az emberi okoskodásnak, vagy esmeretségnek, próbának fonala, elszakad a' keresésnek útján.
- XVIII. 67/r-68/r: Az emberi természetnek változása vagy állhatatlansága.
- 39-44: A' Természetbe annak örökös rendire nézve van é Ellenkezés, vagy nints?
- III-IV. 44-47: Mi a' jó és a' Roszsz az Emberre nézve
- V. 47-49: Jó é a' Természetnek az a' mi Eggy Embernek jó, és fájdalom é ellenbe néki is, a' mi nékem Fájdalom
- VI. 49-51: Font, szám, mérték. Emberi Tudomány
- 51-54: Minden ember irigy
- 54-56: Az Érzésnek. Történeteknek. Léleknek szabadsága okozzák, hogy az Ember önnön hatalmába nintsen, és magáról önnön javát, gyönyörűségeit kivévén semmibe másnak állandóságot nem ígérhet, nem fogadhat.
- 56-63: Lehet é a' Természet felett való dolgokat hallomásból hinni?
- 63-66: A' Világnak teste miként függhet a' maga nehézsége, és könnyűsége között?
- 66-67: Minn áll a' Minden, vagy ez a' Világ
- 67-81: A' Világnak Élete vagy lehelle
- (Külön cím nélkül, az előző cikelyhez tartozik)
- 81-93: Test-ézés Világ. Lélek-Gondolat Világ
- 93-96: Az Emberi Okoskodásnak, vagy bizonyos Esmeretségnek próbájának fonala elszakad a' keresésnek útján.
- 96-98: Az Emberi Természettek Változása, vagy Állhatatlansága.

XXI. 68/r-71/r: Az emberi szabad akarat mindenkor az érzésbenn határozatik: az ember a' Természetnek része lévén, oly szükségesképpen annak Törvényei alá van vettetve, mint egyéb állatok, plánták.	98-105: Az emberi szabad akarat mindenkor érzésbenn határozódik. Az Ember a' Természetnek Része lévén oly szükségesképpen annak Törvényei alá van vettetve, mint egyéb állatok, 's Plánták.
XXII. 71/r-73/r: Isten Természet	105-110; Isten. Természet
XXIII. 73/r-76/r: A' Térítésnek Lelke, Istene	110-118: A' Térítésnek Lelke Istene
XXIV. 76/r-78/r: A' Hitbenn való erőltetés vakság gonoszság, ostobaság	118-123: A' Hitben valóerőltetés vakság, gonoszság, ostobaság
XXV. 78/r-82/r: Testbenn, Physicábann van tsak ellene álhatatlan próba, igazság; de Erköltsbenn, Törvénybenn, Hitbenn nints, nem is lehet	123-131: Testbenn, Fizikábann van tsak ellene álhatatlan próba Igazság, de Erköltsbenn, Törvényben, Hitbenn, nints, nem is lehet
XXVIII. 82/r-87/r: Az Istennek Mássáról.	131-139: Az Istennek Mássáról. ³⁰

Mindehhez meg kell jegyeznünk még, hogy az újonnan fölfedezett „Ösholmi” egyetlen kéz írása — másolata — (szemben az OSzK-beli H/III. anyagával³¹), s ez is amellett szól, hogy nem esetlegesen összegyűjtött anyag másoltatott itt egybe, hanem kész, megszerkesztett anyagról, összeállításról készült a másolat.

Látható, hogy — némi kisebb eltéréssel — az eddigi „Ösholmi”-nak tekintett OSzK-beli (illetve prágai) kézirat felépítését követi: három fejezet van (*Pariades térése, Emberi öröm, nagyság, nyugalom s a Mitsoda az Isten?*), amely más helyen, előbb, fordul elő, noha logikus helyük az általunk fölfedezett kötetben van, s ez is amellett szól, hogy az igazi ösváltozatot sikerült megtalálni. Emellett szól az is, hogy míg kötetünkben az előző két másolatnak szinte teljes anyaga megtalálható (a vitatott *Système de la Nature*-fordítást³² kivéve), van három olyan fejezete (egy verses), amely hiányzik a másik kettőből: vagyis teljesebb volta is fölébe helyezi az előbbieket. A szövegkritikai szűrőpróbák is amellett szólnak, hogy ez a szövegváltozat a leghitelesebb részleteiben, szövegűségeiben is; úgy tetszik, hogy a prágai másolathoz áll közelebb, de részleteiben is bővebb a H/III. s a H/IV. eddig ismert, illetve kiadott szövegeinél. Csak két kiragadott példa: *Az emberi igazságról hit szerént* című első fejezet (a H/III.-ban a hatodik) harmadik bekezdésének utolsó mondata a H/III.-on alapuló kritikai kiadásban: „A' csuda, vagy természet ellen esett dolog, oljan, meljet edj okos embernek sem lehet hinni, ha tsak maga nem látja: de ugy is meg kell magát vizsgálni, ha tud é minden titkos munkát, vagy mesterségeket a' természetben, meljek által természet szerént előtte oljanokat végbe ne vihessenek, a' meljeknek okát által nem láthatná.”³³ A debreceni R. 1647. jelzetű kéziratban (H/I.) viszont: „A tsuda, vagy Természet ellen való dolog olly esett [!], mellyet egy okos embernek sem lehet hinni, ha tsak maga nem látta, de még úgy is meg kell magát vizsgálni, ha tud é minden titkos munkát, vagy mesterségeket a Természetbe, mellyek által természet szerint, előtte valamit ollyat ne vihessenek [végbe], mellynek okát által ne láthatná.”

Ez a prágai változathoz van közelebb, de a mondat aztán tovább folytatódik azzal, ami valamennyi eddigi másolatból hiányzik: „különben úgy jár, mint a Paraszt, ki a Levegő Égbe magasan fel botsátott tűzi mesterséget, Lidértznek vészi, és a jó puskást

³⁰ Vö. BÍRÓ F., i. m. 26-28.

³¹ L. uo. 26.

³² Vö. uo. 67-68.

³³ Uo. 128.

Kan ördögnek mondja.” Ez a mondat — a „Kan Ördög”-gel — félreérthetetlenül Bessenyei tollára vall (ahogy a kötet ypszilonista helyesírása is sokkal inkább, mint a kritikai kiadás alapszövegéé). S egy másik példa a szövegHITELESSÉGET illetően: ([]-ben a prága változatot idézzük): „Már a' Világnak élete, lehellete [Lelke], vagy Istene munkáit [a' maga munkáit], a' Teremtésnek minéműségebenn rendre állította: akkor a' nagy Természetet és annak belső részét, nem az emberi érzés Törvényei szerint osztotta el; ...”³⁴ Ezzel szemben a mi változatunkban: „*Mikor* a Világnak élete, Lelke vagy Istene munkáit a Természetnek mineműségébe rendre állította; akkor a Nagy Természetet és annak belső részeit nem az emberi érzés törvényei szerint osztotta el...” Aligha lehet vitás, hogy itt a *Mikor* határozószó lehet egyedül helyes (ahogy az egyes és többes számok használatában is kéziratunk szövege látszik hitelesebbnek).

De nem csupán tartalmilag teljesebb, szövegében s helyesírásában hitelesebb a most fölfedezett kézirat: követhetethető időrendi helye is arra mutat, hogy az ismertek közül a legősibb változat.

A kutatás eddig is közbülső változatnak tekintette az „Ösholmi” s a kinyomtatott 1779-i *A holmi* között a Széll Farkas-féle tíz szakaszos változatot (H/II.), s ennél korábbinak a másik kettőt, mivel azokból a kormeghatározó 1788. április 13-i levél (a H/II.-ben az „Ötödik Szakasz”) hiányzik: vagyis írásukkor ez a levél még nem volt kézben. A nevezetes levél a mi kéziratunkból is hiányzik, s mivel a *Système de la Nature*-ből készült fordítás szintén, amelyet Bíró Ferenc Gálossal szemben (s alkalmasint jogosan) hitelesnek fogadott el, s későbbinek tart, mivel annak határozottabb filozófiai materializmusa nem jelentkezik még a *Holmi(k)* spinozista szellemű írásaiban,³⁵ ez a hiány szintén a H/III. és a H/IV. változatánál is korábbi eredetre mutat.

S ami a most fölfedezett Holmi/V. három többletfejezetét illeti: ezek között egy ismeretelméleti van: a verses fejtegetés *Az Isten létiről*, amely spinozista panteizmusával beleillik a kötet hasonló prózai fejtegetéseibe, s így időhatározóÁértéke is van, akárcsak a tételes vallásokkal vitázó két prózai műnek, amelyek erős pápistaellenessége is arra mutat, hogy jóval Bessenyei kényszerű 1779-i áttérése előtt: éppen protestáns „ágensi” (consistoriális titkári) működése kezdeti „hőskorában”: 1774–75-ben íródhattak.

III.

S ezek után lássuk magát a három ismeretlen Bessenyei-művet a megtalált „Ösholmi”-ból; panteista-deista verses fejtegetése a 19–20. oldalon így található:

Az Isten létiről

Mond meg ki tudhatná az Isten mitsoda
 És természetibe felettünk kitsoda
 Nem tűz, nem víz, nem föld nem Ég természeti
 Még is e dolgokat tarthatnya nagy léti
 Mond meg mitsoda az, aminek nem lehet
 Kezdeti, sem végi, és magából élhet,
 Vagyon olyan erő, melly Világunk tartya
 's Számptalan kerekít tsendesen mozgattya,
 De nem szöll senkinek külön személyyébe
 El terjedett széllyel örökös mélyyébe.
 Egünk kárpittynain tsillagokba fénylik
 Mellynek magas bóttyám előttünk kékellik
 A Bértzek tetején szörnyű kősziklákba
 Mutattya hatalmát sugár magasságba
 Lapos térséginken a szelekkel forog

³⁴ Uo. 130.

³⁵ Uo. 68.

Hol fűveken, fákon szökdösvén úgy zuhog.
 Folyó vizeinkbe örvényeket tsinál
 Széles tavainkba mozok [!], de meg is áll
 Erdők közt zengedez madarak szavával
 Járkál a Patakba tsendes zúgásával
 Érez az Emberbe, kit húz édességhez
 És nevetve szoktat gyakorta inséghez
 Elégedjünk meg hát érzékenységinkel
 Ne küszködjünk sokat örök Istenünkkel
 Érezzük nagy létit, de ne magyarázzuk;
 Éllyünk amint lehet s Törvényt vigyázzuk.

A 124–134. oldalon olvasható *Szeretsen levél* s a 170–180. oldal „elísiumi beszélgetés”-e, a jellegzetes felvilágosodáskori műfajokban már nem lételméleti, inkább dogmatikai kérdéseket feszeget, a „józan ész” álláspontjáról, többé-kevésbé a racionalistább protestantizmus alapállásából bírálva a kevésbé racionális katolikus tanításokat, alig titkolt pápaellenességgel.

A *Szeretsen levél* az Európába tévedt, természetes észjárású világlátású vadember szemével bírálja az európai vallási szokásokat, hittételeket (itt nevezetesen a vallásháborúkat, a vallási türelmetlenséget, az egyedül üdvözítő hit nevében végzett erőszakos térítéseket, a pápaságot), mint akkor az Európa-szerzte divatban volt az irodalomban,³⁶ s Bessenyei Kirakadesze folytatja majd:

Szeretsen levél

Barátom, utolsó töled lett bútsúzásomkor kértél, hogy ha Európába jövök, a benne fel talált nevezetesebb dolgokról tudósítsalak. Igen sok újságot láték itt, melyek között leg szűkségesebbek tartom Néked arról írni, hogy itt most minden Városba Faluba más, más Hitet találni. Ezek között mindenik úgy gondolkozik magába, hogy a más Hitbe való Pokolba mégyen, és Istennek ellensége, Kitül útáltatik. Isteneket *Szent Háromságnak* nevezik. Kit egyenlőül hatalmas, irgalmas, igaz békesség szerető Attyoknak tartanak. Azért is ötet együtt kérdés nélkül imádják, tisztelik. Hiszik erőssen, hogy nekik Hiteket az az Isten adta ki, melly Hitnek egész ereje, erköltse, törvénye, és Fundamentoma abból áll, mint taníttják. *Szeressed tiszteld az Istent. Szeressed ember társaidat, azt kívánván másnak, amit magadnak.* Igazságot, alamisnálkodást, szegényeken való szánakozást, segítséget, ártatlanságot, jámborságot hirdetnek, tanítanak, állítván, hogy ezen igaz szent dolgok 's emberi erköltsők bizonyítják Hiteket Istentől ki adott Hitnek lenni, mivel annak vagyon Igaz, ártatlan, könyörülő, irgalmas, jól tévő Természeti. Ők tehát ki tettzik, hogy Hitekekkel együtt ennek a jó, szelíd Istennek képei. Ezekkel együtt azt is taníttják, hogy ellenségeikért is imátkoznak. Soha azokat ne üldözzék, sőt jól tégyenek vellek; erősen hiszik, hogy az ő Hiteket ember emberi erő által, Isteneknek kegyelme, Szent Lelke nélkül magába nem plántálhattya. Tehát Istentől várják ebbe erejeket, imátkozván Néki. Azt gondolod eddig tett írásomról, hogy ezek az Európaiak a legnagyobb tsendességbe élnek, egymást békességbe hadják, szeretik, segítik, mint azt Istenek parantsollya. De ha mondom, hogy ezek az emberek, kik egy Szent-Háromságnak egyenlő tiszteletibe, egymást halálíg üldözik, kergetik, pusztíttják, szorongattyák, káromollyák, átkozzák, fojtogattyák, öldöklük, majd úgy vélekedel, meg tévedtem elmémben, mivel illyeket írok. Ne ítély, ne is tsudálkoz, mert mikor én az Európai Keresztyéneknek (: mert így nevezik magokat :) Hiteket Írásokból magamnak magyaráztattam, helybe hagytam, hogy mind az igaz Istent követik, de mikor osztán tselekedeteiket, 's egymáshoz való magok viseleteit láttam, lehetetlen volt el hinnem, hogy ők Hiteknek Tanítvánnyai vólnának. De e még is úgy van. Hogy pedig ezek a lakosok Hitek-ellen annál inkább háboroghassanak, tehát

³⁶ A „vadember” alakjáról az európai irodalomban ld. KÖPECZI Béla tanulmányát: It, 1979/1. sz. 79–89.

bizonyos embereket fogadnak meg bérbe, kik nékik az irigységet, haragot, dühösséget, ellenségeskedést, útálatot, üldözést Isteneknek nevébe hirdessék.

Ezen tanításért őket nagy betségbe tartják, fizetnek, szavokat fogadják. Ezek Isteneknek tanító székekből, ki azt parantsolja, hogy ellenségeikért is imádkozzanak, a más neven való vallásukat Ördögök Fiainak nevezik, kiket szabad gyűlölni, tsúfolni, üldözni, mivel az Isten Fiainak az Ördög Fiaival hartzolni kell. A fekete színre sokat tartanak, a leg nagyobb kárhozatott veszedelmet, és a leg tisztelendőbb szentségeket, véle fedezik. Ezen okból az Ördögöknek fekete színt adtak. Mert itt az Ördög feketének tartatik, nem úgy mint nálunk, kik ötet fejéreknék tartjuk, mivel magunk feketék vagyunk, s egy színt véle viselni nem akarunk. Kérdeztem már sok keresztyéntül, hogy mi okon járatták Ördögeiket 's papjaikat egy színbe, de csak vállat vonítanak s nem szólnak. E részbe azért nem írhatom meg Néked, mitsod titkok lehet dolgokban.

Beszélték, hogy már most nem annyira dühösködnek egymás ellen, de azelőtt szerenként ölték egymást, a többsőből is kivágták a gyermeket, gyujtogattak, pusztítottak, mind Istennek nevébe, melly tselekedeteikbe Papjaiktól vezéreltettek. De ezek az emberek azért a Világnak több lakosit mind Pogányoknak, Vadaknak, Igaz Isten esméretin kívül való állatoknak nevezik és tartják. Most valamely újság eset[t] köztök, melly tsendesíti kegyetlenségeket. Támadtak nállok bizonyos férfiak, kik ezt a meg foghatatlan dolgot látván, meg tagadták hiteket, Természetből gyalázni, rágalmazni kezdték a Papokat, hogy nem Isten szerint tanítanak, mérget, veszedelmet, gyűlölséget hintenek. Nekik az egeket mutogatták, őket egymásra lázaszták, míg ők magokat vérezik, üldezik, vágják, addig ők vagyonaikat el harátsolják. Élnek, laknak, élnek, isznak, pénzt gyűjtönek, beszélnek Isten nevébe, nevetnek. E' nagy változást szült, mert azok a nevezett Férjfiak igen sokat beszélnek, írnak, Istent, Természetet kiáltanak a Kegyetlenség ellen bizonyoságul, melly el felettébb sok embert pártokra húznak. Nagyon kezdik Papjaikat pirongatni, ezek látván, hogy majd reájok ismérnek, s ki ragadják körmök közül a jó Hitet, bánkodnak, bosszszonkodnak, de nem mernek vér ontást hirdetni. Ezek a Papok azt mondják: régen erőszakoskodván, magokból támadt ellenek egynehány, kik változtatták a keresztyénséget, 's szakadást tettek köztök, annak utánna pedig a nagyobb erőszak egészen keresztyénség tagadókat szült. Már most azt mondják sokan hogy ezen védelmeknek nem a Hit oka, melly minden erőszakot tilt, hanem annak szolgálai, a Papi Pásztorok, kik a nyájnak farkassivá lettek.

A mint írtam, már nem ölnek, hanem csak egymás pénzét kapdossák, hol tehetik. Egyik Országba egyik, Másikba másik hatalmasabb, kik rendessen bánnak osztán a gyengébb részszel. El mégyen a Pap, s ezt mondgya a szegény embernek, ki nem az ő nyájából való: Gyere az én Templomomba, imátkozz úgy, mint én; amaz felel: Nem megyek, Uram, mert nem úgy hiszek, mint te, de nem is tudok érted imádkozni, mert nem tanúltam úgy, osztán imádságodat hites imántságnak nem tartom. Ez felel: No, térj az én hitemre, és hidj úgy, mint én; miért hiszel más képpen?

Azért, hogy nékem is azt tanították szüleim, Mestereim, Papjaim, hogy te hamissan hiszel, mint néked is állították [!], hogy én hiszek rosszszúl. — No hát csak nem fogadod el a hitem? — Nem biz én. — No hát fizess, ha vélem imádkozni nem jössz. — Ugyé? Most világosodtak már meg az én szemeim, és látom térésnek [?], nyereségnek lelkét? ekkor fizet. A Szegény Ember meg házassodik. Az idegen Pap hozzá hívatta: Én esketlek össze benneteket, Fiaim; Uram, mond a Szegény, ne eskess, hiszen engemet kárhozat fiának, ördög tagjának hiszel, mi módon fertéztetnéd meg véllem a Házasságnak Szent Sacramentomát, ne fáradj, Uram, meg eskedt [!] engemet a magam Papja; de nem enged a hatalmasabb Papp [!], 's reá adja erővel, felebaráti szeretetből Szent Sacramentomát a kárhozatnak fiára. A Szegény Embernek gyermeke születik; a' Pap kihívatta: Én keresztelem meg a fiadat. — Ne kereszteld, Uram, hiszen hogy éllék az a kis Ördög Fiú olly szent Sacramentomotokkal, mi módon éllünk mi, Pokol béliek, mindég a ti Szentségeitekkel, meg haragítottok az Istent. — A Pap nem enged, csak keresztel. Meg hal a Szegény Ember gyermeke, a Pap megint hívatta; Hallod é, mond néki: Én temetem el a halottadat; amaz: Ne temesd, Uram, azt a kárhozott dögöt, hiszen az én Hitembe holt meg, mellybe, úgy tartod, minden ember el kárhozik; nem téssen semmit,

el temetem. — El is temeti. Hát már mind ezeket mi módon érted meg, barátom, hogy Papok, azoknak, kiket kárhozat fiainak tartanak, üldöznek, átkoznak, útnak, nékik kérések, akarattok, de önnön magok szívek ellen is, számokra, erővel, szolgáltatot kívánnak tenni, és tesznek? Ha meg akarod fejteni azt a találós mesét, oka ez, hogy ezekért a nevezett szolgáltatokért keservesen kell osztán a Papnak pénzelt fizetni, mellyért Hitinek Szentségét is el adja azoknak erővel, kiket a tanító székéből ördögöknek kiált. Úgy hiszik ők még e felett, hogy a Hit Istentől van, de azért még is verik, tömlöztözik egymást, hogy térjenek erre, vagy amarra Hitre. Azt állítják az olyan emberről, hogy jól látta, melyik az idvezítő igazság, de csak vakmerőségből nem akarja el fogadni: a szegény szennyvedő eleget menti magát, mondván: Hiszem Uraim, ha ezt látnám, Meny Országba vezető igazságnak, Hitnek, mellyet ti annak mondotok, miként lehetnék olyan bolond, hogy önként Pokolba akarnék menni, 's itt is magamot vezetni. Kirül tehetik fel azt az iszonyú vakmerőséget, hogy örökös kárhozatra szánt szándékkal kívánna rohanni. Fontold meg ezeknek az embereknek hitit e részbe még, melly szerint bizonyosan állítják, hogy egy választott idvezülő emberre számlálni lehet ezer kárhozatott [!], mert így tettzik Istennek, ki azoktól kegyelmét, Szent Lelkét meg vonnya, és még is abba láttatnak a Papok magókat törni, hogy senki se kárhozzon el. Igaz ugyan, hogy térítések mind pénzre megyen ki. Ezek a Fekete Seregek a Szegény Embernek mindég a fejeér angyalú Egeket mutatták, 's míg ő oda néz, a borát előle meg isszák. El várom ítéletedet ezen dolgokon, ha hozzád vissza fogok juthatni.

P. S.

Van itt Európába egy irtóztató nagy Pap, a Papok Királya, azt mondják, így nevezi magát:

Isten kegyelmességéből Papoknak Királya. Tsászároknak Tsászára, Isten Fiának másodikja itt a földön. Szent Péter maradékja, Isten szolgáinak szolgája, Anyaszentegyháznak Feje. Ez a Pap azt kezdte régen beszélni, hogy ő tsalhatatlan, és akit pokolra idéz, vagy Meny Országba utasít, az Isten is azon ítéleti alá veti akarattját, s e végbe ő utánna esik, reá hal[!]gat. Sokan meg ütköztek előbb e dolgon, lármáztak, de ő addig mondta, hirdette, hogy tsalhatatlan, Isten mássa, és Poklot, Meny Országot adhat, hogy végre a Népek mind ezeket rólla tsak el hitték. Ezek a Papok asztán sok királyoktól országaikat egy levéllel el vették, őket magokat Pokolba idézték. Amazok pedig osztán gyakran az Isten Fiának mását Ördög Fiának hirdették, 's fogságba zárták, meg lántzolták végre. Ennek a nagy Papnak kis papjai közül kettő, nevezetesen egyik *Luther*, másik *Kávinus*, ellene pártot ütöttek, mondják, és reá támasztották Európának felétt, hol ötöt nevetik, tsúfollják, 's nem hisznek néki. Péternek, azt mondják, egy telke sem volt, és ő mint maradéka, Országot bír tőlle. Az Isten Fia, kinek mássának mondja magát, számaron járt, ő néki pedig a leg kisebb követtye is hat lovon, hintón mégyen. Ki nem mondhatom néked, mennyi tsúfos ellenkezések, és dolgok vannak ezek közt az Europai keresztyének közt. Azt is állítják, hogy a Nagy Papot az Isten maga választya másodikjának Szent Lélek által, de azt is beszélik ellenbe, hogy ilyen nagy Pap sokszor kettő, három is volt egyszerre, kik egymást osztán Isten nevébe, annak hatalmával, akarattjával Ördög Fiának mondták. Lehetetlen volt tovább tudni, mellyik Isten mássa, valameddig az Emberek el nem végezték, mellyiken nyugodjon meg a Szent Lélek."

A harmadik ismeretlen Bessenyei-írás tartalmilag szorosan kapcsolódik az előbbihez: a pápaság intézményét bírálja — most már nem a vadember, hanem az ókori bölcs, Plátó szemével —; a szerzetességet s az oltári szentség katolikus felfogását; nem is annyira deista módon, mint inkább csak a racionalista protestantizmus álláspontjáról, egy katolikus szerzetessel társalogva. (S ez is megerősíti azt, hogy az írás Bessenyei protestáns egyházi szolgálatának első éveiben keletkezett, ahogy az egész „Ósholmi” is.) Ami a műfajt illeti: a párbeszéd éppúgy jellegzetes műfaja volt a vitázó, bölcselkedő felvilágosodás kori

irodalomnak, mint a túlvilágba helyezett „elysiumi levelek”,³⁷ beszélgetések. (Érdekesége a párbeszédnek, hogy a kapucinus barát egyáltalán nem vitázik, nem védi felekezetét, sőt maga leplezi le egyháza visszasságait:

*Az Eliseum tsendes Mezején
Plátó egy Baráttal össze jön*

Plátó Hát te barátom, mi voltál a' világba?

Barát Engem kapucinusnak neveztek míg éltem.

Pl. Mitsoda hivatal az a' kapuczinosság 's hogy öltözik?

B. Több' klastromi barátok hivatalával együtt néki az a' hivatala tsak, hogy egy hivatala se legyen. Egy nagy házba bé rekesztve ülljön, egyék, igyék, senkinek se szolgállyon, esküvéssel magát holtig való rabbá tegye, Eberi Nemének haszontalan terhe 's tsufja legyen. Fejét meg beretvállja, fa botskorba járjon, fekete darottzal takaródzon, szakált botsásson, derekára kötelet tekergessen, magába mindig mormollyon, ejtszaka fel-kellyen, többekkel együtt egy nagy házba mennyen, füstöllyön, muzsikállyon, böggjön, és minden reggel Istent, embert egyen felestökömre 'sa't.

Pl. Lehetnél te olly idétlen, hogy magadat egy illy ostoba kárhozat alá vesd a világba; és mind megbolondulhattak a' halandók, kik illyen hivatalokat szenyvednek magok közt. Van e' az emberi Nemnek még a' földön sok olyan ganéjja, mint te voltál?

B. Van Európába hat száz ezer is.

Pl. Hatalmas Jupiter, hát így el hagyta e' világodat; mindég gondoltam, hogy egyszer reá un Istene az emberre, 's önnön bolondságainak által adja.

B. De Jupiter nem az Olimpuson lakik már a' nép hitibe, egy Róma nevű városba szállott alá — Junot is el tsapta.

Pl. No azt ugy is ítélhettük, mert mindég veszekedtek.

B. Igen is, hanem kurválkodik, paráználkodik, és minden felé vagynak magzatai. A' Nevét elváltoztatta, mert már most nem Jupiternek, de Pápának hívattya magát, a' Tudománya is változott, mert azt mondja, hogy van még ő felette Jupiter, ki az Égbe lakik, és ötet hagyta helyette egész hatalommal a' Világba, melyet már egyedül ő általa kíván igazgatni, maga pedig tsak alszik oda fenn.

Pl. Soha illyen nagy változásokat nem reménylettem volna; és mond meg, millyen rendet tart az a' földi Jupiter? kitsodák szolgálai? mibe áll hatalma?

B. Egy nagy tanátsot tsinált magának kardinálisokból. Ezek mind királyi méltóságba vagynak; de sehol nints a' Világon országok, hanem sok ezereket fizetnek nekik az emberek, azért hogy soha ne tsinállyanak semmit, tsak egyenek, igyanak, lakjanak, hazudjanak, puffaszkodjanak, kényeskedjenek, és veszekedjenek.

Pl. Ah érdemes nagy tanáts, méltóságos hivatal, tovább[b]!

B. Ezeken ül a' vén Jupiter. Tudománya ebből áll, hogy ő végezései tsalhatatlan, mint az Isten szokott lenni, és a' kit akar, pokolra küld, a' kit akar. Eliseumra botsát, ezzel a' hatalommal osztán a' királyokat le átkozza Trónusokról, pokolba idézi őket, jobbágyaikat hívségek alól fel-szabadítja, pénzeket maga el-veszi, országokat másnak aranyért el-adja. A' bűnnek laistroma van, mellyekkel követeket küld szélllyel a' világra, és ára lévén szabva a' gonoszságna, pénzen kiki botsánatot vészen; magának ha nagyobb' vétke van, többet fizet, ha keveseb' kevesebbet. Valamennyi király, a' mind jobbágya, azt mondja, adót veszen tőlük.

Pl. És el-hiszik neki az emberek, hogy ő valósággal Isten, hal[!]gathattyák a' vén bolondnak részeg tudatlanságát s rémítő tsalárdságának rabjaikká tehetik magokat? Mivel teszi illy erőbe?

B. Ő ha valamely királyt le akar verni, és országát foglalni, nem üt tüzes menykövet hozzá, hanem össze gyűjti a' kardinálisokat, azoknak egy egy égő szövetneket ádat kezekbe, maga osztán meg-ül közöttük 's beszél, hogy a' nagy Isten ez, amaz királyt tőle

³⁷ Vö. KÓKAY György, *A magyar hírlap- és folyóiratirodalom kezdetei (1780–1795)*. Bp. 1970. 307 kk.

el-fajultnak, gonosznak, ördögök fiának teszen, nekünk adatott hatalma által, tehát veszszen kárhozzon, 's mint ördög fia, Isten juhain uralkodni elégtelen, érdemetlen legyen. Ekkor el-bódülnek a' kardinálisok *Legyen, Legyen* így kiáltván 's a' szövetség el-oltyák, azután levelekben írással ki hirdetik, hogy ez vagy amaz király pokol fia, senki se hal[!]gassa, se ne szolgálja, sem véle ne társalkodjon; ebből áll menköve.

- Pl. Hát osztán a' királyok tsak bujdosókká lesznek, és el-hiszik, hogy ördög fiai?
- B. De hogy hiszik: fegyvert fogtak némelyek a' bátrabbak közzül, s a' szakállas Romai vén Istenre rajta [= rája] rontván le verték székeiből, osztán annak több' pap szolgálva tanácsot tartottak, és ki hirdették, hogy ők a nagy Isten végezéséből s' magát Isten másának hamissan mondó Ördögök mássát hivatalából ki tsapják, 's másat tesznek helyette Isten mássának. Ez meg esett; — ellenbe voltak Fejedelmek, kik minekutánna reájok mormolt, országokat el-vette, hozzá mentek lábait tsokolni 's birodalmokat töllök vissza kérni. De más alkalmatlanságokkal ismét őket hurtzolták, mert néha az égbe lakó Jupiternak tettett három mássát is e' földön tenni, melyből következett, hogy két, három *Pápa Isten* lévén, egyik a' másikat ura' nevébe ördögnek mondotta. Végre osztán az emberek le verték őket székekből, 's magok ujjat választottak, mivel az Isten el-hibázta választását; kinek osztán tanácsok által mint egy meg-izenni láttattak, hogy ne vegye rossz neven, pápáinak le verettetések, mint gonoszok voltak: ő Felsége messze lakván a' földtől, nem esmérheti úgy az embereket, de ők jól tudják, kitsoda érdemi a' bírósgot, azért ezt, kit ők tettek, recommendálják, tapasztalni fogja ő Felsége, jó Bíró lesz. Ez így esett meg, mert azért a' nép mindenütt úgy hitte tanításból, hogy azokat a' pápákat a' mennyei Isten alá küldött követtye által választattya, kit Szent Léleknek neveznek. Nem is lehet fel-tenni hogy a' maga vicéjét, és mássát másokkal választatná, különben hanem ha a' követtye néha jó helyet[t] rosszab talált fel-venni.
- Pl. *nevetve.* Hah! [?] ha szerentsés vagyok, hogy most azok közt a' bolondok közt nem élek. Hid' meg nekem, az én időmbe sokkal okossab' volt a' világ, soha nem volt oly gyalázatos alattomoság, Venust, Diánát, Minervát Isteneknek tisztelni, mint néktek pápázni. Hová lesz osztán a' mennyei Istentől választatott Isten földi mássa, kit az emberek hivatalából ki tsapnak?
- B. Lakik a' világon egy darabig, fogságba sinlik, 's végre meg-hal, ha órája el jön.
- Pl. Hát meg-halnak, még is hiszik hogy Istenek voltak? De talán tsak azok halnak kiket ki tsapnak?
- B. Mind hal valamennyi van, akár tsapják, akár nem.
- Pl. Még is hisznek nekik az emberek, és őket Isten mássának tartják?
- B. Már ebbe nem szólhatok, mert több' ember van olyan, a' ki neveti, tsufollya, mint a' ki tiszteli.
- Pl. Hálá Istennek hogy ezt hal[!]hatám tőled végre, mert különben e' tsendes helyeken tsak nem azt a' bút hozod vala szívemre [?], hogy az egész emberi Nemzet felébe ördöggé, felébe pedig barommá változott; de már reménységem van, hogy azt a' magát Istennek mondó vén bolondot, és utálatos tsalárdságú gonoszt, végre el-törlik. Hiszik még a' régi görög Isteneket a' földön?
- B. Sehöl se, mind oda lettek, el-töröltettek.
- Pl. Job' lett volna hid' el azokkal maradni az Emberi Nemnek, mint magát önnön gyalázattyára egy vén hitetőnek rabul, és prédául adni, kit ő ellenben hol Istennek, hol rabnak teszen, 's még is imád. De majd el is felejem: monád volt beszéded elein, hogy te hivatalod szerint Isten[t], embert ettél, ha erre szabadságotok lehetett, miért nem ettétek meg azt a' vén tsalárdot, had' ne vakíthatta 's sanyargathatta volna az embereket.
- B. Nem vólt ötet szabad meg enni. Más Istent és embert kellett nekünk enni, aztat tudni illik, ki az égben lakott.
- Pl. Hát ki parantsolt osztán a' földi Istennek, ha a' mennyeit ti meg ettétek addig háta mellől?
- B. Nem az az Isten vólt az éppen, ki parantsolt, hanem annak a' fia, mert hárman vagynak mennyei Istenek, de azok tsak egy Isten azért.

- Pl. Hiszen meg etted hát mindeniket, ha egyiket meg-etted, mivel a' három tsak egy Isten.
- B. Nem, mert azt az egyet sem ettem úgy meg, hogy osztán ne élt volna. Ő tsak Isten maradt minekutánna meg ettük is.
- Pl. Hát minden reggel el-nyeltétek, 's minden éjtszaka ki szökött belőletek; kétség kívül addig a' fejetekbe, és nem a' gyomrotokba tartózkodott, hol annyi rusnyaság van. De szavad ne felejtsd, egészben ettétek meg mindeniket, ha sokan voltak, vagy tsak egy-egy darab jutott belőle?
- B. Egészben ette mindenik. Nem lehet az Istent darabolni.
- Pl. Hát hiszen most mondád, hogy vagy egy, vagy három mennyei Isten van, kik egy Isten. Ha pedig mindenitek egyet egészet evett, ettétek e' sokan?
- B. Sok milliomok ettük.
- Pl. Sok milliom Istennek kellett hát lenni, ha mindenitek egészszet nyelt el? Vigyázz szavadra, barátom, ne hazudj már itt e ditsőségbe, ha a' földön annyit hazudtál is.
- B. Én nem tudom néked ezeket magyarázni, hanem tsak azt állítom, lelkemnek örökös tsendességére szólván, hogy valamit neked mondok, azt a' pápások mind úgy hiszik és tartják.
- Pl. Hatalmas Egek, hová lettek az emberek? Ha valaha Athenásba, Spártába, Thebásba ki állván a' Piatzra tanította volna, hogy Jupitert, Minervát, Venust Testestől Lelkestől meg-ette, hid' el: vagy forró ónat töltöttek volna a torkába, vagy bolond házba zárták volna. De hogy is lehetne olyan Vallást magyarázni (: nem tsuda, ha nem magyarázhatsz:) mely szerint Embernek Istent kell enni, ah! Jupiter, hogy nézheted, be el-restültél."

Széll Farkas 1860. december 24-én Toldy Ferenchez írt levelében említi, hogy 1858-ban egy „félreeső gyűjteményben” megtalálta Bessenyei egyik, a „cenzúra által eltiltott” munkáját.³⁸ Bíró Ferenc föltételezte, hogy az említett gyűjtemény a Prágában föllehető *Holmi*-változat volt.³⁹ De talán mégsem: e műveit ugyanis Bessenyei be sem nyújthatta a cenzúrának. Mindenesetre, ha megjelenik annak idején az „Ösholmi” (persze névtelenül, titokban), szerzője csak kitudódhatott volna, elvágva áttérése útját a katolikus egyházba.

S itt kapcsolódik az „Ösholmi” — a benne az újonnan fölfedezett írások — Bessenyei életrajzához. Ez azonban már külön tanulmány tárgya lehet.

³⁸ Vö. Bíró F., i. m. 22. l.

³⁹ L. uo.

KERESZTURY DEZSŐ: KAPCSOLATOK

Bp. 1988. Magvető Kk. 507 l.

Jóllehet első pillantásra a méltán híres Baudelaire-verset villantja emlékezetünkbe a kötet cím, a tartalommutató és az *Előszó* tüstént világossá teszi: másmilyen kapcsolatok sokaságát örökíti meg Keresztury Dezső könyve. A hat ciklusra (*Mesterek, példák — Mártírok — Írók — Társzművészek — Munkatársak, tanítványok — Jeles kortársak*) tagolt gyűjtemény darabjai valóban „... szemcséi ...” egy „... önéletírásszerű emlékezésnek ...” (11.), kettős értelemben is. Bármely hosszú és gazdag életű tudós vagy művész autobiográfiája szükségképp emberi viszonyainak története, arcképcsarnok is egyben: portrészorozat mindazokról, akik személyiségük és alkotásaik súlyával a visszatekintő elméjébe vésődtek, akikről léte formálódott és gyarapodott. Nincs igazán tartalmas önéletírás, amely csupán szerzőjéről beszélne. A másokról rajzolt arcképvázlatok sora viszont önarcképpé is válik óhatatlanul s észrevétlenül: a kapcsolatok magát a kapcsolattartót is tükrözik és minősítik. E könyv olvastán sokat megtudhatunk Keresztury Dezső mestereiről, barátairól, a számára valamiért fontos ismerősökről, de legalább annyit magáról a szerzőről. Ha — műfajából következően — törmelékeny is a *Kapcsolatok*, egy bizonyos határig mégis autobiográfiának tekinthető. Ámbár a *külső* önéletrajz nem áll össze benne hézagtalanul, annál inkább a *belső* életút s a szellemi önportré.

Keresztury Dezső egyike e század nagy tanúinak. Szépiróként, tudósként, tanárként, művelődéspolitikusként egyaránt az események, a vonzások és választások sűrűjében élt, mi sem volt idegenebb tőle holmi óvatos-finnyás félrehúzódtástól, arisztokratikus műhelybe zárkózástól. Nem meglepő ilyformán, hogy eleven és mély emberi kapcsolatok sokaságának vált részesévé, s bennük nem csupán épült, hanem épített is, nem csupán kapott, hanem adott is. Ő

ugyan rendre arra veti a hangsúlyt, amiben épült, amit kapott („csodáltam”, „tiszteltem”, „irigyeltem”: gyakorta s korántsem véletlenül térnek vissza e szavak a könyvben), ám több írás akaratlan is elárulja: a kölcsönös gyarapodás alkalma volt számos kapcsolat. A kötet egésze pedig nem más, mint a minőségi élet dicsérete. Erre készített föl a Kereszturytól — e gyűjteményben is — sokszor magasztalt, hajdani Eötvös-Kollégium, ennek képviselőjeként becsüli oly sokra itt pl. Babitsot, Kodályt, Szekfű Gyulát csakúgy, mint Amerigo Totot, Déry Tibort és Illés Endrét (a névsort folytathatnók). Az összefogott, munkának, alkotásnak alárendelt életet tekinti mindenekelőtt minőséginek a *Kapcsolatok* írója, s hittől fűtött nézete szándéktalanul is összecseng a Hans-Georg Gadamerével: „A munka fékezett vágy. A tárgyat formálva, tehát önzetlenül tevékenykedve és egy általánosra tekintve, a munkavégző tudat fölémelkedik léte közvetlenségének, felemelkedik az általánoshoz...” (Vö.: Gadamer, *Igazság és módszer*. Bp. 1984. 33.). A minőségi, értékérvényű lét másik kritériuma a könyv sugallata szerint a morális keménység és igényesség, amely a fölismeret rosszal sohasem alkuszik, s amelynek hordozója, megtestesítője maga Keresztury Dezső is. (Merész, kockázatot vállaló antifasizmusáról a *Kapcsolatok* többször is számot ad: pl. 107. stb.) A humanizmus, a felvilágosodás, a liberalizmus eszméinek és eszményeinek örököse a szerző, világa észelvű világ (ezért is állnak oly közel hozzá a ráció elkötelezettjei, pl. Thurzó Gábor), noha nagyon is tisztában van a létezés és az alkotás kettősségével, a gyönyörben lapuló iszonyattal: Apolló mögött mindig ott tudja Dionüszoszt, Vénusz mögött Gorgót (422., 481.). Az egyetemes gondolkodású, európai látókörű tudósok és művészek (pl. Szekfű Gyula, Babits Mihály, Kodály Zoltán, Ameri-

go Tot stb.) vonzzák a legjobban, többször is (pl. 420–423.) ihletett szavakkal szól a mediterrán művelődési kör és hagyomány nagyszerűségéről, ihlető erejéről, s ennek csupán leágazása, „kicsinyített” mása Keresztury büszkén vállalt lokálpatriotizmusa, nemes pannonizmusa (ez szólal meg pl. a Pais Dezsőről, Kisfaludi Strobl Zsigmondról avagy a Bernáth Aurélról szóló írásaiban).

Körülbelül öt évtized alatt gyűlt fel a *Kapcsolatok* anyaga. A kötet darabjainak zöme alkalmi írás (köszöntő, nekrológ, emlékidézés, tárlatmegnyitó stb.), de akad itt műelemző karakterű esszé (pl. Reményi Józsefről), személyiségrajzba hajló (pl. Harsányi Zsoltról), kivált az első ciklusba pedig nagyobb igényű fejtegetések is beépülnek. Függetlenül a műfajtól és a terjedelemtől, közös jegye valamennyinek a stílus és a gondolkodás igényessége és eleganciája. A legkurtább, legalkalmbibb darab is magvas és plasztikus. Keresztury Dezső méltó folytatója a *Nyugat* legkiválóbb esszéahagyományának, stílusa mindig láttató és szellemes, noha szépségre tör, sosem téved szépelgésbe, érvelése mindig pontos és világos körvonalú, nem vész holmi ködös révületekbe. Kitűnően ismeri és alkalmazza is a retorika törvényeit, felütései gyakran szentenciózusak, gondolatmenetei árnyaltak és hajlékonyak, s kedveli a csattanós lezárást. Gazdag műveltséganyag, idézetek, rájátszások sokasága dúsítja szövegeit, párbeszédes fejtegetései pedig (pl. Babitsról, Szeckfűről) vállalkoznak az élőszó viszonylagos fésületlenségét és természetes szuggesztivitását. Ha bírál, elmarasztal (pl. Szauder József stílusának egynémely jellemzőiről szólván: 481–483.) — gyengéden teszi. Egyenletes színvonalú, élvezetes könyv a *Kapcsolatok*!

Áll e konklúzió akkor is, ha bizonyos pontokon és kérdésekben nem vagyunk egy nézeten Keresztury Dezsővel. Fejtegetései tudósokról és tudományról, irodalomról s más művészetekről mindenkor meggondolkodtatók és tanulságosak, néhol azonban ítéletéhez nehéz csatlakozni, máshol meg az adatok pontossága hibázik. Érthető, hogy Keresztury a klasszikus hagyományok és a ráció büvöltjeként elhárítja magától az avantgárdot (231., 239., 379., 392–394., 397–398.), e felfogása viszont aligha abszolút érvényű. Századunk művészete jóval szegényesebb, szürkébb volna e nagy ha-

tású áramlat nélkül. Az avantgárd (és a neoavantgárd) kihívását és ösztönzéseit — a magunk részéről — egyértelműen termékenyítőnek tekintjük. Még Keresztury Dezsőnek is nehéz elhinnünk, hogy Babits „... alkotói és művelődéspolitikai gyakorlatában a népi hagyomány és a modern elkötelezettség egyenrangú összetevőként van jelen...” (32.), szép túlzásnak tartjuk azt, hogy ő (Babits) „... állt *A puszták népének bölcsőjénél*...” (33.), s számunkra egy kissé erőltetettnek tetszik a Babits–Bartók párhuzam is (30–35.). Nagyon ritkán akad rá példa, épp ezért feltűnő, hogy olykor még a szerző írásaiba is beszűremkedett a vulgármarxista irodalomfelfogás (megrója Pap Károlyt, amiért „A valóságos nemzet és az igazi tömegekkel nem tudott összeforrt”: 191., illetőleg fontosnak tartja hangsúlyozni: ugyanő „Nem a népből származott, s nem juthatott el az öntudatos munkásosztályhoz”: 199.), még feltűnőbb, ha meghökkentően félreért, félremagyaráz egy-egy művet (pl. Móricztól *A boldog ember*). Furcsa némileg, mily szűkkeblűen, túlzott szigorral ítéli meg Keresztury Dezső a *Napkeletet* (64–65.), amelynek ő maga is munkatársa volt (280.); magunk e kérdésben Rónay György nézetét osztjuk: e folyóirat „... már a húszas években a *Nyugat* előszobája lett” (vö. Rónay, *Kutatás közben*. Bp. 1974. 278.). Török Sophie művészetének valóban akadnak szecessziós vonásai (270.), arról viszont a rövidségében is kitűnő Szabó Dezső-portré sem győz meg, hogy *Az elsodort falu* íróját szintúgy efféle jegyek jellemeznék (220.). Sokkal inkább volt ő expresszionista. Ady lírájának irányzati besorolása ötletszerűnek, szeszélyesnek látszik számunkra (28.), állítólagos egzisztencializmusának híret (28–29.) erős kételkedéssel fogadjuk, s szeretnénk volna, hogy — ha már emlegeti őket (pl. 18.) — Keresztury néhány példát is mond gyenge verseire. Ami pedig egynémely adatok pontatlanságát illeti: *A halottak élen* nem az utolsó kötete Adynak (24.), József Attila Baumgarten-díjának kérdésében hiányosak Keresztury Dezső értesülései, s az időrend is felborul erről szóló okfejtésében (69.), ellentmondásosan nyilatkozik továbbá Szathmári Sándor kitüntetésének elmaradásáról (324.–328.). A könyv anyagát egybegyűjtő s az *Előszóban* (11.) joggal dicsért Monostory Klára bizonynyal eltűn-

tethette volna ez apró szépséghibákat, amiként gondoskodhatott volna arról is, hogy minden szöveg végén ott álljon a keletkezés évszáma. Sajnos, a dátum több esetben is hiányzik.

Egy tiszteletreméltó irodalmár vonzó kötete a *Kapcsolatok*. Értékét nem csorbítják kritikai megjegyzéseink, s az olvasói örömet is aránylag ritkán törik meg

az obligát sajtóhibák („Hörderlin”: 422.; „epoteózis”: 425.; „bölcsüket”: 419. — a bölcsélet; „értékelték”: 457. — az érdekelték helyett stb.). Hisszük: nem föltétlenül indokolt a szerző — babitsi szavakba öltöző — székszise (11.). Az ilyféle könyveket (s Keresztury Dezső gazdag életművét) aligha sodorja el mindenestül a tavasz sárvize.

Lőrinczy Huba

ACZÉL GÉZA: TERMŐ AVANTGARDE Szépirodalmi Kk. 1988. 363 l.

Aczél Géza könyve új fejezetet nyit a magyar avantgárd kutatások történetében. A szerző, költő és filosz, 1971-ben fejezte be tanulmányait a debreceni egyetemen. Ahhoz a nemzedékhez tartozik, amelyik félévszázada először az avantgárdot újra „anyanyelvünk” beszéli. Az idősebb avantgárd-kutatóknak meg kell tanulniuk az avantgárd nyelvét, és az avantgárdal rokonszenvezők írásaiban óhatatlanul volt valami apologetikus. Aczél beleszületett az avantgárdba, nyelvét természetesen beszéli. Könyve a tudósi tárgyilagosság és költői érzékenység szép példája.

Könyvét a szakirodalom lényegileg teljes ismeretében írta, a korábbi kutatásokat gondosan felhasználta. A *Termő avantgarde* nyilván azért is sok tekintetben gazdagítja eddigi ismereteinket. Mindenek előtt a könyv nem apologetikus, Aczél már nem az avantgárd jelenséget igazolni, hanem bemutatni akarja. Elemzései, megfigyelései mindig tanulságosak, időnként revelálóak.

Aczél rendkívül érzékeny és fontos megállapítása, hogy „a Barta Sándorékkal jelentkező második hullám már hagyomány-nak tekintette az izmusok poétikai eredményeit” (64. l.), és hogy Bartáék fellépése miatt nem tudatosítjuk, hogy Kassák már Komjáték kiválása következtében légüres térbe kerül. Aczél érzékelteti *A Tett* íróinak hatását Kassákra, Vajda Imre, Kázmér Ernő, Rozványi Vilmos, sőt Ujvári Erzsike egy-egy publikációjára hivatkozva. Mert *A Tett* „igazi műhely volt...” „Egyfelől a születő kassáki avantgarde a maga szuggesztív mozgalmi és nyelvi erejével hamar átgépi a munkatársakat az úttörés kon-

venciákat sértő, művésziileg csöppet sem problémátlan feladatain. Ugyanakkor ő is igazi vezéregyéniségként gyűjti föl és építi be munkásságába a csoport irodalmi és ideológiai terméséből a továbbblendító, avantgarde megnyilatkozásokat.” (35.) Itt jegyzem meg, a motívum-csírákra, motívum-azonosságokra Aczél sokszor szerencsésen figyelmeztet, így *A ló meghal a madarak kirepülnek* kapcsán emlékeztet Raith és — hangsúlyosan — Barta műveiben fellelhető előzményekre. Egyébként a *Termő avantgarde* legnagyobb meglepetése Barta. Illyés Gyula klasszikus esszéje és Hegedüs Géza fontos verstani problémákat érintő dolgozata ellenére is Barta Sándort Aczél Géza iktatta be a magyar költészet „telekkönyvébe”, hogy Gyergyai egykor Kassákra vonatkozó kifejezését kölcsönözsem. Ugyancsak Aczél érzékelteti (nem apologetikusan, de nem is kritikátlanul) Komját Aladár értékeit. Az egész huszadik századi magyar költészet gazdagabb, sokrétűbb — és egységesebb is lett a *Termő avantgarde* nyomán.

Aczél ugyanis nem feledkezik meg arról, hogy 1914 előtt a magyar szellemi élet és művészet rendkívül nyitott volt a világra és az újdonságokra. Az időrend fontos. Nem Kassákkal és még inkább *A Tett*-tel kerül a magyar irodalom szinkronba a külföldi törekvésekkel, hanem már a megelőző években. Így például alighogy megjelenik Párizsba, a *Figaro* hasábjain Marinetti manifestuma, egymást érik a beszámolók a magyar sajtóban a futurizmusról. Az értékelések eléggé kritikusak, kiváltképpen Babitsé az, de Kassáknak van honnét tájé-

kozódnia. A futuristák egyébként rendkívül hatásos propagandát fejtettek ki, Budapesten is kiállítottak, kiállításuk hatott Kassákra is.

Aczél figyelmeztet a „köztudatba be sem került” folyóiratra, az 1913 októberében indult *Májusra*, amely „néhány hónapig a hazai avantgarde bátoratlan igényét vilantja fel.” Munkatársai között van Szini Gyula, Rozványi Vilmos, Komlós Aladár, Szabó Dezső — és Kassák Lajos. Néhány hónappal később, 1914-ben Szabó Dezső a *Nyugatban* elismerően szól az *Isten báránykairól*, Kassák három egyfelvonásosáról.

Aczél így értékeli: „A *Tett* megindulása — az új irodalom megszületéséhez hasonlóan — hosszabb vajúdási folyamat eredménye. Közvetett szellemi előzménye a század eleji szocialista színezetű irodalom éppen úgy, mint a *Nyugat* mozgalmának számtalan művészi felismerése. A két pólus között jóval kisebbek a távolságok, mint azt az ellentétek módszeres kilúgozása után olykor gondolnánk.” Az értékelést vitathatatlanul tartom, és lényegileg egyetértek Aczéllal, amikor gondolatmenetét így folytatja: „valószínűleg az sem nélkülöz minden alapot, hogy Osvát — Kassák említi *Az izmusok történetében* — kezdetektől együttműködésre törekedett az avantgarde mozgalommal, sőt volt idő, amikor a *Nyugat* és a *Ma* összeolvasztására gondolt.” Kassákot nem egyszer cserbenhagyja emlékezete, és az *Az izmusok története* nem csupán dokumentumgyűjtemény, hanem az önéletrajz egyik saját fajtája is, tehát fikció is, tehát jogos az óvatos megfogalmazás: „valószínűleg az sem nélkülöz minden alapot.” Osvát, már csak mint feltétlenül liberális szerkesztő, szívesen közli Kassák válaszát Babits *Ma, holnap és irodalom* című tanulmányára, de 1919-ben egyik — ritka — újságcikkében nem kevésbé élesen szól a *Máról*, mint korábban Babits és Karinthy és nem sokkal később Kun Béla.

Aczél foglalkozik Kassák publicisztikai tevékenységével, melyet az első világháború kirobbanása után folytatott az *Új Nemzedék* hasábjain. Az *Eposz Wagner maszkjában* című kötet hátterét látja ezekben a cikkekben, és jogosan állapítja meg, hogy „kulcsfontosságú (hát) ez az éves periódus a kassáki életműben.”

Az *Egy ember életében* Kassák megemlíti, hogy Szittyá szeretett volna Milotayval kapcsolatba kerülni, de közvetítési kérését visszautasította. Szittyá viszont rendszeresen dolgozott a lapba, sőt, kisebb vita is volt Kassák és Szittyá között. Kassák hitte azt, hogy a háború alatt lehetséges forradalom Oroszországban, míg Szittyá, aki feltehetően kapcsolatban volt a Svájcban élő orosz emigráns körökkel, tagadta azt. Szakításuknak egyik oka is ez lehetett.

Aczél Géza 1931-ig, a 33 vers megjelentéig tekinti át Kassák költői pályáját. „Ami a számozott versek után, a *Földem virágom* kötetben kezdődik, az már az érett, bölcs költő mentalitása. Felmeríthetetlen irodalomtörténeti értékeit és legmaradandóbb darabjait mégis avantgarde korszakában szülte ez a költészet, beleértve ezeket a művekbe a költő száz számozott versének izgalmas, líraileg gazdag együttesét is.” Aczél, mint a fülszövegből kiderül, Kassák-monográfiát ír. Nem mondta ki tehát az utolsó szót, lehet, hogy Kassák utolsó két verseskötetét, *A tölgyfa leveleit* és az *Üljük körül az asztalt* című könyveket irodalomtörténeti és esztétikai szempontból egyaránt jobban fogja becsülni, mint ma. De bármiként is értékeli majd őket, szempontjai, elemzései tanulságosak és hasznosak lesznek. A *Termő avantgarde* újraértékelte a *Számozott verseket*, amely eddig, jobbára, a Kassák életmű perifériájára szorult. A *Termő avantgarde*-ban szép tanulmány olvasható a *Szénaboglyáról* Kassák naplójáról is.

Ferenczi László

DEME ZOLTÁN: KLASSZIKUSOK ÖRÖKSÉGE

Válogatott tanulmányok és esszék. Greenwood Lake, 1988. 215 l.

A szokatlan formátumú, bőrkötéses, üdítően változatos szedésű, olvasásra kínáló, vegyes műfajú kötet szerzőjét, egyben

szerkesztőjét, tervezőjét és műfordítóját, a Versegly Ferenc könyvárjegyzékét korábban közlétevő, Debrecenből elszármazott

Deme Zoltánt a kötetben két helyen is felbukkanó, rövid, ám korántsem visszafogott jellemzés egyrészt a Barta János, Bán Imre, Julow Viktor nevével jelzett debreceni irodalomtörténeti iskola tudós tanítványaként, másrészt a klasszikus magyar nagyszésszé hagyományainak letéteményeseként mutatja be. A két fő területnek megfelelően a kiadvány első harmada tartalmazza Deme irodalomtörténeti igényű dolgozatait, „Klasszikusok öröksége” címen, az Ómagyar Mária-siralom modern adaptációját, Juhász Ferencen át a modern versminiatúrákig, míg a másik két harmad „A magyar esszé-hagyomány nyomvonalain” halad, a klasszicista attitűd elemzésétől az abszurd irodalom elleni küzdelem lehetőségeit latolgató nagyobb dolgozatig.

A jellemzés és a határozott, világos kötetbeosztás együttesen mindenképp azt a várakozást keltik, hogy a kötet szerzőjében, akiről tudhatjuk, hogy szépírói tevékenysége sem elhanyagolható, olyan férfit ismerhetünk meg, aki egyformán magabiztosan mozog a szaktudomány szűkebb terepén és az esszé tágasságában. Várakozásunkban azonban sajnálatos módon csalatkozunk kell: az 1974 és 1988 között született, a *Vigiliában*, *Nagyvilágban* már közölt szövegek együttese inkább egy túlon túl könnyed filológust és egy kevésbé invenciózus esszéistát sejtetnek.

Az *Ómagyar Mária-siralom és a Halotti Beszéd modern adaptációi* című dolgozatban, Weöres Sándor, Rákos Sándor, és Kosztolányi verseit elemezve, látván az átdolgozásokban az „új pszichikai események érvényesítését”, többször is arra a következtetésre jut, hogy „ez a költői felfogás látványos filológiai komparatiztika (? Sz. L.) helyett ismét a szituáció életszerű megközelítésének szintjére utasítja az interpretációt.” (12.) Az interpretáció meg is marad a továbbiakban ezek a (szépírói erényektől egyébként nem mentes) szinten, ám Deme sajátos újramondó hermeneutikája még a versélmény elmélyítéséhez is csak gyenge hozzájárulás.

A *Hagyományrétegek Juhász Ferenc Tékozló országában* című tanulmányának érdekességét talán emeli, de tudományos értékét semmiképpen nem növeli az a tény, hogy Deme minden alkalmas és alkalmatlan pillanatot megragad Juhász költészetére iránt érzett rajongásának kifejezésére.

Részben emiatt az alaptétel („A tékozló országban a régi magyar irodalom élménye visszhangzik.” 33.) bizonyítása csupán néhány szövegpárhuzam nem túlságosan meggyőző felmutatására szorítkozik, túlnyomórészt Taurinus István *Stauronachia*jából, Istvánffyból, Szerémi *Emlékirat*ból, valamint Miskolczi Csulyak Istvántól, s míg ez utóbbinál még hajlandó a kritikainak tekinthető *RMKT* kiadásra hivatkozni, A boldog szűz Máriához címzett ének kapcsán már a *Szöveggyűjtemény a régi magyar irodalomból* c. kötet szolgált a kutatás alapszövegéül. (42.)

Korrekt és orientáló viszont a (mint a műhelymunkából kitűnik) nagy gonddal készített műfordításokkal bőven megtűzdelte, mini szöveggyűjteményként is használható *Hagyomány és újítás a modern versminiatúrákban* című terjedelmesebb, egyben a tanulmányok közt utolsó helyen szereplő munka. Deme jó érzéssel fedezi fel e miniatúrák megkomponáltságát (noha a kompozíció alapelveinek felmutatásával adós marad), világosan tárja fel e „verstörmelékek” (54.) csoportjait (versplasztikák, versmobilok, versgrafikák, versfrottázások, versplakátok), mindvégig saját fordításaival illusztrálva állításait, sőt sajnálkozva azon, hogy pl. „a költeménymobilok látványosabb, térbeli, fizikai mozgást végző példáit ebben a síkszerűsége szorító kötetben nem idézhetjük meg.” (66.)

Deme Zoltán érdekes és cseppet sem visszatetsző módon, tanulmányaiban egyébként a jegyzeteknek a minimumra redukálásán munkálkodik, míg esszéi mellett, gyakran fejezetenként, vagy részproblémánként hatalmas, bibliográfia-igényű, imponáló tájékozottságra valló olvasmány-jegyzéket vagy jegyzetanyagot találunk, s a szerző mindig pontosan jelzi, de legalább sejteti mely munkák voltak leginkább hatással az adott dolgozatra. A már-már részlettanulmányokká növekedő jegyzetek és florilegiummá nemesedő esszék korában ez a vállalkozás nagyon is rokonszenves lehet.

A kötet csúcspontját az (egyébként a tanulmányoknál sokkal értőbben megírt) esszé-fejezet élén álló, Halász Gábor emlékének ajánlott, *A klasszicista attitűdről* írott kísérlet jelenti. Közismert forráskiadványokon és tanulmányköteteken elmélkedve némi ponton új ötletekkel is gazdagítva

rajzolja meg a rend-elvű, korrekciós eljárásra építő klasszicista költő arcélét Hajnóczy, Kazinczy, Rájnis, Horatius szépiróhoz méltó értékével. Hasonlóképpen élvezetesen megírt, és még Deme kísérletező kedvét ismervé is meglepő a Márai Sándornak ajánlott, *Szindbád holdudvarában* íródott szöveg, ahol a szépirodalmi textushoz fűzött oldalnyi jegyzetekből bomlik ki annak a Szindbádnak a képe, „kit a létezés keményen emberellenes erőinek, a pusztulásnak, az időmúlásnak, az öregedésnek, az emberi parányiságnak és silányságnak nemhogy megsemmisítenie: még csak megrezsenteni sem sikerül igazán.” (108.) Ez a Szindbád-kép már az abszurd-ellenes dolgozat felé mutat, miként a kettő közé ékelődő nagyívű Mondrian-esszé is. (*Mondrian képeiről és életszemléletéről*. Babits Mihály emlékének.) Az esszé szerencsés módon egy tudományos eszközökkel nehezen vizsgálható célt tűz maga elé: az inventio vizsgálatát. Mint Deme mondja „jó lenne kibogozni, kideríteni mindennek indítékait, megsejteni, megérteni valamit a művészt irányító elképzelésekből, célokból, szándékokból.” (113.) Nem csekély ikonográfiai képzettséggel vizsgálja azt a területet, ahol még maga Panofsky is csődöt mondott: a „tiszta festészetet”, s mutatja fel a klasszicista művészi attitűd jegyében alkotó, a nézőt a transzcendens nyugalommal megajándékozó Mondriant.

A kötet legnagyobb szabású vállalkozása a Szerb Antal emlékének ajánlott *Küzdelem az emberi élet abszurditása ellen* című nagyesszé. Az angol nyelven is megjelent szöveg az abszurd irodalom elutasítása helyett a szembenézés lehetőségét veti fel és módozatait dolgozza ki. Az életfilozófiai humanizálás-abszurdítás kettősségből indítva Deme az abszurd drámát (retorikai iskolázottság-

gal) érvegyüttesnek fogja fel, majd ennek elemeit próbálja irodalmi példákkal cáfolni, meghaladni. A halál kiiktathatatlanságának abszurdítására ellenérvül a nagyszerű (? Sz. L.), boldogító, szép halál példáit hozza ellenérvül, több ponton Hankiss katarzis-tanulmányához közelítő eredményre jutva. Az időmúlás humanizálására a belső idő, a megnövelt életintenzitás, Kafka Margit és Krúdy; a testhez és lélekhöz kötöttség humanizálására az alakváltó, világnaggyá növesztett, embermeghaladással próbálkozó egyéniségek; a világ ismeretlensége és megismerhetetlensége ellen pedig a panteista művészet jól megválogatott példáit sorolja. A lét abszurdításán vívódó ember továbblépési kísérleteit pedig (szintén bőséges példatárral ellátva) az emberőrizésre összpontosító, társadalomformálásra koncentráló (nem csekély mértékben groteszk módon Deme, elragadtatva saját, nagyívű gondolatmenetétől Arthur Adamov „agitatív, harcos, lelkes, a világ marxista újjászervezésére ösztönző színdarabjait” is e humanizáló törekvések közé sorolja), valamint a lételetti és létalatti területek felé forduló magatartásformákban véli felfedezni. A kísérlet egészében meggyőző és rokonszenves, jelentőségét csak fokozzák a ma egyre szaporodó, az abszurd alapálláson nyíltan ironizáló mai színházi előadások.

Egészében Deme Zoltán kötete sok ponton idejétmúlt, bár mindig megszenvedett, nagyon is saját, ám a naivitáson nem mindig túllépő kérdéseivel egy manapság szinte egyedülálló irodalomszeretet esélyét mutatja fel. Mindezzel együtt megjelentetésének egyetlen indokát a szerző magánkiadói tevékenysége jelentheti.

Szilasi László

WERBÖCZY ISTVÁN: DECEM DIVINORUM PRAECEPTORUM LIBELLUS

Viennae, 1524; Bp. 1988. MTA Irodalomtudományi Intézete, Akadémiai K. 32 l. fakszimile + 48 l. kísérő tanulmány. (Bibliotheca Hungarica Antiqua XXI.)

A gyarapodó hasonmás-sorozat e füzetekskéje a szerzőnek a *Tízparancsolathoz* kapcsolódó, fametszetekkel illusztrált fejtegetéseit adja az olvasó kezébe. Megjelenését elsősorban azért kell üdvözlönnünk, mert a

hírhedett jogalkotó vonásait tükröző Werbőczy-képünket új árnyalatokkal gazdagítja. A nyomtatványra — mint Széphelyi F. György kísérő tanulmányából megtudhatjuk — egy 1933-as, bizonyos fametszetek

attribúciós problémáival foglalkozó publikáció nyomán hívta fel a figyelmet egy bécsi antikvárius. 1936-ban került a bécsi Nationalbibliothekbe, de a magyar tudomány számára még sokáig ismeretlen maradt. Irodalomtörténeti kézikönyvünk is azt írja, hogy Werbőczy művei közül egyedül a *Tripartitum* élte túl.

A kiadványban a szerző az egyes parancsolatok érvényességi körét vizsgálja, párhuzamba állítva a vétkezőkre váró büntetéssel. A tíz parancsolatnak az egyiptomi tíz csapást felelteti meg. A fakszimiléhez felhasznált unikum példányból hiányoznak az első négy parancsolatot tartalmazó levelek.

A két kísérő tanulmány mintaszerűen példázza, hogyan lehet röviden igen sok hasznos információt tömöríteni. Kulcsár Péter három részből álló dolgozatát követi Széphelyi F. Györgynek a metszeteknek szentelt elemzése.

Kulcsár Péter tanulmányának első része dióhéjban összefoglalja Werbőczy pályafutását, munkásságát, politikai koncepcióját. Az értékelés nyomán felvetődik az olvasóban: vajon véletlen-e, hogy éppen az 1980-as évek végén kerül reflektorfénybe a szerző. Lehetséges, hogy némely megállapítások nemcsak az évszázadokkal ezelőtti helyzetre érvényesek? A megyei nemesség „mozgalmat indított azért, hogy részese lehessen a politikai élet irányításának.” Úgy gondolta, akkor lehetne úrrá a nehézségeken, „ha a kormányt a felelőtlen, tunya, önző, parázna, istentelen és hazaáruló oligarchia kezéből magához ragadná.” „Amikor aztán az események fordulatai... váratlanul a célba sodorták, kiderült, hogy a hatalom átvételére nincs felkészülve és programja sincsen.” A nemesség „a szakszervezetek országgyűlések tartása miatt” végül elfásult, visszavonult a politikai élettől. Lehetséges persze, hogy csak azok vélik aktualizálhatónak ezeket az eseményeket, akik túlságosan a hatása alá kerültek „a szakszervezetek országgyűléseknek.” Bár ne kellene időszerűnek tekinteni az idézeteket, különösen, ami a végkifejletre vonatkozik...

A második rész a könyvecske megmaradt lapjainak magyar változata. Dícséretes a fordítónak az a törekvése, hogy visszaadja a régies hangulatot. Ez legtöbbször sikerül is, de néha mintha kissé túllőne a célon. Elfogadható, hogy az archaizálás

jegyében eltér a megszokott szórendtől. Minden parancsolatnál megtudjuk, hogy megszegése hányadik csapást vonta maga után, és az miben állt. Az ötödik parancsolatnál például — a latin szöveg szerint — „Ratione transgressionis huic praecepti venit Quinta plaga Aegypti, quae fuit occisio animalium.” Kulcsár Péter: „E parancsolat áthágása az oka az ötödik egyiptomi csapásnak...” ...ami az állatok elhullása volt, lehetne folytatni. Ehelyett: „... mely volt az állatok elhullása.” Ez kifejezetten szépen hangzik, és sikerült megoldásnak tartom a következő példákat is. Akik az egyes parancsolatok ellen cselekszenek, a latinban „contra hoc praeceptum faciunt” (5, 6, 8, 9, 10.); illetve „contra istud praeceptum agunt” (7.). Kulcsár: „ezzel szemben (ellen) cselekszik” (7, 8.); „cselekszenek” (9, 10.).

A kilencedik parancsolat ellen vétenek, akik — Werbőczy szövegében — : „extra foedera matrimonialia ad luxuriam trahunt”; Kulcsár: „házastársi kapcsolaton kívül bujálkodásra vonsznak”. Továbbá: „vetulis sollicitant iuenculus”; Kulcsár: „kerítő vénasszonyokkal szorgalmaztatnak zsenge leányokat.” Az utóbbi két kiemelt kifejezés helyett bizonyára kevésbé idézi a kort, de talán érthetőbb lett volna a *csábítanak*, illetve *izgatnak, bujtogatnak, megkörnyékeznak*.

Míg Kulcsár Péter tanulmányának első része és a fordítás a feltételezhető „legszélesebb” közönségtereghez szól, a harmadik fejezet tudományos igényességgel elemzi Werbőczy teljesítményét. Az irodalomtörténész példamutató lényegretöréssel vázolja a *Tízparancsolat* hasonló kommentálásának irodalmát, megvilágítva, hogyan illeszkedik a *Libellus* a tágabb összefüggések rendszerébe. Ugyanakkor kiemeli azokat a vonásokat is, amelyek Werbőczy művének sajátos, egyéni színezetét megadják. Rámutat a „nagyon jogászi, nagyon gyakorlatias beállítottságra”, a könyvecske egészének eredetinek tűnő megismerkedésére, az önálló megfogalmazás erőire.

Széphelyi F. György művészettörténeti tanulmánya a fametszetek oldaláról vizsgálja a kötetet. Nem ért egyet Kulcsár Péter véleményével, mely szerint Werbőczy egy kész képállomány ihletésére írta kommentárját. Ugyanakkor azt is valószínűtlennek tartja, hogy a befejezett írásműhöz készültek volna a grafikák. Meglátása sze-

rint képanyag és szöveg párhuzamosan jött létre, a fametszetek elkészítése folyamatának „fázisai interferálhattak Werbőczy szövegének végleges kialakulásával.” Az ismeretlen mester előképeként Hans Sebald Beham, Hans Schäufelein és Hans Baldung Grien metszetsorozatát jelöli meg, amelyek némely darabjainak reprodukciója látható is a tanulmányfüzetecskében.

A kiadvány elsődleges értékét bizonyára nem a képek jelentik. Széphegyi egyetlen grafikai minőségről, provinciális stílusról ír — de egyik-másik illusztráció láttán még ez is eufemizmusnak tűnik. A bizonytalan vonalvezetésű, sokszor elrajzolt alakok nem annyira a műélvezetet biztosítják, mint inkább a régiesség atmoszféráját segítik felidézni, amint a faksimile sárgás lapjain megjelennek.

Mindenképpen szerencsés ötletnek ítéltük a *Libellus* újranyomását és stílusos fordítással, szakszerű magyarázatokkal való kiadását. Jó volna persze tudni, kik vásárolják a Bibliotheca Hungarica Antiqua kötetét, úgy általában, de különösen most kinek van 90 forintja egy XVI. századi *Tízparancsolat*-kommentárra. Hátha még akad ilyen ember... A sorozatnak ez a darabja a műkedvelő könyvgyűjtők számára érdekes, mert a köztudatban élő Werbőczy-képet „a katolikus hit és egyház jeles pártfogójára” utaló dokumentumokkal egészíti ki. Az irodalomtudománynak pedig hasznos, mert a szövegnek és a fordításnak a közrebocsátása mellett megnyugtatóan a „helyére teszi” ezt a korábbi kutatás által figyelembe nem vett művecskét.

Bartók István

ANGOL ÉLETRAJZ ZRÍNYI MIKLÓSRÓL

London, 1664. Bevezette, szerkesztette, jegyzetekkel ellátta: Kovács Sándor Iván. Kísérőtanulmányt írta: Péter Katalin. Angolból fordította: Bukovszky Andrea, Gömöri Éva, Rab Andrea, Zajkás Péter. Bp. 1987. Zrínyi Katonai K. 472 l. (Zrínyi-Könyvtár II.)

Eddig szinte ismeretlen mű került a nagyközönség kezébe a Zrínyi-Könyvtár sorozat II. kötetében. Az 1664-ben Londonban megjelent nyomtatvány kiadója, Samuel Speed úr talán legmerészebb álmában sem gondolta, hogy a kései utókor ilyen reprezentatív kötetben foglalkozik majd a Zrínyi Miklós életét ismertető mű tartalmával, keletkezésének, közreadásának körülményeivel.

Az ELTE Régi Magyar Irodalomtörténeti Tanszéke Zrínyi-szemináriumának hallgatói munkájára alapozott kötet a *The Conduct and Character of Count Nicholas Serini, Protestant Generalissimo of the Auxiliaries in Hungary* c. nyomtatvány hasonmását, az angol szöveg magyar fordítását, valamint számos, hozzá csatlakozó, a művet, keletkezését, főszereplőit és korát magyarázó, hosszabb-rövidebb tanulmányt, kommentárt, jegyzetet, magyarázatot egyesít példamutatóan szép tipográfiai megformálásban.

A korban szinte egyedülálló jelenség egy, még élő történelmi alak ilyen részletes és különösen ilyen pozitív hangvételű be-

mutatása. Politikai pamfletet, paszkvillust ismerünk bőséggel a XVI–XVII. századból is, ezeknél mondhatni elengedhetetlen követelmény, hogy modelljük még élő személy legyen, hiszen egyébként mondanivalójuk lényege, aktualitása vesz el.

Mint Péter Katalin megállapítja az életrajz háttérét felvázoló tanulmányában, a mű megjelenése egyszerre magától értetődő és különös. 1664 — az európai történelem nagy éve, nemcsak a magyar végvárak sorsában döntő jelentőségű, a szentgottárdi csata hosszú idő óta az első nagy keresztény győzelem, bizonyíték a török haderő gyengeségére, legyőzhetőségére és mindenekelőtt a keresztény koalíció szükségességére, létjogosultságára. Az 1663–64-es évek, a háborút előkészítő, és Zrínyinek európai dicsőséget szerző téli hadjárat, Kanizsa ostroma, Zrínyi-Újvár elveszte, majd a nyári hadiesemények valóban az akkori világ érdeklődésének homlokterében álltak. Az ehhez kapcsolódó publicisztika mennyiségileg szinte felmérhetetlen, még egyes országoként is nehezen összegezhető. Zrínyi személye igen gyorsan a török elleni háború

egyik jelképévé válik. A legenda már megszületett a törökverő hősről, tegyük hozzá, minden alap megvolt hozzá, s a londoni nyomtatvány szerzője nem hiába szól a nemes gróf „valamennyi csodálójához.”

Más szempontból azonban a mű aligha hasonlítható a korabeli angol biográfiai irodalom alkotásaihoz. A kísérőtanulmány szerzője szerint nem lehet véletlen, hogy a szerzőnek (vagy összeállítónak?) mindössze monogramját ismerjük. A Zrínyit haditettei, jelleme, erényei alapján Szkan-der béghez és Tamerlánhoz hasonlító, és az utóbbiak életét is ismertető mű nem irodalmi értékű, esztétikai igényű alkotás.

A szöveg egyes részei, fejezetei különböző korabeli forrásmunkákkal rokoníthatók, hiszen a török háborúknak már addig megjelent „irodalma” bőven kínál lehetőséget a főhősre vonatkozó információk beszerzéséhez. Mindez azonban sokkal inkább a napi publicisztika, mint a történeti igényű életrajz-műfaj jellemzője.

A rejtélyes O.C. ugyan igen széles olvasói körnek ajánlja munkáját, de ez akár túlzó várakozásnak is minősíthető, különösen, ha arra gondolunk, még ma is milyen messze esik Anglia Magyarországtól ahhoz, hogy az itteni események iránt komoly érdeklődés mutakozzon, hát még a XVII. században!

Az iratot terjesztő könyvtáros személye azonban további támpontokat ad, ha nem a szerző, hát a korabeli érdeklődő közönség felmérésére. Az akkoriban kialakuló, még nem túl előkelő sajtóközpont, a Fleet Street egyik boltjában Samuel Speed igen színes könyvkínálatot mondhatott magáénak. Tudományos és áltudományos, ókori vagy modern szépirodalmi, politikai és egyéb műveket egyaránt árusított, ezek nagyobb részét maga rendelte meg a gyakran csak monogrammal jelölt szerzőktől.

Ráadásul éppen a szóbanforgó években „fut fel” igazán kiadói tevékenysége, évente mintegy 10 munkát jegyez nevével, illetve boltja címével.

A jelen kiadásnak nem lehetett feladata az összes forráskritikai munka elvégzése, sokkal inkább a további, elmélyült vizsgálódások irányainak kijelölése, ösztönzése. A kísérőtanulmány ezekhez valóban kiváló kiindulópontul szolgálhat.

Kovács Sándor Iván bevezetője a nyomtatvány példányait, a Zrínyi-szeminárium

keretében elvégzett, illetve a továbbiakban tervezett munkálatokat ismerteti. Ezután Péter Katalin már idézett kísérőtanulmánya, majd az eredeti mű olvasható magyar fordításban, amit az 1664-es nyomtatvány hasonmás kiadása követ.

A fordítás erényeit és esetleges hibáit az angolul is értő olvasó könnyen felmérheti az eredetivel való összevetés segítségével, a hasonmásról szinte azt mondhatnánk, szebb, mint a 300 éve megjelent modellje.

Függelékben általában rövidebb magyarázatokat, elsősorban jegyzeteket szokás közölni, itt azonban sokkal gazdagabb anyagot találunk.

Előbb a török háborúk történetéről szintén Londonban, 1664-ben megjelent, magyarul *Rövid beszámoló* címmel szereplő művet ismerhetjük meg, a megismeréshez tartozik a nyomtatványban szereplő, eredetileg Hollandiában készült rézmetszetes térkép hasonmása is, majd Bene Sándor elemzi a „*Lacrymae Hungaricae*” c. egyleveles nyomtatványon, Zrínyi halálára, Londonban kiadott gyászverseket.

A külföldi és magyar szerzők latin műveit a wolfenbütteli Herzog August Bibliothek példányáról készült fotómásolat, majd a magyar fordítás mutatja be, a hozzáférhető elemzés gondosan megjelöli a még kétséges pontokat, a később elvégzendő feladatokat.

Cennerné Wilhelmb Gizella ikonográfiai tanulmánya tekinti át a londoni nyomtatványban közzétett Zrínyi-portré kapcsolódásait a többi korabeli arcképhez, részletesen ismertette az azonosságokat és eltéréseket egyaránt.

Így jutunk el a gazdag jegyzetanyaghoz, amely minden lényeges kérdésben eligazít, még a szakterületen kevésbé jártas, úgy mond „csak érdeklődő” olvasó számára is érthető magyarázatokat adva.

A recensens, tiszte szerint az „advocatus diaboli” szerepére vállalkozva mindössze néhány apróságot tud szóvá tenni. Az Országos Széchényi Könyvtár Apponyi Hungarica gyűjteményének példányait idézve szerencsésebb lenne a könyvtári jelzetként használt *App. H.* rövidítés, mivel a kötetben következetesen használt *App.* az OSZK állományában az ún. nagy Apponyi-gyűjteményt jelöli, így a konkrét példányok esetében zavaró, megtévesztő. Pl. a 14. oldalon közölt *App. 1266* hivatkozás

valójában az App. H. 1266 könyvtári jelzetnek felel meg, az előbbi egy más, eredetileg ugyan szintén Apponyi Sándor könyvtárába, de nem a magyar vonatkozású, világhírű Hungarica gyűjteménybe tartozó művet jelöl. A csak a megadott jelzet alapján kért forrásmű kézbevételekor alapos meglepetés érheti a kutatót.

A Személynévmutatóban az utalások nem mindig következetesek, a megadott névváltozatokról nem mindig van utaló a megfelelő betűnél. pl. Szkander bég számos névvariánsának egyike sem kapott utalót.

Mindez annál is szembetűnőbb, mert rendkívül pontos az angol névmutató utalás-rendszere éppúgy, mint a földrajzi névmutatóé.

S végezetül egy valóban szinte „kötekedés”-számba vehető ízlésbeli kérdés, a hasonmás és a magyar fordítás helye a kötetben belül akár felcserélhető is lenne.

Mindez mit sem von le a Zrínyi-Könyvtár II. kötetének értékeiből, az *Angol életrajz* tartalmában és külső megjelenésében egyaránt méltó követője a sorozat I. kötetének.

Héjjas Eszter

MAGYAR SAJTÓBIBLIOGRÁFIA 1705–1849. I–II.

Osszeállította V. Busa Margit. Bp. 1986. OSZK I–II. 1137 l.

Régóta kíváncsot alapvető kézikönyv jelent meg a hosszúnevű Történelmi és kulturális emlékeink feltárása, nyilvántartása és kiadása c. kutatási program támogatásával. Olyan alapmű ez, mely nélkül az 1849 előtti korszakra vonatkozó irodalmi, történelmi kutatás egyre nehezebben képzelhető el, hiszen a kutatás fontos forrása, az egykorú sajtó évfolyamai, számai sokszor igen körülményesen hozzáférhetők. Vannak ugyan régebbi összeállítások a magyarországi sajtóról (elsősorban Szalády Antal munkája, *A magyar hírlap-irodalom statisztikája 1780–1880-ig*. Bp. 1884. és Kereszty Istváné, *A magyar és a magyarországi időszaki sajtó időrendi áttekintése 1705–1867*. Bp. 1916.) kisebb és kevésbé feltárt anyaggal, ezek azonban mégsem nélkülözhetők teljesen: nemcsak azért, mert nagyobb időhatáron belül regisztrálják a kor sajtóját, hanem mert tartalmazzák a horvát és szláv periodikákat is, melyeket — számunkra érthetetlen módon — az új bibliográfia mellőzött, noha kivált az 1848 körüli magyar eseményekre vonatkozóan nagy a forrásértékük, és nehezen vagy egyáltalán nem hozzáférhetők a magyarországi könyvtárakban, bár a régi bibliográfiák még létezésként ill. a könyvtári gyűjteményekben fellelhetőként regisztrálták őket. Mégis az új bibliográfia olyan minőségi különbséget képvisel a lelőhely-jegyzéke és mutatóinak gazdagsága révén, hogy műfaji szempontból is a legjobb, legkorszerűbb ilyenmű

munkának tarthatjuk.

Az 1982. év végével lezárt gyűjteményben csak a szűkebb értelemben vett hírlapok és folyóiratok adatai találhatók, nem kerültek bele a folyóiratként nyilvántartott évkönyvek, sorozatok, röplapok vagy könyvek, továbbá a sokszorosítással kiadott vagy kéziratos, kéziratban maradt periodikumok (így pl. a reformkori diáklapok) sem, viszont az eddig egyetlen sajtóbibliográfia által sem regisztrált mellékletek (látkép, arckép, térkép, zenemű, felhívás, röplap stb., melynek nincs lapszámozása vagy nem a periodikumával folytatódólagos — mint ezt a bevezetésben olvashatjuk) külön címléírással szerepelnek, s miután alig akad könyvtár, ahol hiánytalanul megtalálhatók ezek a fontos sajtó- és kiadástörténeti dokumentumok, érthető, hogy külön lelőhely-jegyzék és névmutató készült hozzá. A főszöveg tartalmazza a lapokra vonatkozó legfontosabb adatokat (alcím, megjelenés helye, időszakossága, indulás, megszűnés, szüneteltetés időpontja, főszerkesztő, szerkesztő, kiadó, nyomdász, nyomda stb.), melyek a periodikumban megtalálhatók, míg a szakirodalomból vett, közvetett adatok, valamint a lapok egymásba olvadására, társlapok változására vonatkozó információk a megjegyzés rovatba kerültek. A kutatók feltehetően a lelőhely-jegyzék miatt fogják leggyakrabban kézbevenni a kötetet, hiszen gyakori eset, mikor éppen a keresett évfolyam vagy lapszám hiány-

zik még a nagyobb könyvtárakból is, így e bibliográfia révén sok utánjárás megtagadható. Már a kötet bevezetése is jelzi, hogy a gyűjtés lezárása óta a könyvtárak állománya változott, nemcsak bővült, hanem a regisztrálthoz viszonyított csökkenést is többször tapasztaltak. De a kutató nemcsak ezt tapasztalhatja, hanem azt is, hogy a könyvtári katalógusok nem mindig tükrözik a valóságos állományt, sőt a bibliográfia lelőhely-jegyzékében feltüntetett adatokat sem. Például a külön táblázatban is kiemelt 1848/49-es lapok esetében, ha csak az ismertebbeket az OSZK gyűjteményében átlapozzuk, kisebb meglepődéssel állapíthatjuk meg, hogy a *Hazai Tudósítások* teljesnek feltüntetett 1848-as évfolyamából hiányzik a márc. 29–30. szám; a *Köztársasági Lapok* ugyancsak teljesnek feltüntetett 1–12. számából hiányzik az 5. és a 7–10. szám; a *Nép-elem* szintén „teljes” 1848. évfolyamában nem található az 1–3. és az 5–14. szám, de még a viszonylag sok könyvtárban fellelhető *Pesti Hírlap* 1849. évfolyamából is hiányzik a jún. 29. és a júl. 7. szám, melyek megtalálhatók a Parlamenti Könyvtár példányában, ahol viszont a szintén teljesnek feltüntetett évfolyamból más számok hiányoznak. Hasonló elbizonytalanító eredményre jutunk, ha taláломra más lapok más évfolyamait ellenőrizzük. Pl. az Eötvös Könyvtár teljesnek jelzett anyagából a katalógus szerint is a *Jelenkor* 1832/35-ös teljes évfolyamai valójában csak szórványosak. Persze ilyen hatalmas adatmennyiség esetében óhatatlanul kell bizonyos hibaszázalékkal számolnunk, de a Széchényi Könyvtárból vett példák esetében inkább arról lehet szó, hogy a bibliográfia adataival egyező könyvtári nyilvántartások pontatlanok, s még olyankor sem teljes az évfolyam (mint pl. a *Pesti*

Hírlap esetében), amikor mikrofilmre véve — elvileg — a hiányokat más könyvtárak anyagából pótolták.

A cím- és lelőhely-jegyzéket a sajtótörténeti szakirodalom egészíti ki. Ez is teljesebb minden eddigi hasonló jellegű bibliográfiánál; az egykorú sajtó híreitől, bírálataitól a napjainkig megjelent tanulmányok regisztrálásáig terjed. Egy-két ponton lehetne csak kiegészíteni ill. korrigálni. Így pl. a *Pesti Divatlapra* vonatkozó irodalomba oda kívánczik Vahot Imre *Emlékiratainak* említése is vagy a *Március Tizenötödikével* kapcsolatban található Nosz Gusztáv-cikk, a *Március 15-ike és Petőfi Sándor* (Székely-Udvarhely, 1899. 13–14. sz.) nem a lappal, hanem a történelmi eseménnyel foglalkozik. Dehát az ilyenfajta kifogások száma az értékes adatmennyiséghez viszonyítva elenyésző.

Egy ilyen terjedelmes és adatgazdag bibliográfia használhatóságát az adatközlés pusztá tényén és megbízhatóságán túl a mutatók rendszere határozza meg. Ez a mű ebből a szempontból is mintaszerű. Közli a hírlapok és folyóiratok megjelenési éve, helye, nyelve szerinti mutatókat, a szerkesztők és kiadók, nyomdászok és nyomdák mutatóját, s ami egészen új, az a mellékletek címjegyzéke, lelőhely-jegyzéke és illusztrátorainak, zeneszerzőinek, nyomdászainak és nyomdáinak mutatója. A kötetet egy személynévmutató zárja.

Kár, hogy ezt a kiadványt (akárcsak az OSZK kézirat-katalógusait) papírkötésben jelentették meg, hiszen egy ilyen hosszabb időre és tartós használatra szánt mű esetében, mint a lexikonoknál is, magától értetődő kellene legyen az igénybevételnek jobban ellenálló külső borító.

Szabó G. Zoltán

Intézeti hírek

(1988. január 1. — december 31.)

Az MTA Irodalomtudományi Intézete és a moszkvai Szlavisztikai és Balkanisztikai Intézet munkakonferenciát tartott Budapesten. A konferencia témája „A hetvenes-nyolcvanas évek irodalma a szocialista országokban” volt. Intézetünk munkatársai közül az alábbiak szerepeltek előadásokkal:

Dérczy Péter: Elbeszélés, nézőpont és metaforikusság

Pomogáts Béla: Költészet az átalakuló világban. A hetvenes-nyolcvanas évek magyar költészete

Bojtár Endre: A posztmodernizmus és a közép- és kelet-európai irodalmak

Sargina Ludmilla: az örök értékek: történelem, igazság, humanizmus a mai szovjet prózában

Berkes Tamás: A Mrożek-drámák historikuma
(1988. március 22–24.)

*

Dr. Jan van Goudoever holland professzor „From Network to Church (Some Remarks on the Routes of the Remonstrance in the Renaissance)” címmel előadást tartott Intézetünkben.
(1988. május 27.)

*

Vásárhelyi Miklós meghívást kapott a Milánói Katolikus Egyetemtől és így az Udinében megrendezett nemzetközi ülésen előadást tartott „Rider all'unghere” címmel.
(1988. július 22–23.)

*

Az AILC soron következő kongresszusát Münchenben rendezték meg; Intézetünk munkatársai az alábbi előadásokkal szerepeltek:

Dávidházi Péter: The Journey through Boundaries: The Significance of Pilgrimage in the Shakespeare Cult

Illés László: Korrelation von Philosophie-Aesthetik-Literaturkritik im Werk von Georg Lukács in den dreissiger Jahren

Kálmán C. György: Boundaries of Interpretive Communities

Karafiáth Judit: Du réel à l'imaginaire. L'itinéraire de Céline de Semmelweis au Voyage au bout de la nuit

Sargina Ludmilla: Utopie et contreutopie

Szili József: Literary Processes, Literary Concepts and the Integrity of National Literatures

Tverdota György: Considérations esthétiques à propos d'un journal psychanalytique: les cas d'Attila József
(1988. augusztus 22–27.)

*

A XIII. Nemzetközi Szlavista Találkón (Belgrád–Újvidék), melyet Vuk Stefanović Karadžić emlékének tiszteletére rendeztek, Újvidéken előadást tartott *Vujcsics D. Sztoján:* Njegoš kod Madjara címmel.
(1988. szeptember 9–13.)

*

A szófiai X. Nemzetközi Szlavisztikai Kongresszuson két munkatársunk tartott előadást:

Sargina Ludmilla: Szimvoliszsztikájá dráma v szlaviánszkich lityeraturah

H. Lukács Borbála: O sztánovlenii szráv-nitelno-izstoricesszkogo vzgláda na literaturu v vengerszkoj i russzkoj lityeraturáh v nácsále 19 veka
(1988. szeptember 14–22.)

*

A bonni Baltisches Haustól *Bojtár Endre* meghívást kapott és ez alkalomból két

előadást tartott:
 Bonnban: Der Postmodernismus und die
 lituanische Literatur
 Hütteldorfban: J. Grušas' Dramatische
 Werke.
 (1988. október 6–16.)

*

Klaniczay Tibor részt vett a bolognai egyetemen rendezett „Italian Culture and Modern Literature” témájú konferencián és előadást tartott „Littérature comparée: méthodes et perspectives” címmel.
 (1988. október 18–23.)

*

Az MTA Irodalomtudományi Intézete horvát–magyar irodalomtudományi konferenciát rendezett Budapesten, melynek témája „A klasszikus modernségtől a posztmodernig” volt. Előadást tartott:

Dávidházi Péter: The Dispersal of Authority: (Post)modernization in Textual Criticism

Kulcsár Szabó Ernő: Klassische Moderne — Avantgarde — Postmoderne
 (1988. november 9–10.)

*

A Brüsszelben „Culture hongroise — culture européenne” témájú konferencián *Klaniczay Tibor* előadást tartott „Le cheminement de la littérature de la Renaissance à l'ombre de la menace ottomane” címmel.

(1988. november 16–21.)

*

A University of California meghívására Los Angelesbe utazott és az „Attila: The Man and His Image” témájú konferencián előadást tartott *Szörényi László* „Attila's Image in the Poetry and Historiography of the Central European Baroque” címmel.
 (1988. november 16–23.)

*

Z. R. W. M. van Martels holland kutató Groningenből előadást tartott Intézetünkben „Busbequius' Erlebnisse und Entdec-

kungen in der Türkei; Wahrheit und Dichtung in seinen „Epistolae Turcicae” cím-mel.

(1988. november 23.)

*

Intézetünk Közép- és kelet-európai osztálya *Stanislav Vincenz*-konferenciát szervezett számos kutató részvételével. Az ülés-szakon jelen volt az író fia, *Andrej Vincenz* Heidelbergből. A konferencia résztvevői megalapították — budapesti központtal — a nemzetközi Vincenz Társaságot.

A külföldi kutatók a konferencián az alábbi előadásokat tartották:

Ryszard Łuźny (Varsó): Vincenz prózájának kompozíciós és műfaji sajátosságai

Jeanne Hersch (Genf): St. Vincenz Nyugat-on

Jan Pieszczahowicz (Krakkó): A valóságtól a mítoszig. A természet és a kultúra Vincenz művészetében

Andrzej Stanisław Kowalczyk (Varsó): Az esszéíró St. Vincenz komparatistikai megvilágításban

V. F. Pogrebennik (Kijev): St. Vincenz A havasi legelőn je az ukrán irodalom kontextusában

Marek Zaleski (Varsó): Visszatérés Görögországba

Alfred Wierzbicki (Svájc): Szókratész és Gandhi — az emberről szóló igazság tanúságtéveői Vincenz művészetében

Bronisław Mamon (Varsó): Az emigráció ára és értéke. St. Vincenz esete

Jan A. Choroszy (Wrocław): Jegyzetfüzet az 1938–1943-as évekből

Jędrzej Bukowski (Grenoble): A havasi legelőn nyelvérről

Tadeusz Cugow: Vincenz tájképköltésze-te a „Magyarország kapuja” című esszében.

Magyar kutatók (és Jerzy Snopek, az ELTE vendégtanára) részéről a következő előadások hangzottak el:

Pálfi Lajos: Vincenz szövegei — A fordító reflexiói

Pályi András: Vincenz-problémák

Bojtár Endre: Emigránsok: St. Vincenz és Hamvas Béla

Kiss Gy. Csaba: Vincenz magyar tájai

Jerzy Snopek: Vincenz és Magyarország

Csisztay Gizella: Vincenz tájképei

(1988. november 28–30.)

*

MTA delegáció keretében a holland-magyar akadémiai együttműködés érdekében Hollandiában járt *Klaniczay Tibor* és az utrechti egyetemen előadást tartott: „The Renaissance in Hungary” címmel.
(1988. november 28.–december 2.)

*

Az MTA Irodalomtudományi Intézete és a moszkvai Gorkij Intézet kollokviumot rendezett Budapesten (Intézetünkben), melynek témája „Az orosz és a ma-

gyar irodalom a századfordulón” volt. Intézetünk munkatársai közül előadást tartottak:

Bodnár György: A magyar modern elbeszélés születése

Angyalosi Gergely: A magyar impresszionista kritika

Kis Pintér Imre: Ady és az Osztrák-Magyar Monarchia szellemi légköre

Sargina Ludmilla: Apokalipszis vagy újjászületés? (A századvégi orosz kultúra és irodalom)

Gránicz István: Hlebnyikov és az orosz avantgarde

(1988. december 13–14.)

ELŐFIZETÉSI FÖLHÍVÁS

A magyar emigráns irodalom lexikona

(Összeállította: Nagy Csaba. Kiadja az MTA Irodalomtudományi Intézete és a Petőfi Irodalmi Múzeum.)

A mű a mindenkori Magyarország területén született, onnan elszármazott s külföldön irodalmi tevékenységet kifejtett vagy ilyen tevékenységet jelenleg is kifejtő személyek életrajzát, továbbá az általuk létrehozott kulturális egyesületek, könyvkiadók és sajtóorgánumok adatait tartalmazza. Hűen a klasszikus életrajzi lexikonok hagyományaihoz, gyűjtőkörét nem szűkíti szépírókra: szócikkei sorába felveszi a társadalomtudományok művelőit, a teológusokat és az újságírókat is. Politikailag és esztétikailag nem minősít, nem szab korlátokat sem térben, sem időben. Szócikkei, az iskolai tanulmányokétól eltekintve, csak az életút külföldi állomásainak adatait rögzítik, de ezeket a teljességre törekvően: ismertetik az ország elhagyásának időpontját, a letelepedés helyét, a karrier, a publikációs források, a fordítások, az egyesületi tagság, a díjak és az álnévek adatait.

A lexikon egyben rejtett bibliográfia is. Műjegyzéke a teljesség igényével tünteti fel az egyes szerzők alkotásait, azok valamennyi kiadását, továbbá fordítását. Bibliográfiai rovata bőséges eligazítást nyújt a szerző életét vagy munkásságát taglaló írásokról. Minden kötetet álnévmutató egészít ki, az utolsó kötet összesített álnévmutatót közöl majd.

A lexikon várhatóan öt kötetben jelenik meg. Az első (A-G) 1990 végén lát napvilágot kb. 300 oldal terjedelemben, az utolsó pedig 1994-ben. A lexikon anyaga, mely Micro ISIS program segítségével számítógépen készült, adatbázisként flopin is megvásárolható. Az első kötet ára 280 Ft. Flopin adatbázis formájában (mely a kidolgozott adatbázis tervet, a szükséges dokumentációt, kb. 2100 feltöltött rekordot s az installálást is magában foglalja) 15 000 Ft-ért vásárolható meg.

Mindkét változatban a következő címen rendelhető meg:

Akadémiai Kiadó
Budapest
Prielle Kornélia út 19-35.
H-1117.

ELŐFIZETÉSI FÖLHÍVÁS

Gulyás Pál: Magyar írók élete és munkái

*(Kiadja az MTA Könyvtára, az MTA Irodalomtudományi Intézete
és a Petőfi Irodalmi Múzeum.)*

Gulyás Pál műve kiegészítése és folytatása id. Szinnyei József 14 kötetben 1891 és 1914 között megjelentetett azonos című lexikonának. Anyagának gyűjtése 1915-ben kezdődött, és az összeállító haláláig, 1963-ig tartott. Szócikkeinek egy része Szinnyei József szócikkeit fejezi be, másik részük csupán folytatja azokat, míg egy harmadik részük olyan személyek, írók, publicisták, tudósok, politikusok stb. életpályájának tényeit, könyveik s más publikációik, arcképeik, valamint a róluk szóló írások adatait rögzíti, akiket Szinnyei József a maga munkájában nem említ vagy nem említhetett. A hatalmas életrajzi adatgyűjtemény első hat, az A–D betűket átfogó, összesen 17813 életrajzot publikáló kötete mindössze 180 példányban 1939 és 1944 között jelent meg, folytatása kéziratban maradt. A jórészt cédulákon megőrződött adatanyagot több év munkájával *Viczián János* rendezte sajtó alá. A fennmaradt és sajtó alá rendezett életrajzok az eddigi kötetek terjedelméhez igazodva előreláthatóan mintegy 20 kötetet töltenek meg. Közreadásukat a kiadók a 90-es évek második feléig szeretnék elérni, úgy, hogy közben hasonló kiadásban megjelentetik a ma már könyvészeti ritkaságszámba menő első hat kötetet is. A kötetek közül 1990 végén az 1939-ben napvilágot látott első kötet (*Aáchs — Bálint Rezső*) reprintje és az E-betűs címszavakat felölelő VII. kötet kerül az érdeklődők kezébe. Az előbbi terjedelme 624, az utóbbié kb. 600 oldal. A kötetek anyaga Micro ISIS program segítségével készült adatbázisként flopin is megvásárolható. A most megjelenő kötetek ára, a reprintelt elsőé és a VII.-é egyaránt, 396 Ft. Anyaguk adatbázis formájában flopin egyenként 25 000 Ft-ért vásárolható meg. Az utóbbi változat a kidolgozott adatbázis tervet, a szükséges dokumentációt, mintegy 5 000 feltöltött rekordot s az installálást foglalja magába. Az adatbázis-változatok szálítását a megrendelőknek a kiadók 1991 első negyedévének végétől vállalják.

Mindkét változat a következő címen rendelhető meg:

Akadémiai Kiadó

Budapest

Prielle Kornélia út 19-35.

H-1117.

A kiadásért felelős Klaniczay Tibor,
az MTA Irodalomtudományi Intézetének igazgatója.
Szedte az MTA Irodalomtudományi Intézete.
Nyomta az MTA Sokszorosító, Budapest. Felelős vezető: Dr. Héczey Lászlóné.
Nyomdai táskaszám: 9019427
Megjelent 12,— A/5 ív terjedelemben.
HU ISSN 0021–1486

Terjeszti a Magyar Posta

Előfizethető bármely hírlapkézből postahivatalnál, a Posta hírlapüzleteiben és a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR) 1900 Budapest XIII., Lehel u. 10/A. közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a HELIR 215-96 162 pénzforgalmi jelzőszámra. Példányonként megvásárolható az Akadémiai Kiadó *Studium* (1368 Budapest, Váci utca 22., tel.: 118-5881) és *Magiszter* (1052 Budapest, Városház utca 1., tel.: 138-2440) könyvesboltjaiban.

Előfizetési díj egy évre: 228 Ft

Egy szám ára: 38 Ft

Külföldön terjeszti a KULTURA Külkereskedelmi Vállalat

H-1389 Budapest, Postafiók 149.

Előfizetési díj egy évre: 228 Ft

Egy szám ára: 38 Ft

ISSN 0021 - 1486

SOMMAIRE

<i>Turner-Tóth, E.</i> : Kölcsény, „disciple” de Kazinczy	147
<i>Fábri, A.</i> : Les rapports de temps et de lieu dans les romans de mœurs de Jókai	168
<i>Veres, A.</i> : Les configurations de valeur de l'oeuvre littéraire	185

Bulletin

<i>Boronkai, I.</i> : János Vitéz et Rufinus d'Aquileia	213
<i>H. Hubert, G.</i> : Le chant dans le système théologique de Péter Laskai Csókás	218
<i>Gyapay, L.</i> : La vision sociale de Zsigmond Kemény	223
<i>Nagy, M.</i> : Zsigmond Kemény et les maîtres du roman historique contemporain à l'Ouest	231
<i>Lengyel, A.</i> : Contributions aux dernières années de Attila József	237
<i>Rajeczky, B.</i> : A propos des »Deux messes de Bethlehem de Gyöngyös« de Lajos Pásztor	241

Atelier

<i>Ács, P.</i> : Les rapports slovaques de la littérature ancienne hongroise	242
<i>Ujszászi, Zs.</i> : Les traductions de Kölcsény de Watson Kirkconnell	248

Documents

<i>Szilágyi F.</i> : L'ouvrage »Ösholmi« de Bessenyei retrouvé	256
--	-----

Revue

Keresztury Dezső: Kapcsolatok (Relations) (<i>Lőrinczy, H.</i>)	272
Aczél Géza: Termő avantgarde (Avantgarde fructueux) (<i>Ferenczi, L.</i>)	274
Deme Zoltán: Klasszikusok öröksége (Les legs des classiques) (<i>Szilasi, L.</i>)	275
Werbőczy István: Decem divinorum praeceptorum libellus (<i>Bartók, I.</i>)	277
Angol életrajz Zrínyi Miklósról (Biographie anglaise de Miklós Zrínyi) (<i>Héjjas, E.</i>)	279
Magyar sajtóbibliográfia 1705-1849. I-II. (Bibliographie de la presse hongroise 1705-1849. I-II.) (<i>Szabó G., Z.</i>)	281

Chronique

Intézet hírek (1988. január 1.-december 31.)	283
--	-----